

Блаьстенан хиш

3 (400)
В. 2. 6

к
Блаьстенан хиш

Дийцарш, очеркаш

29432

Нохч-ГалгIайн книжни издательство
Грозный — 1977

С(ЧЕЧ.)
В 26

В26 **Блаьстенан хиш.** Дийцарш, очеркаш. Гроз-
ный, Нохч-ГалгIайн книжни издательство.
1977.

ХIокху сборника юкъаяхана похчийн литературехь хьалхара
гIулчаш йохуш белчу къоначу авторийн произведенеш: дийцарш,
очеркаш, пьеса.

В $\frac{0733 - 058}{M135(05) - 77}$ 21 — 77

Жоьпалле а, хала а некъ

Яздархо, поэт боху дешнаш стаг доккхачу дарже кхаьчна хиларан тоьшаллаш ду. И цлераш тахкарца юкъяралло билгалдо оцу стеган халкъян хьехархо хила дика вонах къастошкхел ян бакъо хилар, цул совнаха, и стаг — поэт, яздархо — ненан меттан марзонах ша кхачам боллуш кхетта хилла ца Iаш, и марзо дешархочуьнга дIакхачо оьшучу говзаллин къайленаш йовзарца къаставелла а хилар. Бакъду, дешархочунна а хууш ма-хиллара, ойланан кIоргаллий, говзаллин лакхаллий къастабелла а боццухехь а аьтту хуьлу цхьаболчийн поэтан, яздархочун цле шайна тIеийзо. Цхьана агIор сий а дезарна, вукху агIор шаьш шайна тIе оьцург хIун жоьпалла ду а ца хаарна, яздархочун некъ мел хала бу а ца хаарна, цхьацца оза-безамашкахула церан аьтто хуьлу прозехь ястихашца динчу цхьацца яздарийн авторш хилла лела. Цхьа зама дIатокху цара шаьш боькъялла а яздархой ду а моьттуш. TIаккха критикин гIоьнца а, шайн кхетамца а хаа долало царна шаьш шайн вордана хевшина цахилар. Амма «йохьо» ца вуьту кьера а хилла шен йоцчу ворданара восса. TIаккха кхин цхьа мур а дIабобду иза пхьераша поэт лоруш а, поэташа пхьар лоруш а, амма и мур а бах ца ло. Я яздархочун сий а ца гулло ишттачуьнан, я синтем боллуш дахар а ца нисло, литературех Iазап хуьлу цунна, ткъа шех литературина цкъа

а ца оышу йолу некъан ларча хуьлу. Ишттачо литературехь, кха тӀехула хихкинчу говро санна, вон лараш юьту. И хуьлу оышу корматалла а йоцуш литературе веанчунна. Ткъа боккӀалла а талант а йолуш литературе веанчунна а дац литературехь атта. Цо ловш долу кхоллараллин Iазап, хIора шен персонажах цуьнан лозу дог, хIора суьрто, хIора моґIано цуьнга хьобгуйту къа, наб ййна цо йоху буййсана, и берриге а бала хьегначул тIаьхьа издательша, я дешархоша, я критико шен произведени тIе ца эцча, я уьш авторна ма-луьу ца кхетча, цуьнан дагна хуьлу чов — и дерриге а дукха хьолахь дешархочунна ца гуш дуйсу. Амма яздархочун некъа тIе вала кечвеллачунна хиъча дика ду ша хоржург мел хала дакъа ду.

ХIокху сборника юкъабогIучу авторийн цIераш дешархочунна хезна а, евзаш а хила йогIу. Дукха хенахь дуьйна литературехь къахьегна, гIарабевлла, литературехь чIагIбелла бацахь а, цхьацца хIуманийн авторш бу уьш, цара язйина стихаш а, дийцарш а, очеркаш а зорба йиттина «Орга» альманах тIехь а, «Ленинан некъ» газета тIехь а, сборникаш тIехь а, кхечу зорбанан органа ш тIехь а. ХIокху сборника юкъа шайн произведенеш яхна авторш берриш а къона бацахь а, уьш яздан Iемаш хиларна, къона авторш а лерина цхьаьнатоьхна оха.

Издательстве тайп-тайпанчу авторша яхкийтинчу рукописех зорботоха хаьржина уггаре а хьалха кегийн жанраш — дийцарш, очеркаш. Очеркаш оха хаьржина, хIокху Советан Iедалан 60 шо кхочучу дезачу шарахь вайн халкъан а, вайн пачхьалкхан а дуьхьа шаьш ца кхоош къахьегначийн, шайн дахарш халкъехьа болчу кыйсамехь дIаделлачеран сий деш, уьш дагалацархьама.

Боккхачу деган безамца язйина Яхъяев Хьасанбис «Цхьа вежарий», «Лакхе яьккхинарш» боху шен ши очерк. Вайн кийрахь гIотту Даймехкан тIеман луьрачу,

халачу, чолхечу шерашкахъ бакъ волчу нохчочух Гай-суркаев Мохъмадах куралла яран ойла. Иштта дозалла а, куралла а йо вай Мохъмадан командирах, цуънан бѣахаллин доттагичух Шумов Александр Ивановичах а. Кхин а деза, хъоме ду вайна цаършиннан доттагѣл-ла, цаършиннан вежаралла, цаършимма а, и шиъ санна болчу эзарнаш, миллионаш советски тѣмалоша а кън-зачу мостагичуънца болчу луърачу тѣам тѣехъ лардинчу советски къаъмнийн доттагѣллин дакъа ду и цаършиннан доттагѣлла а, цара ларбинчу машаран, цара ларйинчу паргѣлатонан марзо ю вай хѣинца юург. Иштта беркате ойланаш гѣаттош а, кхиош а ю Хъасанбин шолгѣа очерк а. Автор халкъан хъашташка вирзина хилар къаъсттина долуш, и ала гѣертарг билгал долуш, мотт кхета атта болуш ю и очеркаш. Бакъду, автора кхин а тѣе тидам бахийта беза тѣейогичу хенахъ социально-нравственни кхетам баккхар а, психологически анализ а шен очеркаш тѣехъ кхин а кѣаргъян гѣортарна. Иза дан гѣорта веза бакъдолчун бухаца галморзах а ца вуъйлуш.

Нохчийн юьртан культурни дахарехъ хуьлчу хий-цамийн къеггина долу тоьшаллаш хилла дѣахѣутту Юсу-пов Іазизан очеркаш тѣера сурташ. Юьртара дуьххьар-лера хъехархо Хангереев Махъмуд Хангереевич а, юьр-тара суртдиллархо Габаров Іалаш Ахмадович а шайга безам гѣаттош гайтина Іазиза. Шен очеркистан говзалла кхин а лакхаяжкха хѣун оьшу те авторна аьлла хаттар делча, ас эр дара: суртех, фактех дешнаш дѣа ца къас-тийта гѣорта, тѣаккха дешнаш дукха ду кху очерка тѣехъ аьлла хетар дац дешархочунна, хъайн Іалаppone кхачар а кхиаме хир ду хъан тѣаккха.

Къоначу авторша издательстве дахкийтинчу дий-царшина юкъахъ, исбаъхъаллин произведенийн билгало-наш шайца мелла а соверш, оцу агѣонгахъара мелла а те-шаме дерш хержа гѣиртина тхо хѣокху сборника юкъа дахийта. Цхъабоса дацара и дийцарш, хѣокху сборника

юкъя ца даьжкнарш а тIехь. Цхьадолу дийцарш ледара дара, авторашна литературни техника дика кера ца ерзатан билгалонаш дукха яра цаьрца. Ткъя важа дерш литературни техникин агIонгахьара шера хетахь а, дахаран сурт хIоттор ледара долуш, исбаьхьаллин произведенехчул литературоведчески анализа тера хилар сов долуш дара. Дахаран цхьа билгал долу сурт кхуллуш, дахарехь лаьтгачу кыйсамехь цхьа дакъя лоцуш, харцонна дуьхьал, бакъонгахьа дерг харжа гIиртина тхо дийцарех хIокху сборника юкъя дахийта. Кхарех цхьадолчара, шеко йонцуш, тоьшалла до авторш талант, корматалла а йолуш хиларна, вукхара и корматалла кхиа там ма бу хIорш яздинчу авторийн аьлла хоьтуьйту. Цундела, ала хIума доцуш, Iаламат дика дийцар ма ду хIара-м. аьлла ца хеташ дерг а нислур ду кху сборника тIехь. Ша бечу балхах авторан кIезиг-дукха дегайовхо йита гIертарал совнаха, церам корматалла кхиа а кхийна, царах говза прозаикаш хир бац те аьлла. тхешан кIезиг-дукха дегайовхо хиларна а дахийтина оха хIокху сборника юккье цхьадолу дийцарш. Бакьду, цхьа исбаьхьаллин агIонаш а, кхеторан-кхиоран маьIнаш доцуш а дац и дийцарш а.

ХIун теманаш ю кьоначу авторийн тидам шайна тIехь сецарш?

Нохчийн халкьан а, дерриге а советски халкьан а дахаран уггаре а мехала гIуллакхаш ду авторша шайн дийцарш тIехь хьедийраш. Адамаллин исторически прогресс а, сонталлий, кхетаммий а, машаррий, тIоммий а, адамаллина тIехь кхозу термоядерни тIеман кхерам а — и уггаре а мехала гIуллакхаш ду Дугин Iаьрбин жимачу дийцар тIехь («Дундал») цуьнан ойланаш карзахIохурш. Тайп-тайпана кьамнех болчу кьоначу бIаьхойн доттагIалла гойту вайн заманан Советски Эскаран дахарх долчу дийцарша «ГIура гIергIа» (Дугин Iаьрбин), «ЦIергахь» (Яндарбиев ЗелмIа). Бюрократшна дуьхьал дерзийна ду «Райсобес» (Душнев Ахто-

бай). «Вайга бегаш ца бойту» (Макалов Шамсудди), «Ватгалхъан» (Яхъяев Хъасанби) боху дийцарш.

Ширачу заманах бухадисинчу тайп-тайпанчу харц-гиллакхашний, амалшний дуьхьал дерзийна ду «Етт» (Дугин Иаьрби), «Газета» (Яндарбиев Зелимха), «Ба-ла» (Душиев Акхтобай), «Со мама лъхуш ю» (Макалов Шамсудди) «Шийла нур» (Исмаилов Абу), «Са-рахъ» (Ахмадов Муса) боху а, кхидолу а дийцарш а, Юсупов Изизан «Къовсам» боху пьеса а.

Безамний, дог-дикаллий ойуш а, оьглазлой, цабезам гIаттош а, шайх къахьотуйтуш дог Iавжош а долу ада-маш девзар ду дешархочунна хIокху сборника гIерачу произведенешкара, авторша а, дахаро а церан нийса йинчу кхелан хъаам а кхочур бу цуьнга.

Кхолламаллин корматаллехь шен-шен башкаллаш йолуш ву кху сборника юкъа шайн произведенеш яхан-чу авторех хIора а. Талант йолу говза дийцархо ву Ду-гин Иаьрби. Дуккха а язде, реза воцуш нисделларг дIа а дайий, юх-юха а язде, дешнаш кхоадар дуккха тIех ма даха, эр дара ас цуьнга.

ХIокху сборника юкъа дахана хъан дийцар ледара дац, цо чIагIйо даймахке йолу патрпотически ойла. Ис-баьхьалла шеца йолуш ду ахъа кхьоллина йок-кхачу стеган Умин сурт. Амма хьо яздархо ву-те я ли-тературовед ву-те бохург хIинца а къастаделла дац хьуна, эр дара ас Хатуев Iабдул-Хъамиде.

Яхъяев Хъасанбин очеркех лаьцна вай лакхахь дий-цина. Кхузахь тIе тоха догIу: ледара дац цуьнан дийцар а. Амма исбаьхьаллин дийцаран шен законаш ду иза очеркех къастош. Дийцарш а, исбаьхьаллин прозин кхе-чу жанрашкахь йолу произведенеш а язъяран говзалла йогIур яц очеркаш язъярх, бакъду, зе-м иза а довр дац, делахь а исбаьхьаллин сурт кхолла гIерташ къахьегаро бен кхиор яц яздархочунна оьшу говзалла.

Исмаилов Абун суна девзинчу дийцарна тIе а доьгI-на, ала тарлур дара: айхъа динарг са соне кхачош нис-

дан а, шардан а, кѣаго а кхоа ма ло, хѣйна юѣхѣнца
дагахѣ хиллачул кѣорга а, шуѣйра а карор бу хѣуна
тѣаккха хѣайн произведенин чулацам. Изза ала догѣу
вукха кѣоначу авторшка а.

Макалов Шамсуддий, Душиев Ахтѣбай дахаран зе-
делларг шорта долуш хилар го цаѣршиннан рукописаш
тѣехѣ. Амма гинчуѣнан, девзинчуѣнан сурт кхоллар я
вуѣшта аѣлча иза юхакхоллар а, цуѣнан нравственно-
психологически маѣйна дар а кхачаме дац цаѣршиннан.

Аша юѣхѣара лаѣчна некѣ аѣтту болуш хуѣлда шун,
кхоллараллин, кадолийла шун кѣоргга чулацам болу,
лаккхара исбаѣхѣалла йолу произведенеш кхолларна
тѣехѣ!

Я. Ваганов.

ДУГИН ІАЬРБИ

МАЬЛХО ЛОВЗАДО ВАЙ

(Дийцар)

Вуно хаза бу малх. Хезний шуна мехкарийн йиш:
«Маьлхал хаза ду сан кІорни?!»

Вуно дика бу малх. Цо кягдо сел буьрса Іа, хьалаболуйту сийна бай, зезагашца хазйо аренаш, ховхачу гІашца кхолу хьаннаш, — дощца, дерриге а Іалам дендо. Массо а са долу хІума меттахъхов. Самалха долу стеган а, юха дуьнентІе ваьлча санна.

Хьалхарчу заманахь а гина и. Цундела Маьлхах дела а вина, цунна корта биттина наха. Дуккхачу кьамнийн дахарехь нисбелла иштта мур. Нохчийн-м хІинца а магош дац маьлха дуьхьал хьажар. Цунна сужд деш хиллачу хенара схьадогІуш дуї техьа иза?

Мухха делахь а, вуно сийлахь бу-кх малх. Дуї бууш ца хезна шуна: «Діо-орчу дашо малхора!» — аьлла? ТІаккха, дела санна, цІена лерина-кх и нур дашо малх! Цхьа а мода-мекха йоцуш!..

Амма 1610-чу шарахь, ша телескоп (онда турмал) а йина, Малх тергалбан волавелира веза-воккха Іилманча Галилео Галилей. Сел базбинчу Маьлха тІехь цунна карийна гІенах чул башха дагахь доцург: хьовкхнаш. Шена хааделларг цо гІара а давккхина, Іесаваьлла хьо бохуш хьийзийна и цІарна а цІеяхана волу хьекъал-да

суьпачу наха нуьцкъаха керста а дайтнна шена гинчунна. Делахъ а: «Маьлха тlехъ а ю хьобкхнаш», — боху кхца хlета дуьйна дисина вайна.

Хьобкхнаша гуотосу, 27 дийнахъ шен семанна тlехъ хьавьзачу Маьлхацанна.

Дlадаьллачу блешарахъ, Дессау гlалахъ ваьхна синтем боцу немцо, цхьа тамашийна аптекарь Генрих Швабе. Цуьнан тхов тlехъ шlахlоттийна хилла жимо телескоп. 43 шарахъ, цхьа а буййса тlехъ ца туьлуьйтуш, стигал зийна цо. И воцчун сатуьйра дарий сел къар ца луш нахана кароза болу керла седа леха?.. Шен дикане ца кхаьчна миска. Амма эрна а ца дайна цо хьегна къа. Хlоразза а кехата тlехъ билгало йора цо ша теллинчун. Мацца а цкъа вовшашца дуьстича, иза цухе кхиира мехалчу цхьана хlуманна: хьобкхнаш шайн билггалчу гlиллакхехъ хийцало.

Тlавхьо и гlуллакх тlада велира кхин немцо, Берн гlалара астроном Рудольф Вольф. Зорба тохаза бисина шортта нехан тергамаш а теллина, хьесап дира цо. Цуьнан дика каелира: хьобкхнаш кхоллаяларан карлабуьйлу мур карийра цунна — юккьерчу декъехъ l l шо...

Инзаре сурт хlутту наг-наггахъ Илманчашна хьалха: Малх карзахбуьйлу, lетто болало, дийнна цlеран lаламат хьала а тухуш. lетторийн барам вуно боккха болуш меттиг а йогlу, 900 эзар километре дlакхоччуш. Цу кlуркlумани юккье вайн Латта нислорий, дийна хlума дисаре сатуьйсийла дацара, ткъа хиш, хlурдаш блaьрган негlар тухучу юкъана кхикхина дlадевр дара, цlийеллачу экъана тlе боьжна хин тlадам санна.

Хьобкхнаш кхоллаяларх, щеран яхарх, Малх lетторах Илманан маттахъ «маьлхан жигаралла» олу. Жигаралла юьжуш а, алсам йолуш а хан йогlу...

Ткъа вайн хlун бала бу Малх карзахбийларца, я и тиэрца? Вайн хlун гlуллакх ду 150 миллион километр

генахъ йолчу цу йовхачу жовжагIатехъ доллучуьнца?
Кхин вайх хьакхалуш кIума-х даций иза?

Иштта дерг дагаданийта ма сихло, кIун ду, мила ду
хьайна хьалц...

* * *

Цхьа дика доцуш вон хир дац. Вуно нийса жарийна
суна и кича.

Некъ юхьхьабайллера сан. Схьа мел йогIу автобус
йовттина хуьлура. цундела саца а ца еш, тIехйолура.
Кхуо а ца вигяхъ. доьхна де ма ду хIара аьлла догдил-
линчу декъехъ куьг айдича, киралело машин сецира. Цу
кIеззигчух сакъераделла, кабини чу а хигьна, гIала дIа-
таьIира со. Грозный, Бакуй некъ бекъалучохъ ГАИ-н
пост ю. Цигахъ дуьхьалъиккхинчу милиционеро сацийра
тхьо. Шоферан кехаташ талла тIевеара шолгIа белхахо,
къона автоинспектор. ДIахьаьжча, жимчохъ дуьйна соь-
ца цхьаьна левзина Iела хилира иза. Со оззийна охьа а
ваьккхина, машин дIаяхийтира цо. Чардакх санна, ай-
деш дина а, чуьра готта а долуш, цхьа цIаьлг ду цигахъ
лаьтгаш. Цу чу вигира со:

— Гоза дикка зама а ю, дийца-далхо доцуш а хир
вац вайша.

Сиха велахъ а, тIуьлиг битта карах ца да-
лахъ а, юхагIерта товш а ца хетта, малвелира со. Амма
тхьойша могаш-паргIат хьаттина валале, нехан долара
«Жигули» а сацийна, мохъ баййтира милиционеро:

— Iела, хIокхуьнца дерг къастаделахь!..

Чувелира Iаьржочу аматахъ, юккърчу дегIахъ хаза
тайна жима стаг. Салощуьйтуш цигаьрка уьйзура.
ШелгIаш а дара гIиро маждина — тIамарх йоблла хи-
ларан билгалo. Чохъ цхьа стол, цхьа букътуху гIант бен
цацара. цундела сан. шоферан ирахълатта дий-
зира, ткъа Iела охьа а хигьна, шен папки чуьра протоко-
лаш схьа а яьхна, кхуьнан кехаташка хьаьжира:

— Висарханов Сайда, — дийшира автоинспекторо. — Маларх кхетта хьо?

— Со дитина ма ву, — тлекаре велакежира важа.

— Иза-м масара а олура аша, — гIам-гIим а деш, стоьлан гIутах схьа а диллина, чуьра сенара доккха стака схьадаьккхира Iелас.

Доккха хIума ца оьшу стагана хазахета а, халахета а. Цатам хилира хьешана шех ца тешийла хийча.

— ХIара хIун ю хаьий хьуна?

— Стака дац и?

— Хьуна стака хир и, ткьа тхуна стаг мелла ву-вац кьастош гIирс бу, — Сайда вохийта дагахь, даздеш элира автоинспекторо. — ХIун алал кху чу.

Шофера шега бохург дира. Цул тIаьхьа стака шен меракIела а даьхьна, хьожабакккхира Iелас. ГIиран до-цург, маларан хIуо ца кхийтира. Суна хазахийтира жимачу стагера хIумма а ца даьлла, амма Iела стенна делахь а дарвеллера. Цо шофере бехкбакккхира цигаьрка ийзарна. Вахаран кеп жьайлаьккхархьама уьйзу ахьа сел тIетаьIина, цундела ца жьастало. ГIалитIа экспертизе ца вигча вер вац.

— ХIинца йиш яц сан, — элира Висархановс. — Шуна лаахь, цхьа-ши сахьт даьлча со вуха вогIу, тIаккха миччахьа а гIур ду-кх вай.

Iела, мера чухула шок а тухуш, велакежира:

— Хьан йиш ца хиларца бала бац тхан.

— Дика ду, лобрашна тIе-м гIон дай, ткьа со мелла ца хилахь? — собарх ца вала гIерташ, хаьттира Сайдас.

— ТIаккха оха кьинтIера а ваькккхина, дIавохуь-тур ву-кх хьо, — догдатIийра автоинспекторо.

— Хьовзам бина шу девлча, цо хIун нисдийр ду?

— Цо хIумма а ца нисдахь а, кхин хьуна дан шапа-Iат дац-кх сан. Тхобгара догIург цу тIехь чекхдолу-кх.

— ЛадогIал, накьост, шу нахана хIуьтtare ян дуьхьал даьхна-м дац? Хьайга кхаьчнаху доккхалла а ца деш, хьайх безам байа а ца гIерташ, со дIавахийта. Ке-

хаташ а хьобгахь ду, номер а дIаязье, кхин а хьайн дан дерг де, со вадарна хьо ихерахь. Сан хIинца хан яц, хьо адамийн маттах кхетахь.

— Ахь новкъахь аварин яхь? ХIан-хIа, сан хьо дIа-вахийта бакъо яц.

— Ой, авари хIунда еш ю аса? — кхожкавелира шофер.

— Мелла волу дела...

Суна къахетара жимачу стагах. Цо мел дуьйцуцух тешара: и молуш а вац, хIинца мелла а вац, цуьнан сиха гIуллакх а ду. Ца теша цхьа а бахьана а дацара. Тяхьаьжча а бакъахьара кIант вара иза. Ткъа Iелас хIитто кеп суна хьалха вазлуш хила а тарлора. Мухха а, Iе а ца велла, сайн бала боцчу кхевдира со:

— Ма хьийзавехьа и къонах, — элира аса меллаша, вукхунна ца хазийта гIерташ. — Суна хIумма а хаахь, эрна дог эшийн-кх ахьа цуьнан.

— Ахь боккъал? — хаьттира цо соьга. — Ахь цунах жоп лахь, со реза ву-кх.

Кехаташ дIа а делла, дIавахуьйтуш вара жима стаг. Со тIаьхьа велира: хьуна дегаза ца хетча, гIала жхач-чалц шуьца воьгIур вара со. — Аса иштта кIеда хIунда дехна аьлла суна резавоцуш бIаьргаш карчийра Iелас: ца лиьча а, дIа ца вига шех ваьхьар вацара бохург дара цуьнан иза. Ткъа вукхо цу сохьта жоп делира:

— Деллахь, ца хета-кх хIумма а новкъа-м. Нахана эшначохь аса кхоаяхь, чкъургаш ма керчийла кху ворданан.

Сайдица цхьа къона зуда а хиллера. Иза лохочу де-гIахь елахь а, хьаьрччина а йолуш, каза товш яра. Тхойша машена чу ма-хитънехь:

— Цара хIун бохура? — аьлла, хаьттира цо.

— Цара-м доьхна хIума ца бохура. Со мелла а хилла, вайша харцарна кхоьрур-кха.

— Хьо молуш воцийла ца хаййтира ахь?

— Уыш теший ткъа? Бан-м сан сайн бехж бара иза. Хъуна кIур новкъа хуьлу дела, царна тIевонддушехь цигаьрка оза хIонтинера со. Со къаьркъанан хъожа дIа-яккха гIерта моттаделлера царна. И бахъанехь жимма хъевелира-кх, дукхаяхарг...

Автоинспекторо допдатIор бахъанехь, гIиллакхах боьхначарна жимма лен а лийна, наха ца оьшучохь а вовше халахетар деш хилар а далхийна, вовше довзий-тира оха.

* * *

Ингалсан сийлахь-воиккха астроном а, оптик а вара Вильям Гершель. ТкъаессалгIа бIешо чекхдолуш цо кхайкхийра цкъа, кху шарахь ялта механа деза хир ду, аьлла. ХIунда бах ахь аьлла хьаттира цуьнга. Дера, бах, Маьлха тIехь хъоькхнаш дукха йолу дела, жоп де-лира гIараваьллачу Илманчас. Цо йийринг самукъане забар а лерина, белабелира и хезнарш. Ма цецбевллера уыш тIаьхьо: цу шарахь боккъл а буьрса йокъа а хIонти-тира, ялтанан мах Iаламат лакхара а хилира...

Кхечу гоьваьллачу ингалса Мура 1886-чу шарахь арахийцира шен мехала цхъа болх. Тамашийна дара цу тIера дешнаш: цхъаболчу талламхошна хетарехь, маьл-хан хъоькхнаша гIолоцу ун даржарехь. Цу кеппара, ишт-та зIе зорбанехь хьахийначех, дуьненахь а дуьххъара Илманча хилла дIахIонтира Мур.

* * *

Эскарехь артиллерист вара Висарханов Сайда. Хи-ларал сов, Iалашхо вара. И бохург хIун ду? И, дера, ду кхуо нийсалха хъажайора йоккха топ, бохург. Куьига лаг дожийча, лазорна кжерам бу, цундела леррина тесна бехха муш бара. Иза а озабой, кхуссура Сайдас. Iалашо

нийса лацахъ, хІоъ оышшучу кхета. ХІара гІалат валахъ, кхечара хъегна кѣа эрна дов.

Висархановна говзалла дика карайирзинчу хенахъ гайтаман Іамораш дІадехъира, доттагІаллин эскаршка-ра векалш а болуш хъовсуш. Караделларг бакъдолу тІе-ман герз дара. Кхеран батарей кукнина хъалха дІаоъ-хуш, кхо де-буьйса меца давккхира. Бакъду, масийттан-хъа туыканна тІе-м кхечира хІорш, делахъ а чубахана кхоллург эца дола хетара: кхана Іуыйрре тІом эккхяхъ и аьттонаш ца хила а тарло, ткѣа муьлхха а хало лан тахханехъ Іама веза. Цхъаъ деш хилча-м сискал дага а ца йогІура, ткѣа кІеззиг а мукѣа дисча, сабІарзлора. ДовалгІачу дийнахъ Хуьта лаьмнашка кхечира. Церан цІе иштта тиллинера генара хъаьжча аьрцнаш шекѣа-нан басахъ хута диллича санна хета дела. Цитахъ лаьт-тах буьйдира: шайна тоьла охкуш, йоккха топ хъульян меттиг йоккхуш. ГІеххъа герга веана хъаьжача а ца гуш, кѣайлабевлира хІорш. Цу дийнахъ луьра «тІом» а ик-кхира кхеран: ялххе а йоккха топ яра дІаетташ. Висар-ханов кхоалгІачу, уггаре а коьртаниг лоручу, тоьпа тІехъ вара Іалашхо. ГІаькхнаш гена долуш гуш дацара, амма дамардарц доьлхуьйтура уьш дІа мел хъажийначу хІоьнаша.

Хала нах хиллера тІеман хъаькмаш. Цхъана йоккха-чу тоьпа тІера Іалашхо вийна аьлла юкѣараваьккхира. И боккѣал а вийча ден дерг дан дезара. Иза а шена тІе-лецира Сайдас. Цхъа хан яьлча важа ваькккхира. Мухха а, ялхе а топ цхъа Іалашхо волуш йисира. Иза вара Ви-сарханов. Цхъана тоьпа тІе водуш, вукхунна тІе хъодуш, хъацаран кІур хиллера. ХІетте а харцахъа ца кхетара цхъа а. Дагахъ кхуьнгахъа хилтар бен дан гІо доцуш хъобжура белла аьлла юьстаха баьхнарш а, юманди-раш а. Мадвеллий, гІелвеллий сахаьддера Сайдин. «гапп» аьлла охъа а воьжна, паргІатвала лаьара, цул тІаьхъа хІуьу а хилахъ а. Амма хъаьдда воьддушехъ тергалбича, когаш тІехъ гора накѣостий, хІара санна,

шавш хІнттинехъ а, ма-хуьллу «тІом беш» божку. Цаьр-ца яхье волий чІагІлора. Дукха хІоььнаш кхиссинера. Массо а Іаламат нийса а кхеташ. И бахьанехъ кхунна тІаьхьо соединени тоьлашха волу Іалашхо» аьлла цІе а тиллира, цІа ван хан а кхайкхийра.

ХІинца цкьачунна мукъа висира. И доккха ниІмат хетара. Лекхачуьра дика гора тІемалоша лелориг. Дика ларабора бІаьхой шайна тІедиллинчуьнца. Делахъ а кхуьнан тидам шена тІебахийтинарг вара цІарна а цІеяхана салти Михаил Насека. ПТУРС-аш тІехъ «болх беш» ву иза. ПТУРС — противотанковый управляемый реактивный снаряд — ирбинчу кьоламан куьцехъ хІоьбу, кхачалучохъ пиллигаш а долуш. Михаила арахецна хІоь боьдура ган а гуш, ткъа кхин а дика къастийта, цІехочу кІуьран лар а юьтуш: бІаьрг тІера ца тилош и тергалбеш оператор а вара. Радиочухула урхалла а деш, шена луьучу дІасаберзабо цо хІоь. Насекина чІогІа шарделла и гІуллакх. Ерригсоюзан кыйсадаларшкахъ а шен говзаллехула хьалхара меттиг яьккхина цо. Делахъ а дела ма вац Насека. Цундела хІинца-м цуьнан а ницкъ кхочур бац киртигах вала: цІеххьана ПТУРС-ана дуьхьала иккхира соединени командир инарла-майор Ососков лелон машен. И муха кхаьчна кхуза? Гонаха массанхьа а хІоттийна ха ма ду. ХІора некъа уллехъ лаьтташ жима цІаьллиг а долуш, шена чохъ телефон а йолуш, тховх хьала тоьхна бега гІуркх а болуш. Тоьпаш кхуьссучу заманчохъ цІен байракх ирах-йохуьйту, кхин йолчу хенахъ — кІайниг. Кхану дерриге а дІадирзича теллира и гІуллакх. Тоьпаш етта йолало аьлла шегга телефон тоьхча кІайн байракх охьа а яхийтина, цІениг хьалаяхийта гІоьртира салти. Амма байракх хьала-охьа йохуьйту гІирс цІеххьана телхира. ХІун йоьхна а хьаьжна и тоян салти волавеллачу хенахъ тІехьиккхира машен. Цу тІехъ шофер вара Сайдин шича Висарханов Іалви. Хиллачух кхета а, ур-атталла кхеравала а ца кхира иза. Царний, хІоььний юккьехъ бІе

метр кхоччуш меттинг яцара. Ткъа хЮъ секундахъ 350 метр боьду. Блярган неглар тухучу юкъана машенах доь дуьсур дац. Доь муха цуьту, танк а йохош болчу хЮьвно. Хинций-хинций бохуш къаьрззинчохъ висанера Сайда. Изза хьал кхечаьргахъ а хилла хир ду-кх.

Цхьа Насека ца вуьйхира. Оцу мляьргонна радиочухула омра а дина, айббина машена тлехула баьккхира хЮъ, юха тохарлерчу хорша а берзийна, дуьхьала шершачу фанерах йинчу танках кхетийтира. Хлуй-пака елира «танк». Цул дика лаяцна лалашо хир яцара! Доккха садаьккхира массара а. Инарла а дийна висп, цуьнан шофер лалви а могаш-маьрша ву, и глакх дохо Михаилана беллачу кхаа хЮььнах шиъ а кхоабелти! Ткъа хлора ПТУРС-ан мах бу — лале-елай!

«Цул хьалха а вара тхойша вовшашца хьакхавелла, ткъа хлета дуьйна нанас дена вина ваша санна хета сунна Насека, — бохура Сайдас. — Эскарера хан чекх а яьлла, маццахехъ цла дирзина тхо, амма хинца а хьошалла леладол. Тахана а Миша воплуш, цига дуьхьал доьдуш ду тхойша. Цунна вара со сиха а»...

Клеза санна, хьестало лаяржа хлорд. Черан пиллигаш тлехъ ловзу зляьнарш санна, бес-бесара нур догу цуьнан бодделла луьллучу дегла тлехъ. Дагна хьаам беш схьадеттало хаза хлюо. Иштта ю Сочи. Цига бердайистехъ лаьтта наха башха тидам беш а доцу жима клайн цла. Цу чохъ лаш цхьа а вац. Цу чохъ лаьтташ ю магнитограф — маьлхан жигаралла билгалйоккху чарх. Дукха хьолахъ цо сих ца луш цхьана эшшара нийса сиз хьоккху, шашах дласалелачу кехатан асанна тлехъ. Амма цкъашкъа зил сетта болу, члогла ирах а оьхуш. Иза хаам бу схьабеш — тебоглуш бу № 4 йолу хенан хлоттам. Нах самукъане луьлчуш беллахъ а, хлорд тийна лилахъ а, малх къаьрззина хьажам а — лопрашна хаьа,

гергакхочуш лавтта зулам: пешершаш бу мисарболатан йилбазмох — магнитная буря. Массо а лазархо — лапца, я цийца, я хьеща цамгарш ерш — маса чу а бигна дIаловчкъабо, ларбаларан раже берзорхъама. ХIорда чохь лийчар а, малхехь бахчабалар а жуьту, метта бовлу, хьалххе молханаш доькьу, доцца аьлча, шайн хуьлу дуьхьало йо кху деношкахь чIаплун йолчу цамгаршна. И ца дахь — садукьделла, пхенаш кьовладелла лазапе хIуьттур бу.

И кыйсам вайн пачхьалкхехь цуьххъара дIаболийна Сочи курортехь. Маьлхан декъехь гIуллакх дечу лоярша массо а санаторийта хьалххе хаам бо маьлхан жигараллех лаьцна. Мисарболатан йилбазмох гIаьттича кхайкхадю № 4 йолу хенан хIоттам бу, олий. Говзанчаш кхуьу бохучух, ткъа лазархошна, кхеташ ма-хиллара, и ша дерг хоуйтуш дац. Туосаделча доцург а шайна пIеюьйзуш хорам хир бара мисканашна.

Иаморашкахь совIатана шена кхайкхийна итт де лаккха цIа веара Висарханов Сайда. Нохчийчу кхаьчна воккхавеш хьийзара иза. Массанхъа а бIаьрг кхачо пIертара, мел веза-вевзарг ган лаьара, цхъана меттехь са ца тоьра. Кхуьнцанна веана кхуьнан шича Iалви наьгахь бен чуьра ара а ца къедара, цхъаннахъа а ваха са а ца кIамлора цуьнан — шен кIайчу нускална уллехь сакъералора, цунах тоам бора. Цкъа цаьрга веана Iара Сайда. Кхунна там хуьлу агIо лояхуш нус а хьийзара. Iалви-м дуьненна а велавелла вара, ша санна внаькхна массо а ву а моьттуш. Марवेशина шайн суьрташ гайта елира Хазбат, кхунна ца бевзарш схъа а буьйцуш. ЦIеххъана кIентан синкхетам дIаийцира хазделлачу гIаларто: бос тамехь дара генарчу ойланю нуьре къагийна меть, кхоччуш тайра цуьнан юьхь-сибат а. Цунах хъаьрчира кхуьнан деган ойланаш. хIета сурт хIоттарх

марзъелира йо! «Жимма а лартIахъниг наха хъалакхна а ца юьту, иза-м хъала а, охъа а марехъ хир ма яй», — аьлла, гIайгIано мерцира кийра, амма хIумма а ца хаа-далийтIа дерриг а къовлуш хьаттира несе, йиш а хедаш:

— ХIара... хIун жеро ю... хъуна уллехъ Iийриг?

— Йолстаг ма ю иза, Дика-кIант. Сан ца хилча ца тору доттагIа а ю.

— Iалви-и, хIе, цахуьлу, маса гIаттадел хъайн элдар дегI! — Важа тIевеара. — Бага экъантIа стенна яьккхина ахъ, ас аьндерг а ца хууш? Хьох хIинцца, зуда санна, велха хуур ву? ХIара вайн нус йита еза вайша...

— Хъуна луьбург дийр Iду-кх ткъа, — тIетадира хIу-самдас

— ХIун даьлла соьгара, Дика-кIант? — цецъелира Хазбат, цо забар йойла хуьушехъ.

— И хIун къамел ду, хIун даьлла бохург? Дукха кхета а йоллий? Иштта хаза доттагI хъайн хилча, суна хъаха а ца еш хIун Iдеш Iийна хьо? — бежк биллира марвашас.

— ХIинца ниодан мегар даш, Дика-кIант, и гIалат?

— Дукха дика мегар ду... ХIе, тутмакх, валo, хьо дIатаIа, хъайн гIуллакх доцчу ла а ца доьгIуш, — эк-кхийра Iалви...

ЧIогIа хазахийтира Сайдина йоьIан цIе а: Румиса. Цо итт класс чекхъяьккхина, чIогIа дика а доьшуш. ХIинца оццу школехъ, библиотека карахъ йолуш, болх беш ю.. Берахъ Iдуьйна да Iаламат дукхавеза цунна. Ненал а чIогIа везий техъа аьлла. Дас хьоме хеташ кхний-на дела хила а мега. Мужха а делахъ а, божабер санна, тIахъаьлла яра йо!. Церан тхьамда а хилла лелаш а яра, догдаьтIча царах лата а леташ. Цкъа кхеран тоба хъуьнаха яханера, кхораш даха. Дитта тIе а яьлла ге-наш лестош йолмура Румиса. ТIаьхъа тIевеанчу цхъана кIанта мохъ туьйхира: «Румиса, шун дада велла хъу-на!» — аьлла. И шийла кхаъ шена хеззашехъ бIаьргаш

на дуьхьал лаьржа бода х'юьттира йоІана. дог а г'елделла, цу боьххьера чуеара. Да могаши-маьрша цахь лелаш вара, ткъа кІанта кхуо х'ун до хьажа юьдал забар йина хиллера. Амма эщцахь, пхьобалгачу классехь, лазанкхина дог доьрзуш дац х'инца а. Дукха экаме ю: дагахь х'ума доцуш а цунна ца тов дош хьан багара далахь цомгуш а хуьлий, яла юьжу. Цундела атта хир дац цуьнца Іен. гуттар а дог хьобстуш дело езар ю. «Х'инца а хьо резавелахь, ас захало цахьахор ду-кх». — чекхдаьккхира шен хабар несо.

ТІаккхий бен-м шен ойланехь чІагІ а ца велира Сайда. Дуьххьара ирахь Іен х'орш кхоь дахара: Хазбат. х'ара шиь. КІант, йоІ вовше довза а довзийтина, дуьненан синкьерам тІелацийтира. Маттана говза хиллера кхуьнан накъост. Шен шича иштта шера ву аьлча, тешар а вацара Сайда, цо дина кьамел шен лергашна ца хезнехь. ЙоІан корта хьавзо хуур долуш вара. Х'етте а шолгІа дуьйна ша эха велира куьг бежкениг: цхьа а теш воццохь далхо лаьара цунна шен дагара...

Сихха тІекхечира эскаре вухавоьду хан. Х'ора дийнахь бохург санна вовше кехаташ кхоьхьуьйтура йоІий. кІантий. Юьхьдуьхьалчул а дика девзира и шиь вовше йозанехула, х'унда аьлча иштта кьийла а ца лора, эх а ца хетара, цундела ма-хеттара дийцалора.

Ца веара гуттаренна а. Хьалхарчу кхаа дийнахь бусий цхьанхьа а дІаса ца валийтира: доттагІий а, гергарнаш а, беа-бевзарш а х'уьттура кхеран кетІа х'ара декъалвархьама. Цул тІаьхьа синбилгало хаалушшехь новкъа велира кІант: хала сатоьхнера цо х'инцалц Румиса ган лууш...

Гуллакх хан йилларна тІе даьллера. КІант дохковаларна а кхоьруш, делахь а бакъдерг лачкъо дола а хеташ, йистхилира Румиса:

— Цхьаьна дахалур дуь техьа вайша, Сайда? Со дагца цамгар йолуш ма-ю. Ткъа нахана могаши зуда а, каде нус а оьшу. Кхин вовше йина вас а йоцчуьра, кху

тлехъ дладерзийча муха хетар дара хьуна? — бохура
нола, амма везар шена тлетарна кховруш чохъ са даща-
ра. Сайдас шена хаза а ца хезначух дитира цо хьахий-
нарг.

— Гена а ца туьттуш, ахъ де къастадойла луур дара
суна. Хлунда аьлча, вайша дахдича юкъа цхьаь дуола а
тарло. Цхьа йист яьккхича атта дара вайшинна.

Иштта нускал далийра Сайдас а.

Ловзар чекхдаьллачул тлаьхьа Сочи дахара хлара
шиъ: цигахъ векаш вара Насека Михаил. Эскарехъ во-
луш дуьйна цо марзыйнера Сайдина и меттиг. Делахъ а
цунна гучу а ца долуш, шайна петар а лаьзна, садаа,
сакъера доладелтира хлара шиъ: хлорда чохъ луьйчуш,
гила-кема хоьхкуш, Кавказан лаьмнашка кхарста об-
хуш. Плехьа зама а ялийтина элира Сайдас:

— Насека волчу хьошалгla глуо вайша? Жимма са-
мукъа а даьккхина, Юдика йийр ю вайша.

Румиса тлетайра. Амма кхара хлиттийна хьесап дуьй-
хира. Миша дегбаам бина вара шен доттагI воьглушехъ
ша волчу ца воссарна. Кхин къамел а ца дойтуш шайга
схьадалийра ший а: вижа меттиг вайгахъ шорта бу. Сал-
тичун деха кIира туьйхира цара, вовше члогla даьккхий-
деш, дладийллариш дагаловьцуш.

* * *

Дуьххьара маьлхан декъехъ дарба лелор кхолладел-
ла дуьнненан шолгla тлом болабалале дикка хьалха
Францехъ, Ницца олучу цлехханчу курортехъ. Муха
хилира иза?

Цхьана хлуманак цецбуьйлура лобраш: цлеххьана
кхета цамгарш ерш цхьатерра цхьаьна хенахъ оьгу. Дог
лазадалар, дог малдалар, дог глелдалар, коьртаца дерг,
салецар — цхьана муьрана тлестаьла, ткъа ши-кхо де
даьлча цлеххьана гюли хуьлу массарна а. Кхетий нах
лара. Вовше лаламат генарчу меттехъ хлуттуш дерг цхьа

сурт дара. Ткъа и тида хууш стаг вацара. Нищехъ Ют-таделлачу цхъана хумано гло дира духе кхиа.

Галара телефонийн автоматически станци ледара болх бан елира. Говзанчаш мел лерина хьовсарх цхъа а тайпа дерт ца карийра. Уггаре а доьхнарг дара телефон уггаре а оьшучу хенахъ болх ца беш дуьхьадялар. Лазархойн хьал уггаре а вон долчу хенахъ, царна цамгарш глори-глюдаха тлетаьначу хенахъ, мухха а уггаре а ца торручу заманчохъ, шайтано хлуьттаре еш санна, зленан болх телхара. Иштта гуллакх масийттаза цхъаьна нисделча дукхах берш цеххъана шекбевлира, цамгарш чаггъяларан а, электрически аппаратийн болх талхаран а бахъана цхъаь хиларх. Радиозленан а, телефонийн автоматически станцин а талхаран бахъана хьем боцуш карийра — иза дара маьтхан жигаралла алсамъялар. Цигара-а лоярашна дагадаара адамашна хуьлуш йолчу халонна а бехке Малх бу-кх ткъа аьлла.

Тергамаш цаболлийра дуккха а пачхьалкхашкахъ. Къаьсттина доккха гуллакх динна вайн махкахочо, воккхачу Илманчас, Александр Леонидович Чижевскийс. Эзар динь бие шарахъ хилла цамгарш, маьтхан жигаралла теллира цо дерриг дуьненан статистиках пайда а оьцуш. Цунна гучудаьлларг цецвоккхуш ду: Маьлха тлехъ хьовкхнаш таьначу шерашкахъ Лабтта тлехъ таьржа ун кхета, цлоз цоглу, кхин а, кхин а. Илманан шен масийтта баьха тлехъ цо билгалдаьккхира южаллин барам Маьлха тлехъ хьовкхнаш кхоллаяларх бозуш хилар. Маьтхан жигараллин бохъ баьллачу шерашкахъ нах дукха ле, жигаралла йиьжча — южалла юхайолу.

Кхин цхъаь а ду. Цхьадолу хуманаш 27 дийнан мур болуш дара. Иза Малх шен семанна тлехъ хийзарца доьзна лерира Чижевскийс. Таьхьо и бакъдира Илманчаша а.

Цу декъехъ боккха болх бинчех бу французийн Илманчаш М. Фор, Г. Валло. Цара гулдина дуккха а бакъдерш, Маьтхан юккьерчу меридианехула хьовкхнаш

чекхийовлучу заманахь Лавтта тӀехь дукха хьолахь — 84 процентана — цӀеххьана кхетий нах леш хиларх, дагца долчу а, цхьадолчу жечу а цамгарша хорам беш хиларх. 20 шарахь (1922 — 1942) цара чӀогӀа лерина теллира и гуллакх. Цара Францехь вовшахтуййхира Маълхан, лавттан, космосан сегар толлуш йолу дуьненаюкья-ра институт. И дуьненахь а дуьххьара Маълхан декъехь дарба делор цара. Дукхах йолчу больницашка, клиникашка хаамаш бора институту, маълхан амал юьйцуш. ТӀажжкха хьалххе кечам бан кхуьура, цундела дуккха а эзар стаг ложаллех хьалха вайжжхина лобраша.

Царна гӀоьнна шайн лаамехь тергамаш беш шортта лобраш бара. Цара тидам латтабора лазархошкахь мича хенахь хӀун хьал ду. Юха шайна зеделларг хоуьйтура Форе. Масийтта шарахь дагца хилла цамгарш юьйцуш долу хьесап-кехаташ цо хьовсадора Чижевскийпа. Вайн пачхьалкхехь хиллачу цамгарех лаьцна терахьаш Чижевскийн караделира советан лор-статистик волчу П. И. Куркина. И шадерг а Маълха тӀехь доллучу хьолаца индича, Александр Леонидовича хьалха баьхнарг бакъ карийра.

Цул тӀаьхьа вежарша Дюлль теллира Европан тайп-тайпанчу гӀаланашкахь инсдела 200 эзар стеган валар. Цара аьлтарг а изза ду: хьовкхнаш Маълхан юккьера меридиан йолцохь лаьлча нехан баларш дуьненахь къаьсттана алсамдовлу. Холча хӀуьттудагца а, пхенашца а лазар дершший, ун долу цамгарш ериший.

ТӀаьххьарчу ткъех шарахь Томск гӀалахь вехачу лор-инлманчас В. П. Десятовс теллина цӀеххьана охьакхеташ валар а, маълхан жигаралла а вовшашца дустуш. Билгалделира, уггаре а кхераме Малх Ӏеттийна шолгӀа де хилар. Малх Ӏетта маббн ца таьла лазарш тӀе. Мисарболатан йилбазмох вайна схьакхочу юккьерчу хьесапехь 26 сахьт даьлча. Сов а йолий. Ӏаьткъа радиаци, юха шина-юхаа дийнахь тоь Цу юкьяна Лавтта тӀе нийсса схьа охьасега Малх, юха, семанна тӀехь ша хьийзалш хи-

ларе терра, тѣхъэккха, зѣаьнарш кхечанхъа дѣайѡьрзу. Мисарболатан йилбазмехан гѡра лалло, вайна беш болу ницкъ а дѣаболу.

Хууш ма-хиллара, коьртачу декъана-м шамгар пач-хьалкхан дѣахѡттамах йозуш ю. Тѡм, къелла, мацалла, унахцѣена ваха таро цахилар, валахѡтталц бен болх — ду бахъанаш-м. Амма, царал сов, Іалам а ду бехке.

* * *

ХІун дича толур яра тѣхъа Румиса? ХІун дарба товр дара тѣхъа цунна? Насеках дага а ваьлла, бѣаьстенан юьххъехъ Сочи санаторе дѣанисѡира иза. Гѡле цахилахъ а, зулам-х хир даций... Дагахъ доццуш телеграмма кхечира зудчуьнгара, балха тѣхъ муькъа хан а яккхий, тѣаьхъавар доьхуш. ХІун хилла тѣхъа цитахъ? Дага ца тосуш хІума ца дисира. Дѣакхаьчча коча хъаьрчира Румиса: хъуна сагатлуш молханех а пайда ца болу. Ша кхузахъ мел ю уллехъ Іен веза хъо. Йиш яцахъ, ша а дѣайнга вайн Нохчийчу. Михантгѣаьргахъ сѣцира Сайда, зуда санаторехъ Іара.

Уггаре а хъалха Румисас хаьттира, Шабазов муха ву аьлла. Иза массеран а хъоме школан директор вара, стомма дегІ а, дагца цамгар а долуш. Сайда воьхна висира: Шабазов кхелхинера. И дѣадийцича Румисина халонга дер ду, ца дийцича а кхунна цхъаь тосаделла, ткъа аьппаш ботга-м Іемшна а вацара. Корта а оллийна, хІорда йнстехъ гѣамарлахъ Іара кІант. Кхунна тѣма-хъаьжжинехъ кхира Румиса: дика вевзинера цунна шен майра. ХІиница цѣргара схъадаьккхина цийдар Іѡьттина дагахъ чекхдаьккхича санна, холчу хІѡьттира. Амма хилларг хийца йиш яцара. И дара доьхнарг. Балхара могаш-маьрша цѣа а веана, дѣатаьІинчохъ дѣаваьлла. Иштта цѣххъана дѣаяла тарло хІара ша а. Кхузахъ ца хиллехъ, лѡьраш каде ца хъаьвзинехъ, хъанна хаьа, хІара дийна хир яра-яцара. Ткъа лаллахъ вай

дийшина Іаламан тамашийна гІиллакхаш Румисина девзинера. ларамаза библиотекехь Іилманан цхьа болх карабар бахъанехь.

Сайдас ойлайора, массарна а юккьера хаьржина Шабазов коьртах хІунда ваьккхина Румисас, хьаьнгара хІун хааделла цунна бохуш. Ша ца кхийтира. Хаьттира зудчуьнга. Вукхо хьалха биллира тайп-тайпанчу газеташ тІера кхо хаам:

— Къилба Америкехь лам а Іеттийна, хиш а дистина, адамашна даккхий зенаш а деш.

— Гажарийчохь къилбехь чІогІа мохк бегийна. ХІаллаквина виъ эзар стаг, шовзткъа эзар хІусам йоцуш висина. Цхьайолчу меттигашкахь латта дилхина 20 километр йохаллий, масех метр кІоргаллий. Дохийна тІеш, кегдина бІеннаш хурманан дитташ.

— Американски стигал-кема Малх Іеттор бахъанехь шена тІедиллина гІуллакх кхоччуш чекх а ца даккхаделла, духадирзина.

— ХІара кхо хаам ма-кхеччи дагавеара суна Шабазов.

Сайда гениахь вара кхета. Сел даккхий гІуллакхаш Шабазовх муха хьакхало? ТІаккха дийцира цунна Румисас, вайна а хІинца хууш дерг.

— ...Стаг дера, овІазе хуьлу, Малх карзахбаьлча. Некъаш тІехь авареш доьазза тІекхета, доьазза алсамдовлу наха деш долу зуламаш. Лам Іеттор, хиш дестар, зуламе мохк бегор маьлхан жигаралла айлучу шерашкахь хуьлу. Масала, 1966-чу шарахь Ташкентехь мохк бегор. Ца кІордочунна дийщина ца валлал дукха ду Малхо бечу Іаткъамах лаьцна дийца...

* * *

«Малх санна, хаза ду адам. Малх санна, дика ду адам. Маьлха тІера хьобкхнаш санна, зуламе бу дог Іаьржа нах. Вовше лазо гІерташ бохку. Халонга долу

кІорша́ме дош, цо кийра мІараш туьйсу, хье чу зІок
етта. Іилманчаша шаьш ца кхоош хьегна жъа, пачхьал-
кхо дарба лелош йина харж — дерриге а дов цхьамма
муьста дош ма-эллинехь. Цунах чов хуьлу, йирзина муо
бича а, даІ дуьсу. Доккха хІума да оьшура вовшашца
мерза хила — хаза дош а аьлчахьана, хаза гІиллакх а
хІоттийчахьана. Ма атта хир дара вайна иштта даха.
Хьовса дезара вай ваьшка хІун дало?..» — дерзийра
Сайдас.

* * *

Цхьа дика доцуш вон хир дац. ХІетахь сан некъ юхъ-
хьа ца баьллекхь, аса кхузахь мел дийцинарг хуур даца-
ра суна.

Дундал

(Дийцар)

Сан ойла, сатийсина хьаша! Дужкхазза а дуьсу вай-
ша цхьаьна, ваьшшиннан дагара дуьйцуш. Ас хьобга
цхьаь хотту — ахь цунна жоп ло; ас хьобга цхьаь доьху
— ахь цунна жоп ло. Деаделлачу йоІах, кІантах дІа-
тарло вайша. Цкьаллиг цкьа цхьаьна Іен кІордадац
вайшшина, цкьа а вовшах оьцучу марзонах ца Іеба,
мелхо а зама дІа мел ели вовшашка алсам боьду, чІагІ
а ло безам.

Ва ойла, ницкьболу накъост! Доза дан а дуй техьа
хьан таронийн? Хьо ца кхочуш, ца эккхаш, хьан бала
боцуш кху доккхачу дуьненахь цхьа а хІума дац. Муьл-
лах а болх сан дегІо бан болабале ахь чекхбоккху. Наха
спутникаш яле ахь Лаьттана го тийсина. Цхьанне а Га-
гарин мила ву а хаале, космосехь хилла хьо. Нейл Арм-
стронг халкьашина хьахош а хазале Бутт хьобьшуш лел-
ла хьо, хьекьале доттагІ. Мацдахехь хиьна хьуна Лаьт-

тах тера планеташ вайн Галактикехь миллионаш юйла, т'ехь дахар а долуш; ахь миллиард галактика теллина, церан кхоллаялар, церан кхиар, церан к'анъялар, церан йохар билгалдеш. Геналла к'арйина ца Iаш, заманан духарх а кийсигаш туьйсуйту ахь, ва ойла: коммунизм х'инца а х'оттийна ца яьлла, тк'а ахь цуьнан бустам б'е шо сов х'алха баьккхина! Ойла, ва ойла, адамийн ойла! Бокк'ал а дац х'ан яккхийчу таронийн доза!

Сан ойла, тешаме доттаг! Х'инца а дисина вайша ваьшшиг. Дикка Iий вайша вовшах дагадуйлуш. Х'ан к'амел суна цк'а а ца х'аьх. Дийсах'а-алах'а х'о муха яра, ва ойла, х'ан кхиам мел бара кхог'диг б'е шо х'алха. Гайтах'а, ва ойла, цухенах'лерачу Нохчийчоьнан сибат. Сан ойла, ницк'к'хочу баьчча! Ахь х'инца а к'хочушди ас х'айга дехнарг. Х'уо х'алха а х'обттина со виги, со ваьккхи кхаа-деа оьмарна юха.

Суна го:

Нохчийчоьнан аренаш д'алаьцна юьк'ачу, йистйоцчу х'аннаша. Царна юьк'ехь, ирзош а дохуш, цх'аьццанх'а ехкина ярташ, хин бердашца. Сатосуш, даккхийчу диттийн бах'хаш дешех а ж'агош, курра х'алаг'отту садаьйна малх. Там хуьлий, онк'ерамечу олхазарша цунна назма олу. Меттах'х'ов дерриге а дуьненан Iа-лам.

Шен урда т'е д'авоьду к'инх'егамхо. Цу дечиган нахарца латта аха г'ерташ валах'обттина болх бо. Цуьнан бедар х'ацаро мустйо. Йоьжна буг'ий, шай х'ийзош суьйренга воьду и. Маьрк'Iажехь х'обттинчу дег'Iаца ца воьрзу.

Саяккал чохь товха йогу, чубиллинчу гулан юьхьиг уьйг'лахь а юьсуш. Т'ховх даьккхийнчу Iуьргехула ара ца болуш, к'Iуьро садук'ьдина чохь Iен ца вуьту. Ерриг а сал-пал а к'Iурз буьллий бехйо, пайда боцчу йоккху.

— Х'енехера хен чоьх'а баьлла, дуьло цаьрга сак'ера, — аьлла, юьртан к'юнахий баькхи. Гулбелла,

шавш хумма а сонта а ца хеташ, кьамелаш дан хевши уыш.

Согга кхин сатохалац. Лечкыначуьра гучуволу. Хинцалера барзакъ дуьйхна адам гича, щецбевлла, гуо бо цара суна:

— Хьо мила ву?

— Хьенех ву... тькоьлгачу бешеран стаг!

Уыш сох башха кхеташ бац. Амма цара, стенна делях а, доьху:

— Дийцал ткъа хьайн дагара...

Церан ювдал, хала дахар сан дагна йаьткына. Дерриг а цхьаьна длаала, схьа а гюьртий, ас глори гюддаха мохъ туху цыьрга:

— Дундалш! Дун-далиш ю-кх шу, сан дагара дийи-ча!

Стелахьштигаха шаьлтанашика хьолху массеран куьйгаш. Юха, хлаваэхула гуо тесна, суна тле хецало...

...Ойла, сан ойла, сан каде ойла! Орцаха ялахьа хинца а суна. Хьо хьелахъ жимма а, со вору кхара. Ойла, сыхлохьа, масаниг. Шайл мел а хьекъалениг жху нахана ца веза. Кхоссахьа со юха а тькоьлгачу беша-ре...

Баркалла хьуна, сан ваша-ойла, ас дехначуьна «хлан-хла» ца аларна.

Вайн зама!.. вайн зама — иначу заманийн эла... Вайн зама!.. Ас хинца парглат садожкху. Тле цхьаммо а кхерам а ца туьйсу суна. Ма луьу бляьрг бетта цинлучу мажках... Ламыйин мур го суна маьлхан серленгахь. Кьобжачу Башлам тлехъ зляьнарш лепа ворх! басахь, стелаад санна. Бляесте а тлехьна, аренаш мукъаевлла... Зезагаш... даьлла заза... хецаделла патарш Башха ду безачу мажках бляьрг беттар!..

Хьомсара мохк, сан халкъо хуьйцу хьан сибат: глора долчу тракторийн «гур-гур» доллу арахь: хьан кийрара мехала йаьржа мехкдаьтта доькху; яккхийчу заводийн лекхачу биргланаш чухула хьалаоьху дукъа кларраш —

кестта вай царах а оьцур бу пайда; сыхдина дуттуш ду тлехьла цленош; жхуьуш ю ярташ а, глаланаш гюьйту... Дийщина вер а вац сан халкъан хьуьнарш!

Беза мохк, хезий хьуна, стигалан йаьрчаш кегочу кеманийн шакарш? Уыш кечло хьан доза а, саь дахар а лардан, нагахь вайн мостагийин хье хьовзахь, бидцахь...

Иштта ю вайн зама — башха а, сонта а. Башха ю адамо хьанал кьахьегарца, сонта ю... сонталла а йолуш ю хинца а.

Дуьненахь герзана мел харжаш йо вай, кьоначу кьонахийн мел шераш дойу эскарехь цийинах а, безачех а бохий? Шайолуи харжаш хьашташна ерзийча, дерриг а дуьненан салт болх бан а дитича, ма дика хьобгур дара массо а адамо!...

Иштта ю вайн зама, иштта ю сан ойла. Сан ойла... Сан ойла, кьан ца лун ойла... Абаде ю ойла — кхачалуш поцу... Зама дла мел оьху, адамийн ойла, хьан жхиам, хьан кхетам, хьан ницкъ а саболу. Де дийне мел долу хьайн болар сыхдо ахь, яккхийн гулчаш туьйсу ахь, садаар доцуш. Лаахь а, саца а ца ло хьо цкъа а. Цундела тледогург хьекъале хуьлу. Цундела, сан ойла, зыьртала гюьнча, ас хьобга ца доьху хиндолче суо кхоссар, ца оьшу... ца лаьа цузаманхоша сайх олуш хазийта: дундал ю хьенех. Амма эр ду, эр ду сох маша а: дун-дал. Церан ала йиш а хир ю, тохура санчул а.

Ткъа тахана бакьо ю ала сан курра:

— Хастам хьуна, сан ойла, кьар ца лун ойла!

Гура глергла

(Дийцар)

Оьглазе глергла Гура (оьрсаша Кура олу цу хих). Берд бу тамашийна: лекхачу гулган гух чувобссича гуьллу шера майда. Цигахь, коргга, лаьтта, бухе а аьх-

кина, тѣман йоккха гѣшло йина; цу чуьра бѣаьхойг гѣрсаш — патармаш, яккхийчу тоьпийн хѣьѣнаш и. дѣ. кх — цкѣа а тѣра бѣаьрг ца тилош ларбо гѣролаша. Хѣинца ха деш ву магѣархо Алсултанов Увайс (обьрсаша Вася олу цунах). Кху йуналлиу метта хѣара юха а нис-веллийла хѣьча, накѣоста москоххоcho Цыганков Васяс хаьттира: «Пха бетталоу хѣан, цѣархо?» — «Тѣшаме герз шеца мел ду, уозавала меттиг бацѣийца шен». — дѣза кхоьссира Увайса...

«Дакѣза ма дала хѣо, Гѣура, хѣо хѣаьнга кхойкху, хѣо, эхха санна, стенна дарделла? Жѣмма хѣо техѣара, ладогѣа аьтто бер бара-кх шен». Хи тѣра гѣаьттина дохк ду, бод санна, севсина; листина цуьнан соз-обьргаш хѣаваэхула керча. Тур тоьхча а цасталур боцуш буюѣа бода бижина; йуналлин меттиг, гуо а лаьцна, гѣори гѣод-даха ваьштауьйду, саьрмико санна. Чамбоцуш меттиг ю хѣара: цкѣа делахъ, полкана юьстаха, пана арахъ (гѣирсаш мостагѣчо лелхийтахъ а, салт дѣйна дисийтар-хѣама дѣллинера и ха кхузахъ), шолгѣа делахъ, тесинчу стогарша серлайоккхура ларѣеш йолу аса; хѣуьттаренна санна, бѣаьрла воккхура гѣарол, мостагѣчунна хѣара гур волуш, ткѣа кхунна кѣохчалсеран кертал дехѣахъ хѣум-ма а ца гора; цундела ямартхо, тебна, хѣовха, хѣаьккхина тѣвеьча а хаалур вацара; мел сема кхуо ладегѣарх, хѣин гѣовгѣано гѣитѣ ца хозуьйтура. Шен гѣаьрчашкахъ йен кѣсрдѣйча санна, стигал охѣайовьсинера; шен ошцутчу йозаллица тѣейижна, цо а садукѣдинера Увайсан. Изза де дара гуттара а кхузахъ доллург. Со бен мила ву бо-хучо а бѣокѣажор болуш меттиг яра хѣара. Аьтто белшах доьхка а тесна. гѣарчѣаьлла буйна кѣевлинера Увай-са автомат. Чѣогѣа сакх лелара иза шена билгал бинчу новкѣа.

Амма цѣхана лара тѣехула ца лелара, хѣунда аьлча ша ларош — тѣдам беш мостагѣ велахъ, цуьнга кѣело ца йѣта, — тѣшнабѣжках хѣалхавала. Кѣстта-м шен ши сахьт чекхдолура, аьлла кхунна дагадаьначу хѣнахъ.

цѣха гѣннахъ лавттан кѣйра бѣгсш санна хѣйтира; хѣин гѣовгѣа а эшош. гѣар-тата иккхѣира. Верриге а тѣдам хѣлла, цѣхана метта дѣлатѣйра. Гѣовгѣа тѣаьхъ-тѣаьхѣа чѣагѣлуш, стамлуш, алсамюьйлуш гергагѣертара. Шеко йоццур, кхуьнан агѣора керчара и гѣовгѣа.

— Собар! Мила ву вогѣлург?! — шена биллина мохъ балийтира Увайса. Дур дахѣаш дара. «Собар, герз, до-луьйту!» — Минчара, лерган дуьхьиг а ца духѣура. Увай-са чаппагѣа дѣасатуьйхѣира. Тѣехула кѣеззиг автомат кхарстѣйра. Латта бухдуьйлуш санна, гурр дара тѣете-лаш. Тѣаккха гѣовгѣанехѣа а хѣажош, ерриг а ехк яссѣй-ра Увайса. Халла хѣара юьстаха эхкха а кхуьуш, цѣха дуьне тѣехѣиккхѣира. Увайс мегарг шолгѣа ехк чуйилли-на а валале орца иккхѣира, хѣалха ваьлла ха-хѣаькам лѣйтенант а волуш.

Теллича гучудѣлѣира: дѣо-о, гу тѣехъ, дукха хѣнахъ дуьйна йуьллуш «Бѣларусь» тракторан тѣехѣара йоккха чкѣург яра — и хѣллера сѣл хѣере чухѣаьддарг.. Увай-сан метта кхѣин гѣарол а хѣоттѣйна, уьш ха-хѣусаме бир-зира. Ротехъ гѣазанча: витина кхуьнан доттагѣ Вася вара бухахъ лаш: автоматан тата а хѣзна, хѣун ду, мила ду хѣажа веьна ша. бохуш.

— Вайн дѣлора, цѣархо, тховса-м хѣан доттагѣ дукха воьхна, хѣорш тѣекхаьчча а вогѣавеллачуьра меттаваза вара хѣуна, — даре дѣра Увайса.

— Цѣха даьндарг мукѣана а тѣекхеттерѣй хѣан? — хаьттира Васяс.

— Тѣе шорта егѣаеллера, иштта-м лѣдара а вац хѣа-ра, — хастѣйра лѣйтенанта. — Са я цѣй хѣиллехъ-м са-цорг хѣллера кхуо, пкѣа чкѣург... Хѣан карчѣйна техѣа и чу?

Кхану-у духе кхѣьча, кхуо хѣун до хѣажа, доттагѣчо-москоххоcho дѣна карѣйра и гѣуллакх...

1. Гѣазанча — дежурѣи.

Цу тлехула Увайсана цла ван, Васяна гауптвахтеи
итт-итт де-буыйса кхайкхийра полкан командиро.

— Пха бетталой хъан, цлархо? — забаре Ютгар йира
шен доттагичунна Увайса.

Етт

(Хабар)

Дладахар ца дайзача
Хургдолчун чам хургбац.

Дж. Яндиев

Иза хилла...

Хлун бен ду и мацца а хиллехъ а, хилла хилчахъа-
на?..

Урамашца ца яьлла дласаяьржина юьртан ши-кхо
бе саьккал. Церан керташкахъ гуш ду тиллачу кома-
рийн, акказийн, акхтаргийн дитташ. Диллинчу лайно
саьккалийн тхевнаш а, дерриг латта а кьарздина. Бу-
зучу маьлхан злаьнарша цлеран баса дерзийна дуьне.

Абубакар пхьохъанахъ латта. Цхъана а хлуманца
къаьсташ вац и нийсархойх. 18 шо, лаьржуо амат, ний-
са юьхъ-марш, злаьнаршлахъ лепа бора ши бляьрг, юк-
кьерачул жимма лекха дегI, шуьйра вампалан белш
цу кепара нах шортта ма бай Нохчийчохъ.

Башха даладелла яц цуьнан бедар а: кхакхан сура
куй; ламаройн машех тегна гловтал а, чоа а, хеча а;
басмин коч. Юкъах кхозу шаьлта. Пиэзагашна тлехула
йохъначу нелар-мачашна чуьра ча араглерта. Цуьнан
тлехулара духар дерриг а лаьржа ду.

Шуна ма-гарра, Абубакар цу пхьохъанахъ цхъанна
а къаьсташ вац. Амма накъосташа хьийзо юкьаверзий
на Абубакар.

— Хинца-м дала доллатц келдайтта дуур дара вай, — боьлура уыш.

Цхьа ша-шаха, можа юккье, велавелира, ласанна тле а тевжина лаетта, воккха стаг.

— Жима кьонах, — вистхилира и Абубакаре. Массо а длатийра цо багаглаттошехь. — Ас цхьа хьекьал лур дара хьуна, ахь длаоьцур делахь.

— Дера оьцур ду-кх, сайн схьаэца хьекьал кхачахь-м, — жоп делира Абубакара.

Воккхачу стага меллаша, х'ор дош а кьастош, охьадиллира шен хьекьал.

— Етт тайп-тайпана хуьлу, — элира цо. — Етт дашо а хуьлу, йоьзан а хуьлу. — Кегийрхой акьбевлла бисира. — Дера хуьлу. Тле и хаа х'умма а хала а дац. Хьайн кьамела юккьехь ала: «Перасканан дийнахь базара бигна етт бухкур бу ас», — алий. Нагахь санна: «И-м бен а, божка а вайн бу», — аьлла жоп лахь, етт дашо бу хьуна; ткьа нагахь: «Кьорланна, бухкур бац иза-м, и-м хьа-ах бу ас ден ц'ера балийна», — алахь, етт йоьзан бу хьуна.

Цу т'ехь чекхдаьккхи воккхачу стага шен кьамел, Абубакар ойланашка а вожош. Пхьоьханара цавирзича а хьийзавора Абубакар цу ойланаша. Кхуьнан сесаган Зулайн жоьпах дозу етт дашо я йоьзан хилар. Абубакаран коьрта чохь ца соцуш дека: «Дашо етт — йоьзан етт», — боху дешнаш. «Дашо етт, — бохучу ойланна т'ехь х'ара сецча, кхуьнан дог серладолу, хазахетий. Ткьа х'ара: «Йоьзан етт» — бохучу ойланна т'ехь сецча, хьаж хебаршка доьду, халахетий, оьглаз а воьдий.

Дечигпондарх г'айг'ане п'елгаш детташ суьйренга вахара Абубакар. Пхьуьйранна, ша хирг хир ду-кх, аьлла, д'ахьахийра цо зудчуьнга:

— Перасканан дийнахь... базара буьгур бу ас етт. Зулайс жоп ца делира. Ур-атталла х'унда бухку а ца хаьттира.

«Хинца х'ун аьлча бакъахь дара техь?» — дагате-сира Абубакарна, амма кхин вистхила ца х'оьттира.

Абубакар біаьргаш а хьаббина Іуьллу, набаран суй а ца кхеташ. Буйьса генна юкъял тІех яьлла, амма Абубакаран хьено тІетаьІина болх бо. ДІаихнарш карладуьйлу шайн гІийлачу сурташца...

Ялхийтта шо кхаьчча цхьалха бо висира Абубакар. Цуьнан долара кьен пал дукха декъаза бара: тхов тІехь лекха татеш а евлла лоха саьккал; тІера поппарш охьаэгарна, кьарэделла пенаш; жимачу пешах хоттало тиша черт а, беркъя мотт а тІехь Іуьллу паднар; терхи тІера кхийра пхьегІашна а, лаьнгара чуьра гомача динчу Іайташна а, чадарчашна а маццахехь маза тесна хир бара, нагахь санна Олхазаран зуда Байсари ца хиллехь чуян а, чуьра дезарш дан а.

Береша кІезга туьйсура уьйтІарчу гоьзанах дуьрстанан генаш.

Абубакаран ушгар мехала хІума дех бисна цхьа йоккха гай йолу дечипондар бара. Кхуьнан маьхча волчу. ОлхазаргІаьрга чугуллун нийсархой Абубакара пондарца, иллешца самукъя а доккхуш, хан тухуш Іара...

Цу заманчохь дейттара яьлла йоІ кхира ШахІдан. Цунах — Зулайх — маьлхан аьзни олура мел гинчо. Ховха дегІ, шура-чопа санна, кІайн юьхь, кІеда Іаьржа біаьргаш, тІамарш дІасатесна Іаьржа цкьоцкъамаш, еха Іаьржа чІабанаш йолуш тамехь яра йоІ. Иза еррит а шина басах йина яра: кІайн-Іаьржан. Дарийн тІабалий, ехачу чечакхел лакхахь полланан кепяхь тІамарш йолу можо-кІайн хІирийн бой, кога — еха пазаташ, кІайн носкеш, царна тІехула лакронан пошмакхашший юьйхна Зулай ловзарга хнъча, маосо а кІентан біаьрг цунна тІехь соцура. Хийла кІант хир вара и гІенах дуьхьал хІуьттуш...

Цхьана башхачу суьйранна Олхазарий, Абубакарий шовдан йистехь Абубакаран гІуллакх а дийцина. дуььненан синкьерам тІеладийтира оцу Зулайга.

Амма цхьа Абубакар хилла ца Іара Зулай езаш. Совдегаран кІантана — Тутин МуцІина — Зулай кхо-

чург хиларх тешна бара дукхах болу юъртахой. Долахь туыканаш, бархI урд, шортта даьхний, даккхий, утарми тIехь туркойн ахбутт биллина ценош а долуш, дика божкуш нах бара ТутигIар. МуцIа ша а вара куьцехь, йоI Iехалун кIант. Ткьа цуьнан да Тути вара кьаьсттина чоIгIа Зулайх шен нус ян тIерташ. ХIунда аьлча, цкьа делахь, хаза а, дикачу бенара а яра Зулай; шолгIа делахь, и йоI бен кхин доьзалхо воцчу, амма хьалдолчу ШахIидан бахам МушIин кара берзаре сатуьйсуш. Тутас йоI еха нах бахийтира ШахIидагIаьрга; амма ШахIидан жоп доца а, кхеташ а дара: Зулайна шена луьучуьнга бен йоI лур яц ша, кIант мел дикий, вехаший хиларх, аьлла. Цу сохьта и жоп ерриг а юъртахула даьржира, Абубакарна там а хуьлуйтуш...

Абубакара тIаьхьарчу хенахь гуттара а цхьана хIуманан ойлайора: нагахь Зулай шепа ягIахь а, мича хьола тIе ялор ша и, хIун хьобгуьйтур цуьнга. Цкьачуьнна Абубакаран цунна дала хIума дац, цхьа безам боцург, ткьа беккьа безамах вахалур вуй, цхьа сал-пал ца хилча?

Олхазаре шен бала кхо балхийча, вукхо хьекьале хьехар дира. Абубакаран цхьа урд латта дара. БIаьстенан юьххьехь юъртахой гул а белла, кхаж баьллачу меттера кхочу и. Цундела дика меттиг кхача а тарло, вониг кхача а тарло. ТIе мел диканиг кхаьчча а, цига хьаьжкIаш а йийна, царна асарш а деш, уьш кхион ницкь бац Абубакаран. И дага а лаяцна, Олхазара хьехар дира, урд дIа а доьжжина, цхьа дико шуьста эца, аьлла. Говраш эца-м кIезга хир дара цунах делларг.

Абубакара кхочуш дира и. Кхуьнан урд ТутигIеран дола дирзира, кхунна шуста ма белланехь...

Говраш йобжна Олхазаран салаз хьалхий, стерчий доьжна Абубакарниг тIаьхий сатаса теннахь долуш орца хьалтайолаелира. Ала тIехь назма олуш Iуьллур Абубакар:

— Везан дела,

Хьо вара тхан цѣна эла,
Хьуна лиънарѣ хилла дара,
Дахалахъ тхо балех хьалха...

Шелоно гѣоравора. Охъавуссий, уьдура и шиъ, вох-
вала гѣрташ. Делккъехъ орца кхечѣра; хьуьна чохъ,
мох-хѣо а доцуш, тийна, йовхо яра. Гондахъа цхьа-ши
чкъор ло джигина. Диттийн генаш а сирделлера. Шуь-
ста дѣа а хецна, царна йол а йиллина, балхана тѣвир-
зира Абубакар, Олхазар.

Шинге а марадоллалур доцуш стомма, баххаш
мархашка гѣортиний техъ, аьлла лекхий дара дечиг.
Болх дѣаболѣйра. Херх чѣагѣбелча, схьа а боккхий, да-
гарца потта а йоккхий, юха а тѣтаьѣира и шиъ. Вохвел-
ла ца Іаш, хьацаран кѣур хѣорттинера. Амма садаІа ца
лаьара, бодваларна кхоьруш.

Цѣргахъ сискал, кѣалд ястайлийтина, хѣума а
кхаллина, жимма са а доьІна, гул божѣйра цу шимма.
Тѣра генаш а хедийна, цѣан а деш нислина охъа а дех-
кина, гулах диъ дакъа а дина, шустанций, говрашций
орцара шерачу метте такхийра. Салазан барамца нис-
беш, хедийна валале, бода кѣовлабелира. Латийнчу
цѣрашна гонах дѣатевжина яьккхира буьйса. Іуьйранна
дечиг салаза тѣе а доьттина, делкъал тѣаьхъа цѣхъа во-
лавелира. Цѣа сарахъ кхечира.

Дечиг ца дассийра. Иза Мехкадаьттана тѣе а даьхъна.
дохка дезара. Дечиган мах ялтанчул а дикаха
хуьлура...

Хѣта дуьйна ца хѣуттуш и кѣахъоьгуш схъавеара
Абубакар. Гѣуллакхаш жимма тоделира. Кхо сом —
пачхьалкхан шеран ял — шен хеннахъ дѣатокхура. Тѣ-
ра чкъор а цѣинделла догѣура. Ткъа кху шарахъ Іаламат
дукха ялта кхиина берриг а махкахъ, цкъа а дуьйцу ца
хезначу кепара базарш а юттуш. Дорах а ду и. Цунде-
ла, тѣаьхъалонна а аьлла, Абубакара дика тоьал ялта
ийѣира. Ирсан юьхьиг кѣийсамций бен ца йоьрзу
тѣе.

Оцу шарахь Абубакаре яхара Зулай. Тутин Муцла шен шамали а ловзош висира.

И ялийна хинца а бутт а ца кхаьчна. Хетте а, кхарна атта хилийта, нускал ден цла дахача луш болу етт, Шахида лулахочуьнга хинццехь схьатохийтира. Иза бара Зулай йолстаг йолуш дас цунна цлетоьхна. Юртахь гларабаьлла бара и: цуьнан шура, тлю санна, юькъя яра, тле чийлик дузий а лора цо и. Чопа тоьхна схьаяьккхиначу шурина тлехула, бляьстенан тлedarчий санна, можо басахь даьттан тладамаш лепара. Ишттачу атто хьанйийр ю батт...

Сатоссуш цхьа жимма наб озийра Абубакарна. Амма гленах а дуьхьал туьйсуре можа юьккье вольу воккха стаг, коьрта чохь ца хедаш декара: «Дашо етт — йоьзан етт», Тутин Муцла вара ца вешаш, кхунах вольуш, «Шуьшиннан безам члогла бу? Хьа-хьа-хьа-хьа! Белахь, зудчо етт безамал лакхара ларарна хунда кхоьру хьо?» — Сел дукха сибаташ, ойланаш, догкхиарш лан ца делла, корта эьккха боллура, лозура, борз-морзахо юкьагаьвдича санна...

Абубакар дласакерчаш, корта хьийзош, узарш деш сахуьлунга ваьлча, бляьргаш муцладобьлла дара, массо а меже лозура, дегI доьхнера. Амма ара а ваьлла, луьйренан шийла цлена хлаваь чуовзча, Абубакар вогI-вогIуш меттаван волавелира.

Гуттара а санна, салазна шуьста а боьжна, Олхазарца орца вахара Абубакар, гулаш такхо. Амма гуттара санна, илли ала я кьамелаш дан догдогIуш вацара Абубакар. Гуттара а санна, ши дей ши буьйсий а даьккхина, цла кхечира хлара шиь.

Шуьста дла а хедна, чувахара Абубакар. Зулай де-зарш деш хьийзара.

Мацца а шаьш хлума йиьна, паргIат а даьлла, Абубакар пондарх пелг бетташ лаш, Зулайс мухха а хьа-хийра:

— Ванах, стаг, ахь етт бухкур бу бахарий?

— Бахара. — Абубакаран кийра це летира.

— Деллахь, бухкур бац иза-м, и-м хьаха бу ас ден шера балийна.

Эккхал догдетира Абубакаран. Ша а, етт а, дерриг дуьне а дицделлера цунна. Дуьххьадла Зулайн жоп дара цхьадегаза декаш.

Абубакара гиба яллалц йиттира кьоначу сесагна. Пелг биллал меттиг хир яцара цуьнан дегла тлехь таржъялаза.

Кхин цлахь Iен ницкъ бацара. Масса шуьста дла а боьжна, Мехкадаьттана тле вахара Абубакар. Цигахь делира ши дей ши буьйсий. Абубакар цла кхаьчча, чохь хлуп аьлча бIаьрга эккха хIума дацара. Диснарг а догдаьтгIа, тоьпан хьокха жоча а тесна, араиккхира Абубакар.

Невцалха ваххалц стундех лечкьа декхарийлахь вара. Амма эхь-бехк дицделлера цунна хIинца. И хьаьккхина ШахIидеран уьйтIа вахара.

— ШахIид, — мохь туьйхира цо. Воккха стаг араваьлча, оьгIазе хаьттира: — Цу чу тапча тоьхнарг мила ву?

И дукха кIоршаме дара. ШахIид воьхна хьаьвзира.

— Вало-л чу, — этира цо невце.

Абубакар чувахара.

ШахIида хIара охьа а хаййна, догIа санна, велха а воьлхуш, кьамел дира:

— ЛадогIал ахь соьга. Эвхьаза хIинца хIети а, вети а ваьлла ваьлла. И йоI йоцург хIума дац суна кху доккхачу дуьненахь, цундела хьо сайн кIант санна хета суна. ЙоI-м хIинца а жима ю, сонта ю; зудчух йича хуьлу зуда, ца яхь хир яц. Шена етт безарна, муха жол ло а аьлла, кхуо хьекьал дехча, шхьамма хьехар дина хир ду, етт ма бохкийта аьлла, шуна юьккье питана таса дагахь. И йовдал хиларх, хьо кхеташ хила веза.

Стундас шега иштта хаза кьамел дича, эхь хетта, вагийча санна, хьалаликкхира Абубакар. Лавтта хьав-

жинчуъра бѣаьргаш хъала ца аѣалора цуьнга. Шегара и гѣалат даьлла ца хуьлуьйтург, шен аьтто куьг доккхуьйтур дара цо. Амма...

— Со кестта лийр ву, со велча хьо воцург и тергал ян стаг вац. Хилларг дид а дина, бертахъ даха деза шу. Сан жхин ала хѣума дац.

ШахИнд ваьлча, Абубакара элира, халла мотт а хьеш:

— Етт ма балабайта. Дерриг а цунна тѣхула доладелла.

Абубакар, Зулай юха а даха ххира. Ткъа ШахИнд, цо ша ма-баххара, дукха хан ялале велира, шу марша. Етт цунна маха беш бийра цунах ца даьллачу беркатан доь цуьнца дайа дагахъ.

Декхаза ца дитира

(Дийцар)

— Хьо мичара ву, кѣант?

Датѣа дог а, пах а ца буьсу сан и барт хетта нохчий буьйлабелча. «Хъан хѣун бала бу» — бохург а дагахъ, дѣахъаьжира со, делахъ а архаш юхаоза дийзира, хѣунда аьлча, стаг къено вара. Сайна деле собар а дехна, тийна-таьѣна жоп делира ас:

— Хаьмби-Ирзера, Тѣхъа-Мартанан район.

— Хаьа, хаьа, евза суна, — даладелира хаьттинчунна. — Хъенан ву хьо?

— Хъуна вевзар ма вац, — волавелира со, амма:

— Суна хѣунда ца вевза? — халахийтира вожкхачу стапана. — Хъенан ву хьо?

— Хъенехера, — дан хѣума а ца хилла, вистхилира со.

Тлаккха гуттар а г'адвахара и, тамхилла, юьхь елакъежира; б'аьргашна гондахьа, г'оттучу маьлхан з'аьнарш санна, д'асаяьржина хебарш йийшира.

— Ахь бакк'ал! Цхьаннан аматаш карладевлла, хьо безам хеташ ма г'ертара со духе кхна. Хийла шун кьаша л'аьттина дег' ду сан...

Сан дог а дастаделира х'инца: цуьнан мокханца баьшна корта а, юьхь а сирачу юьхкаша дуьста д'а-лаьцнера, амма, шен жималла дагаеана, казахетта дела делахь а, б'аьргаш чохь нур сепира, пхийттара ваьл-лачунна санна.

Вийцира сан да; «лом дара хьан денваша», ва кхин а, кхин а. Цаьрца шен хилла юк'аьметтигаш а хаийтина. дог жимма парг'атдаьккхинчу муьрехь, цхьаь дуьхьал иккхина, велаькъежира воккха стаг:

— Ас цхьа х'ума дийца хьуна? Хаза ду-кхи и дан-м. Г'еххьа писа стаг вара и хьан деншича Исмайл. Ахь де-габаам а ма бе, ас аьлларг ца тарах, хьаьж юкк'е шад а ма х'иттабе, и-м сан сайн а вай ч'ог'а верас: шича. Цуьнан наний, тхан дай — йиший, вагий дара.. Гихт'а д'авопий, Исмайла довла а, дуола а ца дуьтуш хьий-задора тхо, мерза кхача хилийта шена, бохуш; мух-му-хачух вешар а вацара:

— Х'ара морза-берам-м Хаьмби-Ирзехь а к'ордий-нера суна, жижиг-галнаш х'иттадел хьалха.

Цк'а сарахьо схьакхечи х'ара. Со, сиркхо а хьакха-елла, меттахь виснера.

— Ц'е латоза х'унда ю? Ц'ийннана аьлча а х'ара хьет'абехчалг мичхьаша кхерста? — мулкалмот санна. барт хатта х'юьттира соьга.

— Хьет'абехчалг кхайкхина, ден ц'а яхана.

— Г'ур яцара хьо стаг велахь-м: хьуо-м велча а бен ца хета хьуна, зудчунна там хилчхьана, — со хьийзо ваьккхира Исмайла. — Яа х'ун ю х'инца?

— Ламанан шовда санна, сирла ц'юлк'а а бу, коьр-тах тоьхча хье чу а хьур болуш, ек'а оискалан юьхк

а ю, — долчул а дакъаза даьккхи ас гуллакх, кхуьнан хуьттаренна.

— Кхин хIун хир яра хьо волчоь, — чуьравели Исмайл, — хьоу санна, муьста берам, стохкалера сискал ца хилла? Цхьа а тайпа жижиг дуй кху чоь?

— Хилла меттиг а бац.

— И-м суна а хьа-ах хаьа. Кхалла мегар йолуш хIумма а яц?

— Эцна еана хорбазаш хила еза хьуна цхьанхьа, схьалахий, церан чоме хьажахь.

Со хьийзава ша бохуш йокх-йоккханиг ши-кхоь йохий кхуо: дог дууш, дакъош дуьтуш.

— Гай тIедаийтар бен, токхо лац хорбазо а. Ахча дуй хьобгахь?

— Карор цу.

— Схьадал ткьа, нал санна, керчаш а ца гуьллуш. Ас хуьлуьйтур ду жижиг-м..

Нахарташ дIаехи:

— Хьох бала кхин пайда а бац, со АюбгIаьрга вобду.

Аюб тхойшиннан важа шича ву.

— Шаьш юург кечийна девлча, соьга бIаьрг мукьане а тIабелаш.

— Мохь а-м тухур бу, — дош делира Исмайла.

ВорхI герка жижиг а, тоьал кьаьркьа а даийтина, чубаьхкинчу накьосташкара а тIехь бол а оьцуш, несе дика жижиг-галнаш а дайтина, сакьера хевшина хIорш. Вез-везарг цхьаьна а нисвелла, рицкьанах кхеташ мел сакьерало хаьий хьуна? Массо а кьона а, могаш а хилча хIете а, хIе-э-э... Дууш, молуш, шайна кеп хилча, Iаччоь, меттах а ца хьовш, сох ца бешаш, бIаьрг а тIаюш, мохь биттина:

— Ва-а, хьенех, схьавола, жижиг-галнаш схьадевлла хьуна!

И хазлой, массо а какавьдуш Iийна хIорш.

Суна-м ма ца хезий цара чохь детта цогла.

Хаам ца беш, уыш хьебелча, шек а вьылла, чуваха со: тэкха улле а ца вити; со хыйза а веш, шайх йиснарг суна а кхуссуш, бегаш а беш, чохьха йилли мел ерг. Сан дуй ткъа царна дан хума?

Цу буса шаш со хыйзавар ца тобуш санна, ца вьодуш Исмаила сан, ирдина гуьллу, дика жаммаг даьхна хиллера. Кара ма ца цинна, и цунах ца даьллийла хира суна.

— Дала мукъалахь, и хьуна дладекха, — дагахь дуй бира ас.

Дижалц собар а дина, вовшахтуйхира ас тхайн мел волу шича-маьхча — кегий нах:

— Вай хун дан дезий? Вай Хаьмби-Ирзе даха деза. Шуна ма-хаьара, хаза мехкарий бу Хаьмби-Ирзехь, уышчу а гулбайтина, Исмайл а хыйзина, самукъа а даькхина, юхадьрзур ду вай.

Бан а бара хета Хаьмби-Ирзехь, хуьрлаш санна, хаза мехкарий, хинца хун доллу-м ца хаь суна цигахь.

Массо а тетайра.

Момса боху цеяххана пондарча а цхьаьна, ши танчанка йьттина датаьтира тхо шун юьрта.

Юккъехь жертков а доцуш цхьа уытле яра цу вежарийн, шичойн. Лах ца еш тачанкаш чохьха а тесна, ма йьдду дехьа йисте а кхьачна, юхьховзийна Исмайл глеран неара тлехь сацийра.

— Шу чуло, сан жимма гуллакх дара, — аьлла, тлаьхьасецира со. Уыш салам-маршалла хоьттуш, хазахетта бляьрга хьетла даьхна хыйзачу юкъяна кхеран буьчу а вахана, схьалоцуш, урс хьокхуш, бархI котам охьайиллира ас. Юха тхешан тачанки тлехьа йиллинча алах йььжира.

Чохьхавели со. Морза-берам, сискал, хох хьалх хлоттош йоллура Дургал, цу хенахь нускалара яьллийлазий жима зуда.

— Цунах келхьара яла йоллу хьо, ва Дургал?

— Хинца чепалгаш а, хингалш а дийр ду, — йолаелира нус.

— Цунах гуллакх хир дац, суна жижиг-галнаш деза.

— ВаллахI, Хаза-Клант, вайгахь жижиган цхьа хьасам бац.

— Писалла лолда шу! Шу довза а девзаш, ас деьна жижиг, — дезза туьйхира ас. — Яло, оцу тачанки тлечу ала юккъехь яйина котамаш ю хьуна, уыш маса кечьян карахдалийтал хьайн!

Исмайлан юьхь серлаелира, шена хуьлуш лавтта тешнабехк ца хууш:

— Иштта дуйлал шу моссаса доглу а.

— Иштта ца даглахь, аша дузийна-м гуьр дац, — тлечуьйхира ас.

Ткъа нус туохаелира ас аьлларг кхочуш дан.

Хьан нана а тлехь, гулбелла несарий, цийдинчу хичу а гуьттуш, котамаш тило хевшира. Цец а йолий, Дургала олура:

— Хьажьахь, Хаза-Клант, сан бероза котамаш ма тера ю хара!

— Хьан бен ма хила аьлла-м дац бероза котам?

— Вай даха, ду тап сан кIуж болу меь, — Iай-й, йистхуьлу Дургал юха а.

— Хара-м дладаккха а, тлетоха а хума доцуш, сан нана-котам ю...

Иштта уыш шенчарах тера хиларх йоккхаш — тера а муха ца хуьлу! — котамех жижиг-галнаш кечдира; хьан вукха деншичас Мохьмада сацийта аллалц кьаьркъа а латтош, хаза молуш-дууш, забарш еш, синкьерам бина хелхадуйлуш, мехкарьшка дог дохуш, дикка хан длатуьйхира оха.

Тхаш дладоьлхуш, Исмайл юьстах вайккхира ас:

— Хьо хIоа ду-дац хььжущ котамна пелг Iиттал

бен стаг воцййла-м хаъара суна, тхо новкъа даъхча, ягар мукъане а елахъ уыш.

Аса багах доккхушехъ, кхиира Исмайл. Макхвелира, тлаккха корта а оллийна дIахIоыттира: суна и хIун дина доккхур дара техъа бохуш ойла еш лаьтта-кхи иза...

— Бехк ма биллалахъ, со дIа ца вахча ца волу, — юкъахваккха дийзира сан воккха стаг. — Мукъа хан ма елли, хьоьга ладегIа, со ГихтIа вогIур ву. ХIинца бехк ма биллалахъ...

ХАТУЕВ IАБДУЛ-ХЪАМИД

ГIарагIулийн илли

(Новелла)

Ведда вогIушехъ мохъ бетта жимачу Султана:

— Ба-а-ба, во Баба!

Ког а тасалой, охъакхета иза, амма юха а хъалагIот-ту, ерриге а эвла Iадо санна мохъ а бетташ:

— Ба-а-ба! Суна — кхаъ!

ГIулгийн бердех летта Iуьллучу ламанан жимачу юьрто кхин башха тIе тидам ца бохуьйту беран хазахетарна. Цхъа наггахъ уллохула тIехволучо, кхунах цец-волний корта а ластабо, вовшашца дог ца догIу къамелаш деш юьртара жIаьлеш а хеза.

Ткъа кIант-м вогIу ведда, махана дуьхьал ши куьг а тесна, цхъа а ца гуш, хIумма а ца хезаш.

— Ба-а-ба. Хазахетар! Кхаъ!

Тишачу жимачу цIа чуьра арайолу къена Уми. Цо синтем байна ладоьгIу, гуьйренан къегинчу маьлхан серлонехъ бIаьргаш а хебош.

— «ХIун хилла? ХIинца а и бахъанехъ гIовгIа йо-те оцу жIаьлеша.

ОхI-хIай, ма кIордийна суна хьо, цхъа делан гIуда ду-кх хьо жертахъ хилар а. Маца вуьгур ву-те хьо хъайн нанас цу гIала дIа?».

Уми кIадъелла йоьлан кIанта йохучу гIовгIанех.

Хинца хъаьдда схъакхочур ву астага Удди, тIаккха, Iаса ирах а уйуш, хIокху «ЖIаьлин кIезин» ворхIе а дена наьIалт кхайкхор ду цо... ОхI, ма кIордийна йокхачу стагана и дерриге а.

— Ба-а-ба, — хеза лахара хъаьла девзаш долу, лергана ира дуткIа аз. — Хазакхетар! Кхъа!

Уми атта ца кхета ах дицделлачу оцу дешнийн маьIнех:

«ХIун хазакхетар? Далла а, нахана а йицъелла Iаш йолчу суна... Суо тIаьххъара елаелла де дага а ца догу суна-м».

Цо ойлане охъабохуйту корта. Цунна цIеххъана дийзи цхъа ша-тайпаниг, синкIерамениг, цкIа а кхача ца лург. Мел дукха сатуьйсу Умис цуьнга, наггахь ойла а еш: «ХIинц-хIинца кхочур ду сан де, белалур бу малх. тIаккха хIара дуьне, ткъе итт шо хъалха санна, хаза туьйранахь ма-дуьйцу, хир ду».

Ванах, хIокху кIентан кхъа цуьнан ирсан дIадоладалар-м дац теша? Хъалха цкIа а ма ца хуьлура жима Султан иштта самукъадаьлла мохь бетташ.

— Ба-а-ба, кехат! — Султанап кепий Iаьржа бIаьргаш сакIерадаларна кIега, юьхь йогуш ю, хуьхъа а воьлла, халла садоьлу цо, — Хъажахъа, баба, ма тама шийна кехат ду... Хъоьла дайитина ма ду хIара:

Те дуккха а дуьненаюкIарчу почтан мухIарш дитина, бес-бесара марканаш а йолуш еха конверт кхийсало цецъаьллачу Умин бIаьргаш хъалхахь. «Мичахъара ду иза?» ХIундда делахь а, цунна дагавогIу тоххарехь кхелхина волу шен майра. «Ванах», цуьнгара дуте иза?! Хъажал, вицвелла а хиллий Селим!... Амма, дуте кхъа хан ялале, цунна дагатеси́ра: «Вай, беллачара яздеш а ма ца хуьлу кехат. И хIун ду суна дагадеанарг?»

Цунна йоI дага а ца еара. ЦIеххъана, настарш лехна, кетIарчу дечигаш тIе охъалахъелира иза. Цуьна букътIехула зуз туьйхира, кхетам бIарзбелира. ТкIа цхъанхъа геннара кIеначу Умина хезара дагна там бен

жимачу кIентан дуткIа аз: «Истамал-гIала, Кара-Ку-рейшан урам. Асланбек Селим!!!»

ХIаь, хIаь! ХIинца дуьххъара цунна иза тар ца дели... Иза бакъду! Асланбек! Мел хаза ю тIепаза вайиначу цуьнан кIентан цIе! Цо хIокху дехачу ткъей итт шарахь шен кIантах бен кхин ойла а ма ца йора! Цо сатуьйсуре. Иза тешара! ТкIа хIинца хIара кехат деа! Дуккха а шега сатийсина долу. Цуьнца цхъаьна доккха хазакхетар а кхечи кIеначу Умин керта.

КIантана дуьххъара гора шен ненанана иштта хаза, иштта дог дика.

Цуьнан хебаршка яхна юьхь шаръелира, хих дуьзна бIаьргаш делахъежира, и ша а цIеххъана цхъа кIонъелла дIахIоьттира.

— Ийит, Асланбек, Асланбек! — хаддаза йохура цо шена дукхавезачу кIентан хьоме цIе. И цIе цо мел йокху цуьнан дегIе яьржара цхъа аьхна йовхо, сатийсина хазакхетар. ХIокху тIаьххъарчу ткъе итт шарахь дуьххъара ешаршка делира кIеначу Умин дог. КIеда куьг хьокхуш, шена тIеозийра цо йоблан кIант, тIаккха и чIогIа мара а кIевлина гIийла дIасатехкаш лаьттара иза.

Цул тIаьхъа цIеххъана хъала а иккхина, едда цIа чу яхара Уми. КIант цо лелочух дика кхетара. Цунна хаьара хIинца Бабас ширчу тIорказ чуьра схъа а эйна. нийсса пхи шо хъалха ша охъара еана йолу, шекаран говр, хIара хаза кхъа баккхарна шена лур юьйла.

Уми юха а дегIаьвхонца йоблан кIантана тIейогIаелира: цунна сихха хаа лаьара хIун яздо-те кIанта, оццул генахь, оццул гергахь волчу. ЦкIа хъалха шекаран говр а цIубийина, тIаккха конверт а яьстина, ша цхъа доккха хIума деш санна, чIогIа лерина цу чуьра кехат схъа а даьккхина, цу тIе хъежа хIоьттира Султан.

«Гутен таг, майне лиебе Уми», — халла, хIора деш-дакIа кIаьстош, дийшира кIанта, цецваьлла ненанене а хьобжуш.

— И хӱн жӱаӱлех летар ду хӱан? Астагӱчу Уддин жӱаӱла-м ца хилла хӱох, — обгӱазъяханчуха элира нена нанас.

— Цу тӱехь ма-дарра дӱадеша иза, нохчийн маттахь, — Умина дагатеси-ра шен хӱилла долу йобла-кӱант гӱорказ чохь «говрана» юххехь йуьллу пирян-г ше на ялийта гӱерта-кх, аьлла. Амма, Султанан хӱаца-р тоьхна хӱаж а, цецбевлла бӱаьргаш а гича боккӱалли-на а юьйхира иза.

«И муха ду? — ойлайора цо. — Кӱант соьга вис-хили, тӱба со цунах ца кхета. Оццул гена даьлла-т тхойшиь вовшашна?».

Умина-м лаьара нохчийн маттахь довха, эсала, мӱр-за дешнаш хозийла.

— Немцойн маттахь яздина, — элира Султана, — немцойн меттан хӱехархочуьнга кхайкха гӱой со?

Ненананас «ца оьшу» бохучуха корта ластийра.

— Цо-м сикхха гочдийр ма ду иза, — кӱант, Умин жов-не ца хӱожуш, урамехь кӱайлавелира.

Уми ца кхетара, я кхета а ца лаьара цунна. Цун-на цӱба а дага а ца деанера кӱантана шен ненан мотт бӱи-лур бу бохург.

Иза ца кхетара хӱокху аьрцнел лахахь яккхий гӱала-наш, гӱовгӱане урамаш, инзаре дукха нах хиларх, а кхетара Европан столицийн чаккхе йоцчу гӱовгӱане-м дукха атта цӱбалха лаьмнийн аз дӱадовш хиларх.

Уми ойлане юьйжира. Цунна дагадеара меца, сив-тембоцу шовзткӱе кхоалгӱа шо. Дагадеара цӱбаь бе-воцу кӱант ша тӱаме новкӱа ваккхар. Дагадеара вокз-лехь дуккха а нах хӱаьвддий-бевддий лелар. Цӱлеххӱана бакъдолуш санна цунна хезира шен кӱентан аз, хӱетар-оцу шийлачу йуьйранна дегайовхонца декна долу: «Н-на, ас дуй буу хуна со юхавоьрзур ву хьомечу лаь-нашка — Даймакха».

«Нана со вухавоьрзур ву... со вухавоьрзур...» «шайтланан озехь» декара кхетамехь

«Хӱинца вухавеа, — гӱийла елакьежира иза, — я хаза жима стаг санна а, я, ур-атталла, кӱоьжа воккха стаг хилла а ца вогӱуш, тӱба цӱхана тамашийначу, хий-рачу, ца кхетачу маттахь яздина долчу кехатца.

«Маржа, Асланбек... Асланбек...»

Оцу ойланаша некке лазар туьйхира кӱеначу Умина. Гӱийла делха доладелира дог...

Цунна ца гира хазахеташ хӱаьвдда, хӱалхаваьлла хӱехархо а волуш, баьжкина нах, ца хезара Уддин гӱор-гӱачу веларна юккӱехула ша цара декӱальеш. Юха мет-таеара иза шена хезча:

— Гутен таг, майне liebe Уми.

Шен раздаьлла йовлакх нисдина, гондӱа хӱаьжира иза: ах го беш хевшина, бист ца хуьлуш кхунах кхетар-ца кортош тӱлош ӱара лулахой бевза-безарш.

Уми елха йолаелира. Хӱаь, иза-м массарна а кхеташ ма дуй: оццул хазахетар, оццул дуьйцу ца хезна хазахе-тар кхаьчна кхуьнга.

«Де дика хуьлда хӱан, сан хьоме Уми, — гочдан вуьй-лира хӱехархо. — Муха ӱаш ю хьо? Дагавогӱий хуна со? Ас яздо хьоьга хӱара могӱанаш, гӱийла велха а воьлхуш. Хуна ма мотталахь, шелехь, гӱелехь массарна а вицвелла, хийрачу нехан неӱаршка хӱуьттуш со лелаш ву. Хӱан-хӱа. Сан цӱа а, доьзал а, машен а ю. Сингатта-мо таӱийначу дагна еззарг эца йиш ю сан... Амма бац сан Даймохк, мел дукха ахча даларх, и эца таро а яц...

Со хедира цунах фронте дӱа ма-вахханехь: шовзткӱе кхоалгӱачу шеран декабрь баттахь со йийсаре вигира мостагӱаша. Тӱаккха — концлагерь. Французашца цу-чуьра ведда, кӱилбен Франце вахара со. Зуда ялийра. Тӱба цул тӱаьхӱа цӱа ван дага цадеара.

Сан кӱязачу кхолламо со ца кхачош хӱун меттиг йи-сира: ах дуьне теллира аса, айса ловху синтем ца жарош. Тӱба дукха хан йоццуш Истамал-гӱалахь цӱба не-кӱахо кхайкхира соьга. Вай санна кхайкхира: «Хӱей!»

Уми дубхвал яра, цо дехарш дора моллега. Амма гил-
лакхо лобхура дийна верг а длаволлар. нагахь цо Дай-
можк длатеснехь, нагахь иза тлепаза вайнехь.

Иштта длавоल्लीра клант. Тлехь тарбийн йозанийн
бустамаш даьхна чурт а хлоттийра цунна.

Умина хетара шен кланте болу безам лахьте берзий-
ча санна. Амма и тешара, цо сатуьйсуре, туьйранахь
санна, цхьа тамашийна хлума хиларе.

Зама длаобхура, хи санна, ткъа клант цла ца воглура.
Ткъа хлинца хлара кехат...

Хлаъ, хлинца цлеххъана кхийтира Уми шегара даьл-
лачу глалатах: цла воьрзур вац цуьнан клант цкъа а,
вист хир вац цуьнга шен дайн маттахь, велла цуьнан
клант, велла тоххурехь.

Оцу ойланах Уми гийла кьурдаш дан юьйлира.
Блаьрхиша цуьнан садукьдора. Дерриг дуьне блаьрхиш
хилла даьржинера.

Ткъа и дахаре юхаерзийра геннара, стиглан бухара,
схьахезачу маьхьарша. Иза хьалахьаьжира, дехха мо-
гланаш дина цхьа лаьржа тладамаш дара цигахь гуш.
Тлаккха цунна хезира цхьа тамашийна аьзнаш. Иза дара
дуьненгахь а угпаре гийла илли — Даймакках къаьсташ
гларатлийн илли.

ЯХЪЯЕВ ХЪАСАНБИ

Ватталхъан

(Дийцар)

Сакъераделла вара жижигана даьхни дусточу совхозан директор Вадуд Удаевич шуьйрачу, сирлачу шен белхан кабинета чу волуш. Сонехъ лаьттачу кхаа кога тӀехъ йолчу дечиган вешалки тӀе шляпа хъала а оьлли-на, дешнаш къасто хало долу мукъам шен мера кӀел а беш, вахана йоккхачу стоьла хъалха лаьттачу дехъай-сехъай шиъ миндар а болуш, тӀе таьржа таьрсиг тоьхначу доккхачу кресли чу охъа хиира иза. Маттана шерачу кхузарчу зударша таьхъашха: «ХӀинца лаьттах схьакъаьсташ лаьтта вайн директор», — олий, шен цӀе йоккху, еакӀов туьппалг санна, вуно лохачу дегӀара. верстина волу хӀара Вадуд Удаевич оцу йоккхачу стоьлана тӀехъа-м халла бен гуш а вацара.

УьйтӀахъа долчу кху кабинетан корех схьагора, гонаха лоха керт а йина лаьтта, гайтаман агитаци тӀехъ йолу гӀирсаш. Арахъ ноябрь беттан хъалхарчу эхан сирла де дара. ХӀокху дийнан хазаллехъ къаьсттина кхоьлина хеталора «Тхан хъалхелелорхой» аьлла долчу уьн тӀера хийцаза дукха хан хиларна макхделла бахаман даьхни-лелорхойн, механизаторийн сурташ. ГӀа доьжна, чӀана девлла лаьттачу акхтаргашна дӀанехьо яра, аьхкина лаьттах йоьллина, лекха турба, лахо винташца тӀе-

чIагIийна жима фанер а йолуш. Цу тIехь йохьаллехь тоьллачеран сийнна цIен байракх хьалаайаран Iала-шонца, тохура цкъа дIахIоттийна яра иза, тIе кIайн басар хьокхуш кеч а йина. Кху тIаьххьарчу шина ша-рахь цу тIехь и байракх хьалаойуш гина стаг а вацара тIера басарш сха а севсина, эрча а яьлла, лаьтташ турба а яра. Циггахь дара, цIен басар а хьаькхна, аьч-кан доккха кхин цха у а — кIайчу басарца бахаман коллективана хьалха лаьтта планашший, бина социали-стически тIелацамашший тIе а язбина. Маххделлачу шайн хьалхелелорхойн сурташца а, байлахь йисинчу я оцу турбица а, я кху хазчу дийнаца а Вадуд Удаевичан бала а бацара, тахана кхуьнан самукъане хилар шо до-лалуш шаьш билгалдина дозанах кхочушдарна герга кхаьчна ала меттиг хиларна а дацара. И дерриге а Ва-дуд Удаевичана гергахь коьртаниг дацара. Коьртаниг.. Аьлча а, костюман нодарчий дIа а яьхна, галстукан шад жимма малбина, паргIатваьллачул тIаьхьа дIа-кхевдина тIехьа пенаца лаьттачу тIехь кIайн, цIен ший телефон а йолуш йолчу лохачу тумбочки тIетоьхна нуьйда а таийна, шен секретаре кхайкхира цо. ТIак-кха, иза чуььча:

— ХIара, Лайлаь, коьртачу бухгалтерей, белхалойн комитетан председателей, коьртачу зоотехникей со кхойкху алал, — элира директоро, тахана ша дикачу дагахь хилар лачкъа ца деш, кIедда, вела а луш.

Шен хьаькам иштта самукъане хиларх йоккхаеш, ша цха кIеззиг хьем бина а, цуьнан дог эшорах кхера-елча санна, сихха кабинета чуьра ара яьлла, шена тIе-диллинарг кхочушдан дIаяхара Лайлаь.

— Лаа олуш ма дац: «БIе туьма доцуш висий а, бIе доттагIа хила, — куро балдаш а саттош, жуьйгаш вов-ших хьакхийра кабинета чохь ша висинчу Вадуд Удае-вича. — ХIинца хуур ду вайна, хIинца хьовсур ду вай хьан хIун олу. КьорIаннор, хIинца-м бохур ма дац: «ВадудгIара юха а план кхочуш ца йина, цара, цIога а

лаьдна, юха озийна дийнна район». Хинца-м цабашар-ца кьежа меттиг ца бити ас сайн мостаглашна а. Тоур ду! Ас кхачор ю хьаькамаш ю шаьш бохуш районехь лачара ен Иттарш, тлехбеттамаш, геннахь со вогу гича а, бела а белла суна дуьхьал бевр бу уьш. Ас гойтур ду царна болх муха бан беза, цара со кхечарна масал хиттор ву, цара сан це, иза шайна мел ца лаахь а, дикачарна юкьахь а хьалха йоккхур ю. Ватталхьан!..

Кьамел дечу хенахь гуттар санна хинца а Вадуд Удаевича хlor дешан мукьамца дlаса сетточу коьртоь, хьийзочу куьйгаший ма осал стаг ву-кх хьо, олий хета-долуьйтура. Пхьидан санна, тlехевшина долу цуьнан бlаьргаш диснарш а кьаьрзинера ша хинца дуьйцуш долу гlуллакх иштта дика дlанигдаларх воккхаверна делахь а, я иза кьамелан шовкье верзарна делахь а. Оцу хьийкьинчу юьхь тlехь мелла а парглат хиларца билгалболура чинт санна болу цуьнан мара.

— Хьажахь, — ойлане хилла, аз а хуьйцуш, тоху-ра санна ши куьг хьовзийна, юха а вистхьалира Вадуд Удаевич, — хьалххе дага муха ца деа суна хlара дан. Дагахь йоллу-кх буса вижча наб йоцуш, дийнахь тем боцуш айса яйина хан. Пайгlано, балано дууш, моьр-цуш дlадоллуш доллур-кха сан дог. Хlуммаь дац... хlуммаь дац: Вадуд Удаевич, тlаьхьа дац хинца а, дерриге а дика хир ду! Бетош ирах яхийтина лелачу оцу хьалхелелочу куьйгалхошна-писалкьашна цу мерех герканаш ухкур ю ас хинца. Хьовсур вай, болх бан хуург а, ца хуург а муьлха ву...

Цlеххьана Вадуд Удаевичан юьхь тlе кхолар хьаьдира. Хьала а гlаьттина, шен йоца настарш а луьйзуш, кабинета чухула дlаса а волавелла, севсина, ерстинчу юьхь тlера и шен башха ши бlаьрг lаьржа дермантин тlетоьхначу нелара тlехь сацийра кхуо.

— Ткьа хlorш... Хlorш реза ца хилахь, ас шайга аьндолчунна тlаьхьа хитта?..

Эццахь чохьаваьллачу коьртачу бухгалтерой, бел-

халойн комитетан председателой. коьртачу зоотехникой юкьахдаьккхира цуьнан кьамел.

— ЭхI, ма дика ду-кх шу дерриш чохь хилла, — аьлла, верриг вела а велла, хIораннан куьг лоцуш чекхвелира Вадуд Удаевич. — Схьанехьа довлал. охьаховшал.

Пенаца моглIара лавттаху гIенташ тIе и кхоь уллеле охьахпгча. кьамел стенна тIера дIадолор ду ца хууш санна, вист ца хуьлуш, вехха царна тIехлоьттина лавттира директор. «Тхобга далун доцург ахь айхьа а эр хир дац, схьаалний валахьа хьайн дагара. БIаьргнегIар тухучу юкьана кхочушдина карор ду-кх хьуна, — бохург а дагахь, кхуьннан вист ца хуьлуш латтаро даг тIе туьйсучу сингаттамана тоха са а кхачийна, цхьабарт бича санна, кьажа а кьежна, цхьаьний Вадуд Удаевиче дIахьаьвсира лахарнаш. Ткьа иза, лакхарниг, тIаккха а вист ца хилча, и шайн сирла кортош юха а охьадахийтира цара. «ХIан-хIа, кхара ас бохург дийр ду, — чIагIдора оцу юкьана Вадуд Удаевичан даго. — Мича гIур бара хIорш ас бохучунна тIех а бевлла. ХIорш-х, ас лелош бу...»

Цунна ца хаалуш ца дисира хIиница хIорш шегга схьахьаьвсича шена тIебоьгIна коьртачу бухгалтеран цхьаь бен боцу БIаьрг кьаьсттина йоккхачу комаьршаллица лепаш хилар. Цуьнан боцуш болчу вукха БIаьргах лавцна тайп-тайпана хабарш дара юьртахь дуьйцуш. Цхьаболчара бохура мацах трестехь балхахь волуш дина кьола гуча а даьлла. чувобллина волуш набахтехь даьллачу девнехь цуьнан и баьккхина. вукхара хIан-хIа, и иштта дац, вайн бухгалтер жима стаг волчу кенахь, тоьпан патармаш дузуш воллуш, пистон а иккхина, баьккхина бохуш, чIагIдора. И хьалхарниг мичара схьадаьлла хууш дацара, ткьа шолгIаниг оцу тайпплана шена тIаьхьа дуьйцуш хабарша кху балхара ша вохо а сахьт дац-кх, аьлла коьртачу бухгалтера шеггара даржийна дара. Адамаша дуьйцург. дукха хьолахь. цхьа бух боцуш ца хилахь а, и лавцна хиларца а, я цуьнан

боцуш болчу б'аьргаца а бала болуш гуча волуш стаг а вацара, шен гуллакх а деш, каза болх беш бухгалтер а вара.

Цунна уллехь Iаш волу даьссачу хабарна т'ера а, к'аьсттина мелла волуш дукха луйш а, ша дуьйцург бен дош ца хеташ а, оцу хабарца шег а хуьа гуллакх д'аьххьалур ду, аьлла хеташ волу белхалойн комитетан председателъ, Вадуд Удаевича д'атеттича, д'а а хир волуш, схьаозийча, герга а г'уртур волуш, йовхоно боддина сег'лаз санна, «к'ьонах» вара. Кхуьнан лохачу, эг'лазечу дег'лаца долчу даг т'ера охьавовьжнарг схьаэца х'ума доцуш дуьвначуьра доьза а вовр вара. Шен док'ьазалла х'ара-м лерг д'аохьа а ца вешарий, и-м эцца шена дело атта хир волу дела директора х'оттавайтинера, бохуш шайн цигарчу белхалоша шен хьок'ьехь дечу к'амелашка. Амма х'инца, шен дагара схьа а ца олуш, б'аьргаш а к'ерзош, фог-рог'лана х'оранга а хьовжущ, т'ех'юьттина лавттачу директоре д'ахьаьжна кхуьнан сирла корта ша-шах охьабахара, т'аккха кхунна наха дуьйцу и хабарш карла а девлира, маржа я! ма ирс долуш стаг ву-кх хьо оцу хьайн башхачу жуьйгаца ши-кхо дош а яздына, я оцу хьайн хазчу багара ши-кхо дош а кховьссина со а, кхин хийла а балхара вохо йиш-х яй хьан, аьлла шийла ойла даг чу а йижира.

Оцу дерригенна а царех чул ч'ор'ла шеа б'о булура Вадуд Удаевичан. «Ас хоуьйтур дара кхарна айса бохург ца дича муха хуьлу, ас дуьйцур дара кхаьрца, — ойла йора цо. — Делахь а, юк'ьаметтиг ларьян еза. Х'ара санна долчу гуллакха т'ехь собар оьшу, сихо дика яц, хьаьсттина а, тилийна а берта бало беза, генаро нек'ь эцна т'еваха веза кхарна...» Иштта ойла а йина. вахана шен метта охьахнинчул т'аьхьа, доккха са а даьккхина, вистхилира Вадуд Удаевич:

— Сан урхаллина муьт'ахь, вайн парторг Муц'ла санна волчу итт стеган меа цхьаь а волуш, суна дукхадезачех, ас лоруш, сий деш нах ду шу... Цундела лараман

за дац ас шуьга чукхайкхар, х'инца вай цхьаьний дан дезачу, аьлча а, ас д'адолийна, чекхдаьккхичхьана долущ долчу гуллакха т'ехь со шуна т'етовжар а...

Хьан дагахь долчунна тхо муьт'ахь ду хьуна, аьлча санна, цхьабосса кортош т'аийра лахарчара.

— Нийсачу гечонна вай т'ледуьгу долу нек'ь бу ас шуна гойту берг. К'айле яц, еххачу хенахь пачхьалкхана хьалха даккхийчу декхаршлахь буьсуш схьабог'лу вайн бахам. Хийла вочу аг'лор ц'е яьккхина вайн, хийланна т'азар дина. Х'инца йисте дала лестина шо. Шуна ма-хаьара, юха а производственни дак'ьошкахь кхолладелла хьал вайна баркалла хир долущ дац.

Г'анта т'ера веза хьала а айвелла, ши куьг стоьлах г'ортош цунна т'е а тевжина, цк'ьа к'елд'лашхула шег а схьаьовса ца х'уьттущ, тийна лачу лахарчаьрга хьожущ чекх а ваьлла, т'аккха, т'адийна стаг санна, ц'еххьана х'иллане вистхилира лакхарниг:

— План!.. План ю коьртаниг!.. Х'уьа дина а, иза кхочушьян а еза!...

Цо д'атесначу куьйган хьалха д'абахийтинчу п'елга т'е шен ши б'аьрг буьйг'лора коьртачу бухгалтеро.

— Дукха йиш йохий ма хилахьа, тхан хьек'ьалениг, — ма-хуьллу к'еда элира цо. — Кхеташ ма-хиллара, иза ла ца даллал доккха дук'ь ду, нагахь вешан ницк'ьашца вай и д'акхехьа доьлча. Вуьшта.. массара а ойла йина. шира з'енаш карла а яьхна, цхьаь дан деза.

— Сан малик! Сан хьек'ьал! — аьлла, и дешнаш цуьнан багара довларца Вадуд Удаевича хьаьдда бухгалтерна т'е а вахана, т'аийна корта мар а боьллина, оба элира цуьнан чо боьжначу б'аьштига т'е.

— Ой, тк'ьа д'адала жижиг ца хилца з'енаша х'ун г'одийр ду вайна? — хьаттира кхетам серлабалаза волчу коьртачу зоотехнико.

— Ойла ярх а, хила х'уммаь ма дац, болх беш ца хилча, — ларлуш шена хетарг элира белхалойн комитетан председатела а.

— Ду! жижиг хилча а бац пайда, ойла а еш, цунах гүллакх деш ца хилча, — ша-шеха тоам бина, хъаьжа юккье шад а гулбина, катюхна шен костюман чухуларчу кисанара цхьа кехат схьадаьккхира директора. — Хлаь, коьртаниг ойла яр ду, коьртаниг — «хьенехера хюккхул жижиг ас схьаэчна», — аьлла жижигах гүллакхдечу комбинатехь, хьалххе ойла а йина, ас даькхийтина хIара саина долу кехат хилар ду. Кхетий шу кехат?

Вадуд Удаевичан урхаллина кIелболчара го бира цо шайга схьаделлачу кехатана. Лахарчара лерина дIа-кхарстийначу бIаьргийн эсалчу хьажаро вашшал чIогIа хьаьстира лакхарниг.

— Хюкху кехато дуйшург хьесапе эцча, шеран план вай ши буттий, ши кIирий хьалха кхочушийна хуьлу... Хинца оьшуш ерг гIовгIа ю. ГIовгIа яккха еза. Цхьа минот а эрна яйа мегар дац! Хьоме зоотехник, ахь катоххий вайн хIор даьхнилелорхочуьнга дIакхачаде вай баьккхинчу толамах дерг...

Мегар ду, бохучу маьIнехь корта тIийра зоотех-
нико.

— Социалистически йохьаллин баьчча, хьо а каде хьовзалахь. Шеран план кхочушхилла. Шо чекхдала бухайиснарг дикка хан ю. Кхин а лакхара дозанащ билгалдаха деза вай. Кхетий хьо?

— Дика кхета, — бIаьргнегIар ца тухуш, жоп делира белхалойн комитетан председателя.

Вадуд Удаевичан кьамелан шовкь лахьелира. КуьI-гаш тIехьа а дехкина, чухула дIаса волавелира иза. Цхьана боданерчу халонгара бевлча санна, самалха даьлла, цуьнга а хьобжуш, Iара лахарнаш. ТIаьхьара а. шен доцчу озаца вистхилира лакхарниг:

— ДоттагIий, хIара гүллакх-м чекхдаьлча санна дара вайн, амма сан цхьа кIеззиг цхьа кхечо сагат до-кх.

— Стен?

— ХIун ду и. Вадуд Удаевич? — сихха хьаттира «доттагIаша».

— Ша цIахь а хилла, хIара гүллакх шена дIатоса-делча и вайн парторг МуцIа дубьхьал вер вара кху пола-на, аш бохий, ца бохий чIогIа кьахьобьгу цо цIена стаг хила гIерташ. ЧIогIа коча а тесн вайна-м оцу райкомо и дала эшаварг. И цIаверзале вайн кху гүллакхах ша хирг хилла дер ду. ТIаккха кара ца вирзина стенга гIур ву иза? Воьрзур а ву, нагахь кхунах дерг шена гучу да-лахь, тIаккха а хьахо а ваьхьар ма вац. Муха ваьхьар ву, уггар хьалха шег хоттург хилча, хьо хIун деш ва-ра, мичахь бу бахамаллин гүллакхашна тIехь латтош болу партийни тергам, аьлла. Ма юьхьIаьржо яра и тIаккха. Шуна хIун хета, луур дуй цунна и тIелаца?

— Ахь хIун дуйшчу, Вадуд Удаевич, — кьаьрззина директоре дIахьаьжира коьрта бухгалтер. — Дера луур дац ша лартIехь велахь-м.

— Минчара!

— Дац те, — аьлла, изаа чIагIдира вукху шимма а. — Делахь-хIета гергахилал стоьлана, дIаэцал хIа-ра ручкий, кехат, партин райкоман цIарах рапорт яздан деза вай.

Яздаран гIирс белхалойн комитетан председательна хьалха нисбелира. Цхьа кIеззиг ойла еш а Iийна, ген-гена элп кхуссуш яздан волавелира иза: «КПСС-н Н-ски райкоман хьалхарчу секретаре накь Х.-га».

ХIара гүллакх шен дагахь ма-дду дIадоьрзуш лат-тарх тоам хилла Iара Вадуд Удаевич. Цо ойла йора и «сийлахь» кхнам буьйшущ гIотту йолчу гIовгIанан хьо-кьехь. Кхуьнан бIаьргашна хьалха цхьа генара бIаьрла-гIа санна, цул тIаьхьа хин долчун сурт хIобттира. «Районан гуламехь йоккхачу трибуни тIера кьамел дан уггаре а хьалха Вадуд Удаевичана дош делира. Лаккха корта айина, кхо дийдира совхозан коллектив, яьржин-чу социалистически йохьаллина юкьа а яхана, планаш-

ший, бина тѣлацамашший кхочушбарехъ башхачу кхиамашка кхаьчна, бохуш». Дид ца дира производствон хьалхелелорхойн цѣраш яха а. «Уьш вайн юкьараллин зезагаш ду», — иштта дѣдолийна царах долу кьамел дерзаш билгалдаьккхира: «Цара йоккха хазна юкьайиллина бахаман экономика айарна». Таккха кхуьнан бѣаргашна хьалхахула чекхдевлера куйгалхочун зеделларг довза лаарна, генара а уллера а схьаьха буьйлабеллачу хьешийн сибаташ. Оцу дерригенах а самукьадаьллачу Вадуд Удаевичан лакхара балла цѣрга тѣра хьала айаделера.

...Корах схьагора цкъа мацах уьн тѣра хийцаза ду кха хан хиларна макхделла бахаман хьалхелелорхойн сурташ, шена тѣхъ, шайн кхоллам тахана хѣокху чохъ кьастийна, коллективан тѣлацамаш а болуш долу у а, чубуза охьакерчина шийла малх а, стиглахъ гуллуш лаьтта бодане мархаш а.

Зональни совещание ваханчуьра тахана цѣа кхаьчна парторг Муцѣа шен белхан кабинета чохъ ша вара. Цхьа кѣззиг хан хьалха совхозан директорца кьамел хиллера кхуьнан. Сохьтехъ сов дахделла кхеран и кьамел кхин вовшех ца кхеташ дѣадирзира, аьлча а Вадуд Удаевична-м гуш дара Муцѣина хаа луург, амма директора текхочу готанах парторг ца кхетара. Оцу шайш баьккхинчу «кхиамана» гонах гѣаьттина, хѣинца а йнжазчу гѣовгѣано даг тѣе журалла йоссийна дакхо кхийдаш кьамел дора юьхьанца Вадуд Удаевича. Вуьшта, хан мел ели а, кхачош лаьттара цуьнан и даккхий дешнаш, тѣаьхьара а тѣаьхь-тѣаьхьа мел эриг, хьалхарчуьнца доглуш ца хиларна ца кхетачу тѣеделера цуьнан и хабар. Шей шпѣллачу ойланашца директор ша а вуьтуш, и волчу чухъ аравелера парторг.

Шайн бахаман коллективан таронаш а, тѣаьхьалонаш

а ма-ярра евзачу Муцѣина вуно дика хьара ша цѣера-ваьллачу оцу ткѣех дийнахъ план кхочушйина бохург шеца цхьа ахѣ долуш дуйла. Директорца кьамел динчул тѣаьхьа, кхуьнан и шеконаш кхин а кѣаргъелира, кхунна дагадаера ши бутт хьалха ша кхуза балха воуьйтуш партин райкомехъ: «Ледара берзалой ю хьуна оцу совхозан куйгаллехъ ерш. Хьожуш хилалахъ. Берриге а тидам партин нийса некъ дѣакхьарна тѣе бахийталахъ. Оьшучунна тѣхъ тхобгара гѣо а хир ду хьуна. Бехк лацый ма тѣлахъ». — шѣга баьхна.

— Берзалой-м хьаха ю шайх ча тешарш, — аьлла, шашена велакъежна, хьала а нисвелла, гѣантах дѣатаьтира Муцѣа. — Ванах, хьаьнга хоттур дара тѣхъа кхунах дерг... Коьртачу зоотехнике кхайкхича? Ах шо а ца даьлла юьртабахаман институт чекхъаьккхинчул тѣаьхьа иза кхуза балха хьажийна, хьу кхетаза хила декхар ма дара.

Стоьла тѣхъ йистехъ лаьтта телефон герга а оьзна, трубка схьа а эцна, бѣра хьовзийра цо.

— Мохьмад, хьо вуй иза?

— Ву.

— Муцѣа вара со-м. Со волчу чуволахъа цкъа...

Хьѣ ца луш кабинета чохъха велира коьрта зоотехник. Салам а делла, хьал-де хаьттинчул тѣаьхьа, дѣанехъ пѣнаца лаьттачу гѣанта охьахира иза.

— Со цѣераваьллачул тѣаьхьа, дикачу агѣор башха хийцамаш хилла вайн кхузахъ, — шен дагахъ долчух кхета чѣогѣа халачу, эсалчу озаца вистхилира Муцѣа. — Хьан, кьоначу говзанчин а, дика кхиам лара мегар ду иза. Ас декьал во хьо.

Бехкала вахана корта охьабахийтира коьртачу зоотехнико. Муцѣин боьлучу шина бѣарга чохъ хѣилланах цхьа зирх ца хаабелира цунна. Жимачу стеган цхьа а тайпа шеко яцара хѣара шайш баьккхинчу «толамахъ» тешаш вац бохучунна тѣхъ.

Шен стоьла хьалхара хьала а гѣаьттина, вахана Мохьмадана уллехъ чохъха ма велли нѣларехъа болчу пѣ-

наца, тIе кIайн чехол а йобллина, ласттачу ширачу, пурженаш йолчу дивана йисте шен доккха деза дегI дай-й охьаханийра МуцIас, напахь кхуьнан охьахаар ишт-та ларлуш ца хиллехьара цу диване-м хIара ла а дур ма вацара аьлла хетадолуьйтуш, пурженийн кьорра гIов-гIа а йоккхуш. Леррина зоотехникан бIаьра хьаьжира МуцIа. ХIинца хьалха санна, екхаелла йоцуш, ойлане яра цуьнан юьхь. Оцу хийцамаша цIеххьана: «Тамаша бу хьуна кхо со оцу баьккхинчу кхиамца декьалва-м кхайкхинехь», — аьлла, хаам бира зоотехникан даге. Цуьнан дегIе зуз деара, букьа юьккье хьацар тоьхчи сан-на а хетадолуьйтуш.

— Гой хьуна, Мохьмад, — чIогIа паргIат вистхилира МуцIа, — пачхьалкхо деша а дешийтина, дика гIуллакх кара а дела, охьаховшийна вай. Хьажал хьайга, стох-ка хIоккху хенахь институтехь доьшуш вара хьо, хIинца йоккхачу совхозан зоотехник ву. Кьона веллахь а, тоьал зеделларг дацахь а, хьох стаг хиларе дог дохуш, белла хьобга а тешам. Тахана дIаволаваларе хьаьжжина хир ду кханалера хьан хиндерг. Хьо цунах ца кхета ала ца гIерта со, дуьххьалдIа суна лууш дерг тIедиллинчу де-кхарца стаг ларош хилар, хьанал а, цIена а иза кхочуш-дича цунна шена а, махккана а юьхькIам хилар хьуна карладаккхар ду. Цьхабакьду, оцу декьехь а суна хьох гучудаьлла хIума дац. Цундела, ахьа хьайна хуучух бакьдерг дуьйцуш ду, аьлла хетарна цьхана гIуллакх тIехь хьох дагавала сацийна ас.

Сих-сиха бос хийцалуш, парторган кьамеле ладоб гIуш Iара коьрта зоотехник. «Iахь-Iахь» аьлла, яй-й йов-харш йина, аз а тодина, шен кьамел дIадолтийра МуцIас.

— Хьуна ма-хаьара, кху тIаьххьарчу ткьех дийнахь со цIахь вацара. И хан кIезиг хиларе хьаьжчи, хьекьат-ла ца даллал доккха хIума ду вай план йина бохург, на-гахь... вайн ницкьашца иза кхочушийннехь. Амма и ишт-та ду бохург сан кхетамо тIе ца дуьту. Цунах дерг ас ше-га аьлча, Вадуд Удаевича а ца дели бух болуш жоп-

вайн таронаш суначул дика хьуна а евза, кхетаве-хьа со, ишттачу кхиамашка юхача муха ницкь кхачьна вайн.

«ХIа-а, хIара хиллийца хIара, — вист а ца хуьлуш, ойла йора коьртачу зоотехнико. — Хьажахь, мел хIилла долуш а ву... Ма хьашт доцуш юкьавеа-кх со кху полана. Ма шек вар-кх со хIара чекхдер ду бохучух. Чекх муха долуткьа Вадуд Удаевича шен сонталлина, цIога а гуш, хIара чалх кегийна хилча. Цьха а тайпа бух кечби-ний дукха. Бежнаш а шаьш хилларш долуш ду, дуьх-хьалдIа жижиган комбинатан куьйгалхошна кхоана да-ла ахча эшарна, коьрта бухгалтер волчу цIаьйгина, йе а йийна, базарахь йоьхкина шийтта старгIа ца лерича... ХIун дича, бакьахь дара хьовха, дIадийдича я суна хууш хIуммаь дац, аьлла юьстах вала гIовртича?. ХIан-хIа, иза чекхдер дац. Коьртачу зоотехникана а ца хь-ча, хьанна хуур ду цунах дерг?»

— Хьо вист ма ца хуьлу. Суна хаа луург-м башха дукха хIума а дац: муьлхачу фермашкара, мел бежнаш ду вай дIаделларш; муьлхачу сортах дIадахана жижиг; ахчанца лерича мел пайда бу цо вайна белларг?

— Алиев волчу фермера шийтта старгIа дIаелла... — вистхилира зоотехник, тIаккха юха а сацавелла, шен ойланашна чувуьйлира иза.

«И хьовха, хIара хIун ду ас дуьйцуш? ДIаделла бо-хучу жижиган пховалгIа дакьа а дер ма дац оцу шийт-та старгIанах. ХIан-хIа, аьшпех гIуллакх хир дац. Соьга хIун хIоьттина ца лозу корта бехка. Ма-дарра дийца деза долуш дерг, кегийначо дала деза жоп. Муха элира кхо соьга: «Тахана дIаволаваларе хьаьжжина хир ду кханалера хьан хиндерг». Мел нийса ду иза. ДIаволавалар-м ледара ду хьан, жима кьонах. Жоп дала дезар ду... Ас хIеттахьехь дуьхьало йина хилле-хьара. Кху МуцIас-м иштта дийр дара хьуна. Ткьа со ши бIаьрг а кьарзийна, оцу курхалчашна тIаьхьа хIоьттира. ХIун талхор дара цара сан? Балхара лоллур

вара? Бакъдерг дуьйцу аьллий? Ма чекхдер дацара иза Ткъа хIинца, жолам яI, тIаьхъа ду!..»

— Кхин, кхин муьлхачу фермера дIаделира аша бежнаш? — тIаьхъара а хезира Мохъмадана, къаьрз зина шег а схъа а хьобжуш, юх-юха МуцIас ден и хат тар.

— Кхин дIадала а ца делла...

— Муха? — ша Iачуьра хъалагIаьттира МуцIа цуьнан дегIаца лаамаза хъалабахана шен корта, оц сохъта охъатаIийра коьртачу зоотехнико. — Шийтта старгIаных даьлла оццул жижиг?

— ХIан-хIа.

— Со-м ца кхета, Мохъмад, ахь дуьйщучух. — аьлла ша Iийначу дивана йисте охъа а хиьна, тохарлерачу шен паргIатчу озаца вистхилира МуцIа. — Ахь цхьа хьулдечхо хета суна. Схъадийца, Мохъмад, хъайна хууш дерг. ХIара лечкъорах вайна хила пайда бац тIекхета хIума а дац цхъа юьхъаьржо йоцург.

— ТIаьхъа делахъ а, суна а хаало хIинца иза-м. — Мохъмадан аз чIогIа тийна дара, охъатаьIна Iачуьра хъаланисвелла парторган юьхъ дуьхъал а хъаьжна, дIа долиьра цо шен къамел. — Хъуна а, вайн совхозерчу хъанала къахьобгуш дохкучу адамашна а хъалха юьхъ Iаьржа ву со, МуцIа. ХIокху гIуллакха тIехь оцу шайн тIингаршна токхе хилчахъана кхечу хIуманца бал боцчу ВадудгIеран гIоьнча хилла сох, бакъду, МуцIа церан оцу хъарамлонашна, багахъ мотт боцуш санне дуьхъало ца яррий бен кхин сан бехк болуш хIума да. Суна дика хаьа: цо жоьпаллех хъалха ца волуьйту со. Цунах дерг вай тIаьхъа дуьйцуру ду. Ткъа хIара гIуллакх муха хилира хъуна аьлча...

Иштта дIадолийра Мохъмада оцу боккхачу «тола ме» шавш кхачарх долу къамел. Цхъа кIеззиг дерг ца лачкъош, шена хуучух, дерриге а ма-дарра охъадуьлура цо МуцIина хъалха. Вадуд Удаевична а, цуьна хъадалчашна а оьгIаз эхарна делахъ а, я цаьрца цкъ

гIуллакх деанчу шена резавацарна делахь а тIаьхь-
тIаьхьа йоккхачу хьамталлица декара цуьнан аз. Зоо-
технике, цхьа дош аьлла а вист ца хуьлуш, лерина ла-
доьгIуш Iара парторг. И дерриге а ша шек хиллачуьнца
доьгIуш хиларна иза воккхаве ала хала дара. Мелхо а
МуцIина эхь хетара иштта и тайпа шайн гейн дуьхьа
бехарш шеца цхьаьна белхашкахь хиларна, уьш хIин-
ца а адамашна юкьахь нисбаларна. «Царна гечдан ме-
гар дац, — ойла йора МуцIас, зоотехникан кьамеле ла
а доьгIуш, — царна луьра кхиэл ян еза, юха кхин пач-
хьалкхана а, адамашна а хьалха хьарамло лело дага-
деача, шайн когашна бухара латта догу моьтту долчу
хьоле а хIиттош». Оцу юкьана йист йоккхуш шен кьа-
мел дерзийра Мохьмада. ХIиница лувийш хилларг ша а
воцуш санна, тийна Iара иза.

— Гой хьуна, Мохьмад, — аьлла, ша ен ойланаш
юкьах а ца евлча санна, кьамел долийра МуцIас, —
суна ца хаьа оцу гIуллакхаца зIе ярна хIинца ахь хьайн
дагахь айхьа хьайна кхиэл йо я ца йо, юьххьехь, долуш
дерг схьааьлла ца волуш, хьо юха гIертарна а реза
вац со хьуна. Амма мухха делахь а, дIадахнарг генара
дика го, олуш ма-хиллара, оцу харцахьарчу некъан гIо
лацарна хьо цкъа дохко вийр ву, айхьа хьайна луьра
таIзарш а дийр ду. ХIор стеган шен амал а, шен юьхь а,
шен хьекъал а хила деза, иштта ца хилахь, оцу тайпан-
чу йовссарша, шайна луьлуучу агIор а хьийзош
«хIуьс-с» бохуш, хьалха туьссур ву.

— Кхета со, МуцIа.

— Кхетар ша ду, гIулч яккхале ойла яр а ша ду,
жима кьонах, — велякьежира МуцIа. — Ткъа хIинца
хIокху вайшиннан хиллачу кьамелах дерг, районера со
вухаверзалц цхьана а адаме хьаха ма делахь. Кху
жовьлгашна тIелатар, цIеххьана, дагахь а доцуш, дан
деза, кхунах дерг дIатосалахь, хилларг кьайладаккха
гIерташ, чалх кего эхь дац царна.

— Вухавирзинчул тIаьхьа а-м хьехор дацара. Дук-

кха а долчунна бѣаьргаш схѣабилли ахъ сан, Муѣа. Кхул тѣаьхѣа хѣара тайпа ледарло соьгара яларна кхерам бац-кх хуна.

— Тѣаккха дика хир ду гѣуллакхаш. Хѣинца паргѣат хила, Мохъмад, со цкѣа районе вахана ван воллу, — аьлла, ша Іачуьра хѣала а гѣаьттина, зоотехник араваьллачул тѣаьхѣа, стоьла тѣе а вахана, шеца районе дахѣа цхѣацца кехаташ вовшахтоха хѣоьттира парторг.

* * *

Оцу шуьйрачу, сирлачу кабинетан беа пенаца ша висна Вадуд Удаевич гѣийла вара. Муѣас бахамаллин гѣуллакхаш талла балийна ревизораш кхуьнан шен шийла Іудика а йина, селхана дѣабахнера. Кхунна цкѣа а дицлур дац, шаьш дѣадахале хѣокху чубаьхкинчу оцу хѣешашца волчу агѣор батт йолчу цхѣана кѣонахчо и шен чам боцу юьхъ-марш йолчунна тѣе а чѣичкѣе йина шена гѣала йогѣийла. «Кѣуьйсийла яц, хѣоме Вадуд, Іаламат яккхий ю дуьненан кѣайленаш, — элира цо. — Амма адаман бѣаьрг тѣе ца хѣуттуш, цунна газа, цо лелоза дукха хѣума дисна хир дац-кх. Хѣажал хѣо, цкѣачунна долчу хѣесапашца аша кху шарахъ пачхѣалкхана дина ши бѣе ткѣе кхѣъ эзар сом зен дуьненан хѣламашкахъ башха даккхийчех, тамашийначех хѣума а дац. Цул совнаха, тхуна гучудаьлла дѣадаханчу шарахъ аша хѣулдина дезткѣе итт эзар сом ахча а. Иштта ду-кх хѣан гѣуллакхаш, керлахо».

— ХѣахІ, кѣша го хѣо гѣуллакх, — ойланашка бахана Вадуд Удаевичан корта шина белша юккѣехъ кѣайлабалаза бисира. Кѣелхъаравала бисна цхѣа а некъ шенаца карорна, холчохъ вара иза, кхунна ца хаьара хѣундича, бакъахъ ду. Аьлча а дан дезарг-м хууш дара. Іуьйранна районера зѣе тоьхнера кхара, ен а йийна. Йѣохкинчу шийтта старгѣин а, харц яккхийтинчу справкин а хѣокѣехъ кхуьнга прокуратуре дѣакхойкхуш. Ци

га ваха а хІара сиха вацара. Кхуо ойла йора: «Маржа яІ, ма хьашт доцуш дицдо-кха адамаша, чкьург санна, хьаьвзина доьдучу кху дуьнено хийла да велош а, велхош а хилар, хийла да токхвеш а, якхвеш а хилар...».

Йиш йоьхначу директоран деган кІоргенера схьа-
дуьйлу и аз хІокху Вадуд Удаевичнаг дацара, иза кхин
Вадуд вара, юьстах а ваьлла, кхардамца кхуьнга къа-
мел деш волу.

Пачхьалкхо шиъ институт чекхъяккхийтинера хьоь-
га, бохура цо, оцу кхечу Вадудо, хьох юкьараллина
пайде, хьанал, цІена стаг хиларе сатуьйсун дикачу
гІуллакхе — райисполкоман председатель а хІоттийра.
Лар ца бира ахь хьайга белла и тешам. Цига балха ва-
хана шо а дузале дІаваьккхина хьо, кхетаре дог дохуш
а, тІаьххьара а нийсачу новкъа хІуттур вацара техьа
аьлла хеташ а кху совхозан директор ваийтира. ХІетахь
дуьйна кхо шо гергга хан яьлла, хьо а, я кху бахамера
гІуллакхаш а дикачу агІор хийцаделла бохург-м хье-
хочохь а дацара, мелхо а дено-дено оьшуш дІадоьлхура.

Кхуза балха ваьккхинчу юьххьехь дуьйна а пайда
боцуш, ледара гайтира ахь хьоу. Схьавеана кІира а да-
лале, дика йоккха москал а кхехкайтина, чагІар а
деана, кхин мел оьшург а кечийна, хІокху совхозан
хьалха хиллачу директоре чукхайкхира ахь. Хетадала
тарлора дан дезачу гІуллакхашкахула цунах дагавала
ахь и кеп ялийна аьлла. ДІадолийна къамел а цуьнца
догІуш дара хьан. Хьуна хаа лаьара тешаме а, цІена а,
коллективера гІуллакхаш тодина дІахІитторехь тІетов-
жа мега дерг а мила ву. Иштта хьоттура ахь хьайл
хьалха кхузахь хиллачу директоре. Цунна моттаделира
и хабар хьан дагахь долчуьнца догІуш ду. Цо цІераш
ехира хьуна бовза луучу нехан. Ткъа ахь хІун дира?
Герга озоран метта, шолгІачу дийннахьехь доца бахьа-
наш а лехьош уьш балхара дІа а баьхна, церан метта
хьайн уьйрашха а, хьайна мотт хьекхар ца лерича, кхе-
чу хІуманна гуьнахь доцу а нах хІиттийра. ХІаь, уьш,

хъан бага а хьобжуш, хъуна белакъежара, хьо хестош, юхъ дуьхъал охъа а ховший, даккхий хабарш дуьйцура.

— Аш аьшпаш буттуьйтур бац соьга, миччахъ вахий-тича а куьйгалла далур долуш, бахам дика бевзаш стаг ву вайн директор, — олура коьртачу бухгалтеро, оьшучохъ а, ца оьшучохъ.

— Дера, Вадуд Удаевич коллектив башха вовшах-тохархо а воцуш-м дац хъуна совхозан г'уллакхаш тел-хина, дуьххъалд'а вайн вешан ледарлонна, массара а цхьабосса жобпалла хаалуш т'етаьйина болх ца бар-на, кхуьнан бага а хьобжуш йерна ду-кха, — т'етухура белхалойн комитетан председателя.

Цара и хабарш дуьйцура хъуна гергахъ дика болх бийриш хила, юкьараллин г'уллакхашна шайн сагатло кеп а ялош, амма оцу хенахъ церан болх тесна лаьт-таш хуьлура. Ахъ и ц'уьх'арш дикачу ц'арла хьеста-бора, уьш саяна х'унда бац, бохуш хъанал болх бий-риш хийзабора. Хьо кхета ца туьгура цара и хабарш шаьш а ца бешшашехъ, я гонахарнаш царех ца беший-ла а шал шера шайна хуьшухъ, кхана ахъ букъ ма-берззийнехъ хъуна шаьш луьйр а боллушехъ деш хи-ларх. Оцу хабарша дуьххъалд'а хъуна хъайнна хь-туьйтура хъуо хьекъал долуш стаг, ткъа оцу хъан ц'уь-х'аршна а, гонахарчарна а гергахъ хьо йоккха дунда-яра. Амма ахъ тоам бора оцу хабарех, айхъа дуьйцури-бен дош ца хетара, хъан ойла кура яьллера.

Хъуна йицъелла хир яц свекийн арахъ зуьдаршай айхъа ялийна кеп. Гуьйренан хьалхарчу муьбран довха-де дара иза. Кхехкачу малхехъ, ур-атталла садолуш к'елбаха четаран Индаг'а а доцуш, къахьобгуш бохку-ра уьш. Цара и дерриге а тардолуьйтура, цара шайна болчу дикачу балхана х'уммаъ ца довхура хьобга. Оцу зуьдарша хьобга дехар дора схъа а яьхна, оьланашка-йохлуш, дикалла йовш, терзанан барам лахлуш лаьт-шекаран свеклаш шен хеннахъ заводе д'аьхъийтара-г'айг'а бахъара, бохуш. Хьо к'езиг саготта хилира ц

г'уллакхашна. «Машинаш-м хир яра, стенна сагатдо аша. Цул а д'атохал т'араш цкъа хелха вала со», — аьлла, акъ а бевлла, лаьттачу зуьдаршна айхъа-хъайна багахъ зурма локхуш хелхар а дина, д'авахара хьо, ткъа и свеклаш, цхьаерш т'ле дог'анаш а даьхкина яйра, важаерш дикка лахарчу мехах заводе д'аелира.

Ма к'езиг, осал гайтира ахъ х'етахъ хъуо. Х'инца а дижаза, совхозан к'инхъегамхоша, кар-кара а ийдеш, дуьйцуш ду цу хелхарх дерг. И-м даккхийчех дацара. Дича а, ца дича а х'ун ду хелхар. Шайна дийца к'юр-дийчахъана наха дуьжуйтур дара цунах дерг, т'аккха лелаш-ш диц а лур дара. Х'ара... х'ара х'инца хил-ларг-х дуь велла, д'аваллалц хъан лорах лелар. Эх!, хьо эхъ, хьо юхъаьржо!

Доккха са а даьккхина, шен ч'ениг к'ел ший а куьг г'юртийра Вадуд Удаевича. Оцу йоккхачу кабинетан цхъана соне бог'абеллачохъ сецна цуьнан и къаьрзина ши б'аьрг, хьекъалх тиллачу стеган санна, чохъ марха а йолуш, кхоьлина бара. Еккачу телефоно цхъа к'езиг вегийра иза. Цкъа трубка ша схъаэца дагадеана цуьн-гахъа куьг а кховдийна, т'аккха ойла хийцаелла, се-кретарь йолчу чу иза йоккхуш, кнопка д'атуьйхира цо.

— Хьажахъ, — оьг'лазаллица бат а саттийна, йок-кхачу ачонца вистхилира Вадуд Удаевич, — х'инцалц нана-котамана уллера д'а ца долу к'ири кхачьна к'юрнеш санна, суна юххе хьийзина, хьесталуш, ас аьллачунна яла а елла хиллачу кху писех гучу йолий цхъа а. Гучу муха бовлу уьш берриге а бехк сан коча а тесна, х'уьу дина а, к'елхъара бовла г'ерташ хилча. Долчул а хаза дац оцу цхъа б'аьрг болчу лежого райкомехъ аьлларг. «П'аг'г'инехъ со воьлххушехъ, ас ша сеццошехъ дир-кха цо иза. Шунах вевзий Вадуд Удаевич, ас х'ун дийр дара цунна?» — аьллерийца. Эхъ а ца хеттий! Х'ах!, цу делан ницкъ-х кхочарий цхъана денна, я сохътана...

Меллаша не! йиллина, чохъхъаьлла секретарь ма хуьллу парг'ат йистхилира Вадуд Удаевиче:

— Прокуратурера еттара и телефон, хьо гучу ваьллий бохуш, — аьлла, юха хIара дуьхьал кхин вист а ца хилла, корта а хьовзийна, араелира иза.

Иийна, хаьштиг Юьттича санна:

— ХIа-а? — аьлла неIарехьа дIахьаьжначу Вадуд Удаевичана чохь стагга а ца ~~мира~~. — Ванах, и мила вара. хIинца соьца кьамел динарг?.. Ванах, телхаш воллу-те со?.. Ватталхьан!.. Ой, ватталхьан баьхча тоьий и ватталхьан хIинца суна санна, стагана шенна дуьсуш хилча? Ма декъаза стаг хилла-кх со. Дерзар мукъане а муха хир хьовха кхуьнан?.. Муха хир дара иза, бохь соьгахьа а болуш дерзахь-м тамаша бу. Прокуратурера схьаётта зIе... ЭхI, хьо шершина ког, хьо сонталла. Пуллакх тIаьхьа теттарх хила гIюли яц. Ца вахча вервац, ца вахча...

Ша Iачуьра везза хьала а гIаьттина, и шен йоций настарш а луьйзуш вахана, оцу тохурлерачу кхаа кога тIехь йолчу дечиган вешалки тIера шляпий, плашний схьайцира Вадуд Удаевича. ТIаккха, вуха а вирзина, хIокху хIусамехула тIаьхьара а и шен шийла бIаьрг а кхарстийна, меллаша неIарехьа дIаволавелира иза.

Цхьавежарий

(Очерк)

И хала де тIедеъча карийнарг
Сан даго хьанала тIеэчна.
Цу араьхь майра куьг кховдийнарг
ДоттагIа ву аьлла дог сецна.

Мохьмад Мамакаев

Тоххура сецна орденийн, медалийн зов, дезчу де-ношкахь бен ца хеза ветеранийн накхош тIехь уьш екаш.
Тахана деза де дацара. ХIетте а доIах басахь йолчу

Мохьмадан китель хьалхяхь жхозура Даймехкан тла-мехь шегара дажкхий хьуьнарш гучудахарна жхунна дина совглаташ — орденаш а. медалаш а. Иза, тлала вахана, цигахь доккха хазаетар а хилла цлавоглуш вара. Цо дагалоьцура, цхьа клеззиг хан хьалха, тлаларчу накъосташца шен хилла къамелаш. Хазаетар я халахетар дахьаш боглучу муьлххачу жхоо а дог хьадарца тлеюьллу дагалецамийн лар хаалора цуьнан юьхь тлехь...

Министерствон белхахочо жхуьнга хьаттира:

— Хьо ву Гайсуркаев?

— Ву.

— Охьахаа, — меттиг гайтира бухарчо Мохьмадана, тлаккха, шен стоьла тлутакха чуьра цхьа кехат схьа а эцна, элира цо: — Ригера схьа Шумов Александр Ивановича дайитина хлара кехат...

Таччохь хьалаайвелира Мохьмад, цо и дешнаш аьлча. Ток тоьхча санна, дегла тлехула алу хьаьдира цунна. Цкъа кехате, тлаккха министерствон белхахочуьнга хьоьжуш, тидийна стаг санна, вогла а велла, сацавелира иза. Меллаша меттах хьера балдаш, халла къаьстара цуьнан мотт луйш хилар. Тлаьххара а хезаш хьаттира цо:

— Шумов... Саня... сан командир. Ой, дийна ву иза?!

Иштта ца хилча, кехат а муха яздийр дара хьоьга цо, аьлча санна, велакежира министерствон белхахо. Амма Мохьмадана ца хаалора иза, шен хаттарна цо жоп даларе ца хьоьжуш, иза мараиккхира цунна, члогла шена тлехуьйлтура цо иза. Мохьмад коьртачух кхетара: жхуьнан доттагчуьнгара, тлеман цергахула жхуьнца чекхваьллачу жхуьнан вешера — Шумовгара дара кехат. Цо юх-юха, министерствон белхахо мара а хьерчош, дехарш дора:

— Божикха кхаь баьккхи ахь соьга. Валлалц текхна ца валлал доккхачу декхарийла вуьйжи со хьуна. Це

тоха — хIун совгIат де ас хьуна?... ХIун оьшу хьуна?...

Ламанхойн гIиллакх дика девзара министерствон белхахочунна. Шега, шен доьзале хазаетаран кхаь беанчунна дайшкара дуьйна совгIат луш сьхадогIуш Iадат ду церан. Сан хIусаме ирс деа ахь тахана, иза суна цкъа а дицлур дац, соьга нийсса ахь а ма дицдолда иза — иштта ду цуьнан маьIна. Дикалло хьехна Iадат ду иза. ХIетте а министерствон белхахочо, Мохьмада дечу дехарах ца кхеташ санна, элира:

— Шен кехата тIехь дика вуьйцу хьо Шумовс. Хьа-жал хьо, деша хьий хьуна?..

— Деша-м хаьара, вуьшта са дика ца го. ДIадешал ахь, со кхетар ву хьуна...

«Хьоме накьостий!

Ас дехар до шуьга: Гайсуркаев Мохьмад Гайсуркаевич каро гIо дахьара аша, — бохуш яздора Александр Ивановича. — Цунах болу боцца хаамаш дIахоуьйту ас шуна.

Оцу нохчочо-фронтвика Сийлахь-боккхачу Даймехкан тIеман шерашкахь шен дахар ца кхоадора Советски Даймехкан дуьхьа. Цундела со, 23-чу гвардейски дивизин 63-чу гвардейски полкерчу батальона хьалха хилла волу командир, даима а сий деш хир ву Iожаллех со хьалхаваьккхинчу оцу турпалхочун...

Иза шун цигара вуйла хаьа суна. Цуьнан ма-дарра долу адрес дац соьгахь. Иза лаха веза Грозный гIалахь, я Грозныйна гена йоццучу ярташкахь. Цо соьга олура: «Накьост комбат, тIом дIабаьлча, тхан юьрта вола хьо. Тхьоггахь даккхийчу цIенсшкахь вехар ву хьо». Со реза хилира оцу гIуллакхана, амма тхан лаамаш кхочуш ца хилира. Ас доьху радиочухула а, газеташкахула а иза лахар.

Суна чIогIа лиьнера фашистски Германина тIехь толам баьккхинчу дезчу деношкахь оцу сайна хьомечу

стагца цхъаьнакхета. Кхин цкъа а доьху ас сайна гю дар!

Даггарчу маршаллица тлаьхьалонан гвардин майор Шумов Александр Иванович.

Рига гIала».

— Иштта яздо-кх хьан командира, — элира кехат дешна вайлча, министерствон белхахочо. — Кехат яздан деза ахь цуьнга, хьайн адрес а дуьйцуш, хьо дийна хилар а хоуьйтуш.

— Хьем боьцуш яздийр ду, ткъа ахь, доттагI, кхин цкъа а, юха а дешахь суна иза... Бехк ма билла.. дог даши цо сан..

Мохьмадан дехарца шозза а, кхузза а дийшира министерствон белхахочо бIаьхаллин командира даийтина кехат... Хазахетар хиллачу беран санна, лепара цуьннан ши бIаьрг. Дог-ойла айелла, кхетам дIабехьначу стага санна, Александр Ивановичах а, тIамах а лаьцна дехха къамел дира цо.

Шайш дIасакъастале кхайкхина редацера накъост а валийна, Моьхьмадан сурт даккхийтира министерствон белхахочо, Шумовс даийтина кехат а кечдира газета-на...

Ишттачу кхоэра цIа воьгура Моьхьмад кху тIаьхьарчу шерашкахь шен доьзалца цхъаьна ша вехачу Сиржа-Эвлан урамашкахула. Тееанчу бIаьстено баьц-царчу кузах таръеш, гIа хецна Хулхуло хин шина а бердаца генна дIаса яьржина Iохкура бохь горга хьаннаш. ДIанехьо лаьттара шайн жура ирах дахийтинчу кортош тIера ло цкъа а дешаш доцу лекха лаьмнаш. Хийла шераш хьалха дIахIиттина уьш адамийн дахаран тийна теш хилла гуттара а иштта латта.

Дуккха а дика кIентий кхиййначу кху лаьмнаша, хьаннаша техкийна Моьхьмадан ага а. Хазахетаран, халахетаран дакъа доькхий хийлазза новкъа баьхна цара уьш, тIаьхьара а цкъа бухабирзича шайн кийра тIеэ-цархьама. Вухаверзар юьхьIоме хьан хилахь — де-

къала хилла хьо; хьайн халкъан сий дойуш, нэхьах ца ларвелла хьо вагӀахь ма деха цаьрга гечдар. Шерийн дукхаллехь йиц ца йо цара, адаман даго а санна, шайна йина вас.

ХӀокху Ӏаламо ницкъ белла тӀеман араа хьомечу хӀусамашка бухабирзинчу сийлахьчу, толаман бӀаьхойн кхетам нуьцкъала бу. ХӀуммаь диц ца делла Мохьмадана. «Ишттаниг диц ца ло», — ойла йора цо.

..Оцу гурахь, Даймахко тӀедиллина декхар кхочуш-дина а ваьлла, цӀаверза везаш вара Мохьмад. Кхана тӀом болало аьллачу хьалхарчу сарахь взвод тӀеман складашна ха дан наряде яхара. ШолгӀачу луьйранна пхи сахьт доллуш кхарна тӀе смена еара: «ТӀамца вайн махка веьна Гитлер!..»

Мохьмадана цкъа ца моьттинера адамаш даьна ша герз кара оьцур ду, — иза цо а, я цхьана а советски стага а лобхуш а, вайна оьшуш а дацара. Амма, шен нийсархошца цхьаьна, и жима стаг гӀароллехь лаьттачу вайн мехкан паргӀатонна тӀе куьг кховдош, малхбузехьара чугӀоьртина акхаройн сибате дирзина долу адамаш, кхеран даггахь дацара. ХӀинца я Мохьмадана а, я цуьнан накъосташна а ца хаьара шайн дайшца, на-ношца, йижаршца, вежаршца шаьш цхьаьна маца кхетар ду.

ХӀан-хӀа, иза дицлойла дац.. Хала хан яра и. Дашца дийца, кьоламца яздан ницкъ кхочур бац. Цу тӀеман а, цуьнан бӀаьхойн а хьокъехь йолу истори, хӀор денна цхьацца агӀо а язъеш, хийламма луьстур ю. Амма цунах долу къамел кхачор дац, хӀетахь лайна хало иза гиначунний бен ма-ярра хаалур яц.

Ткъа цунна, тахана шен халкъаца цхьаьна, хьомечу мехкан ирс дебош хьанал къахьоьгучу доккхаха долчу чкъурана, цкъа а дицлур дац дошан дорцехь шен жималла яхчялар, шен халкъ доккхачу зуламах кӀелхьара а доккхуш, дерачу мостагӀчунна тӀехь буьззина то-лам баккхалц стогаллех, доьналлех, тӀаьххьара а —

вовшашна хьалха тешамах ца духуш жьийсам латто шаьш чӀагӀо яр.

Дахчалора бӀаьхойн вежаралла. Халачу тӀамехь мостагӀчунна тӀехь толам баккхарехь доккха закъалт хилла дӀахӀоьттира иза.

БӀаьхойн вежаралла.. Иза арахь, мохехь хьуна сер-ло лобхуш, хьан дагчохь йовхо латтош, накъостан ке-раюккъехь йогу алу ю, хьан тӀоьрмиг накъостан белша тӀехь, — хӀор грамм а еза хетачу хенахь, ткъа цкъац-цкъа ши автомат цхьана буйнахь...

«ХӀан-хӀа, иза дицлойла дац..»

Буьрсачу летарийн деношкахь Сибирерчу оьрсийн кӀанта Шумовс суна, шен доттагӀчунна, Сиржа-Эвлар-чу нохчочунна, дош делира тӀом дӀабаьлча со волчу хьошалгӀа ван. Вовшахкъаьстира тхан тӀеман некъаш. Амма дехаш дара бӀаьхойн вежаралла, лерина Ӏалаш-дора оха иза тхайн дегнашкахь.

И дицдар адамалла йоцуш, дог доцуш хилар ду..»

Ков а диллина, хӀетахь, тӀом чекх а баьлла, ша цӀа вирзинчу дийнахь санна, сацавелира Мохьмад. Цунна сьхахеза хи тӀехь луьйчучу берийн зевне аьзнаш. Ца соцуш шен эшарш а лобкхуш, уллорчу дитта тӀехь олхазар дека. Цо хестайо дайма а дийна кьоналла, дуьненан хазалла. Деригенна а дуьхьал!..

— Саня... Саня, — вистхилира иза меллаша ша-ше-га, — кхочушхили вайн сатийсамаш. Хьаша хилла вус-сур ву хьо сан хӀусаме. Кестта... кеста...

Сихха уьйтӀахьа цӀаовавелира Мохьмад. Шен кӀанте кхайкхира иза:

— Муса!

Буйнахь книжка а йолуш, аравелира дейтта-пхийтта шо кхачьна кӀант.

— Хьо цӀа веа, дада?

— ХӀаь. Кехат а, ручка а яхьаш сьха араваьл.

УьйтӀарчу йожа бухахь йолчу стоьла хьалха хӀот-тийначу гӀанта оьхахира Мохьмад.

Да цӀавеана хазаеташ, хӀун дика болх бе ас ху-
на, аьлча санна, юххе хьӀавзира куьйгах доьлла иер.
Гуттар санна дӀа ца човхош, «Борза! Борза!» — аьлла,
хьӀаьжа тӀе куьг а хьоккуш, хьӀаьстира цо иза... Хье ца
луш дена уллехь меттиг дӀалецира Мусас. Меллаша
вистхилира воккха стаг:

— ДӀаяздел, сан кӀант... Ас лоруш волу сан ваша.
Александр Иванович! Даггара доккха маршалла ду
хьӀӀога тӀеман шерашкахь, хьӀо батальонан командир
волуш, хьӀан ординарец хиллачу тӀаьхьалонан старши
сержантера ГӀайсуркаев Мохьмад ГӀайсуркаевичера
Ширчу салтичо хьӀӀога, шен командире, дӀахоуьйту ша
могуш а, паргӀат а хилар, иштта хӀокку хене хьӀо ваьлла
барам боццуш хазаетар а...

Ден кьӀамел дӀӀаяздан кхиа гӀерташ охьатаьӀина
воллур Муса. ТкьӀа Мохьмада, хӀетахь, тӀеман шераш-
кахь, рогӀерчу разведкера вуха а вирзина, командира-
на рапорт луш санна, кхин дӀа а дуьйцура:

— Сан ваша, дагахь дерг дерриге а хӀинца дийцалур
дац, цунах лаьцна кьӀамел дан вайн хан хир ю. Ахь
хьӀайн кехата тӀехь хаам беш ма-хиллара, вайшимма
барт бар хьуна диц ца делла. Цундела, сан командир
ас тахана хьуна омра до: хӀара кехат дӀакхачарца хьӀе
боццуш новкьӀа вала. Со хьӀӀога хьӀӀожуш ву!..

* * *

Александр Иванович Шумовс Мин-Водера схьае-
лачу телеграммо хаам бора:

«Дуьхьал вола!..»

Шелара арайккхина дӀайӀоьдура «Волга». Цьхана
кхетаре сатийсаро некъ бахбича санна, кьӀамелаш лах
деллера оцу тӀехь болчеран ХӀор а шен-шен ойла еш
Ӏара. Шофера радио йӀолаяллийтира. Ши тӀам а белла
хӀара машина тӀома яккха санна дека илланчин
зевне аз:

— Герзаш ахь дӀадаха, ала! «Кху-кху!»
ХьӀаштийн гӀирсаш сов бе, ала! «Кху-кху!»
Ала, стигла екхна йита!
Ала, маьрша вай дахийта!
Ала, маьрша вай дахийта! «Кху-кху!»

Юх-юха Мохьмадан дагахь деттало илланчин аз:
«Герзаш ахь дӀадаха, ала! Герзаш ахь дӀадаха, ала!»..
Цунна хьӀа оцу дешнийн мах. Адамаша герз караэцча
боккха бохам хуьлу. Герз караэцар — цӀийнах, цӀарах
валар ду. Герз караэцар — ненах, езарх кьӀастар ду.
Герз караэцар — йожаллина дуьхьал хӀоттар ду. Герз
караэцар лаьтта тӀера дахар хӀаллакдар ду...

Ала, стигла екхна йита! Ала, маьрша вай дахийта!..»

Юха а — накьостера кехат деанчул тӀаьхьа хӀинца
моссазлагӀа! — Мохьмадан бӀаьргашча хьӀалха хӀӀӀоттира
тӀеман аре, КьӀилбаседа-Малхбузен фронт, 1942-чу ше-
ран Ӏаьнан де. Йоккхачу а, Жимачу а Князеву ярташ-
кахь мостагӀчун позицешна тӀелатарш дира кхеран пол-
ко...

Командиран омрано гӀовттийра цӀеэскархой:

— КӀентий! ХьӀалха тӀа! Атаке!

— Ур-ра-ра! Ур-ра-ра! Ур-ра-ра!..

Дуьйлучу герзийн гӀовгӀанех дӀаййна тӀемалойн
аьзнаш, мостагӀчуьнга кхерам кхийдош, дешха хӀа-
ваэхь а лаьттина, генна хьӀалха дӀадайра...

Цьхана буйнахь якккхина тапча а йӀолуш, мостагӀ-
чунна хьӀалха корта охьа ца тӀаӀош, дегӀ нисдеш ира-
хӀӀоттина, шуьйра гӀулчаш а йӀохуш, хьӀаьдда вӀӀоьду
Шумов шен бӀаьрга хьӀалхара дӀа ца волуьйтура Мохь-
мада. Цо, батальонерчу тӀемалоша а санна, дозалла
дора шен командир доьналла долуш, тӀах-аьлла стаг
хиларх. БӀаьргнегӀар ца тухуш, цунна тӀаьхьахӀиттина
цӀергахула а чекхбовла кийча бара цӀеэскархой.

Герга ю мостагӀчун тӀеман чӀагӀонаш. БӀе метр,
езткье итт, езткьа...

Хаддаза «болх беш» ю шина а арӀор йӀолу артилле-

ри. Лелхачу хЮььнаша этЮш, дохош дІасакхуьйссу латта. Догуш ду латта. Адамалла хиларе кхойкхуш санна, бІаьрхишца Іена иза.

Кхагаран хьожа лаьтта хІаваэхь. ЦІийзаш, шакарш етта даьндаргаша. Цкѣа генна хьалха боьлхучарах, юха тІаьхьабоглучарах тІемалой лобцу мостагІун тоьпан Іалашоно. ДІакѣеста накѣостий. Охьаоьгу дахар газа кегийрхой, дахарх Іабаза болу хенарнаш а.

...Охьавуьйжира Шумов а. Амма иза юха а хьала-гІаьттира.

— ЦІеэскархой!.. — аьлла, мохь а тухуш, хьалхахьа кужь а тесна, дІаволавелира комбат.

«ХІун ду иза? Хьалха санна ондда декац цуьнан аз. болар а хийцаделла, галвуьйлу. Чов хилла те цунна?» — Мохьмад тІехьаьдира Александр Ивановична.

«ЧІах-чІих — аьлла, шакарш а тухуш, лайн хІур гІаттиьра цунна уллехь даьндаргаша. Иза кхин хІума-нах а кхета ца кхира. Когаш хадийча санна, охьавуьй-жира Мохьмад. «Хетарехь, настарх кхийти», — тидира даго.

— Нажжаз я! — цергашна юккѣехула вистхилира Мохьмад.

«Ткѣа комбат, хІун хили комбатах?» — Куьйгашни тІе хьала а айвелла, хьалхахьа, Шумов хилчахьа, дІа хьаьжира Мохьмад. Иттех метр дІанехьо бертал вожь на Іуьллур а Александр Иванович.

— Накѣост майор! Накѣост майор! — мохь туьйхи-ра Мохьмада.

Комбатана девзира шен ординарцан аз. Иза дуьхьа вистхилира:

— Мохьмад, суна чов хилла.
— Собар делахь, со тІевогІу хьуна, — цуьнга а аь-ла, цунна тІетекхира Гайсуркаев.

Букѣах гаьргаш кхетта чІогІа хала чов яра Алек-сандр Ивановична хилларг. Иза дІаехка хЮьттира ор-динарец. Амма Іийжара цунна шена хилла чов а. Цуна

дерг командирана ца хаадалиьта гІерташ хала садет-тара цо. ХІунда аьлча, комбат санчасте дІакхачо веза-ра. Кхунна чов хиллийла хиьча, Шумов дуьхьал вер вара ша дІа ца вуьгуьйтуш. Я Мохьмадана а, я комба-тана а накѣосталла дан уллехь кхин дийна стаг вацара: кхеран полк мостагІашна етташ, уьш лобхкуш генна яьлла дІаЮьдуш яра.

— Сатохалахь, Александр Иванович, волуш лаьтта хьуна со, — аьлла, комбат хьала а айвина, дегІана го боккхуьйтуш киса тІаьхьара чекхдаьккхира Мохьмада.

— Оцу юкѣана Шумовн бІаьрг кхийтира шен орди-нарцан гола лаьттачохь хЮьттинчу цІийн Іомах. Ност йолччохь хечи тІехь а дара цІий. Шумовс аз айдеш хайттира шен накѣосте:

— И хІун цІий, Мохьмад?

— Пайдабощу марцхалг даьккхина. ХІуммаь до-цург дара и-м, Александр Иванович.

— ХІан-хІа оощул цІий дакхалк йина чов жима яц. Со вита, сихха дІаехка хьайн чов, Мохьмад.

— Сагатдал хІума дац и, Александр Иванович, во-луш лаьтта со. Собардел ахь...

Командиран чов дІа а йихкина, шен настарна киса хьарчийра ординарца. Иза ваьлчи Александр Ивано-вич элира:

— Мохьмад, хьуна а чов хилла, со вита, хьо кІелхьа-ра вала гІорта, ахь и ца дахь ший а хІаллакьхила тарло вайшиь.

Амма командир иштта атта дІатосийла дацара.

— Аттонгахь цІена, майра салтий а долуш, халон тІе кхаьчча, вовшийн дІа а кхуьйсусх вай хилча вайх тІемалой хир дац, — дуьхьало йира цо цунна. — Лахь, ший а лийр ву вайшиь, валалахь ший а вер ву, сан ва-ша, Александр Иванович!

— ХІан-хІа, Мохьмад, цунах гІуллакх хир дац. ДІа-гІо. Хьоьгахь санчасте дІакхаччал гІора ду. Сох бала хир бу хьуна. Со вита, дІагІо, Мохьмад!

— Бала хир бац, Александр Иванович. Сан бакьо яц хьо т'еман арахь вита, нагахь хилча а, вуьтур а вац. Халонехь накьост д'атасар к'юнахалла яц, командир... И дитий, сан бук'а т'е вижа г'ло дан г'юртал хьо суна...

Нек'ъ беа а, кхераме а бара. Комбата юх-юха ординарце дехарш дора ша а витина д'аг'ахьара хьо, бохуш. Амма Мохьмада ла ца дуг'ура цуьнга. Х'етакх дуьхьара еанера иза командиран лаамна дуьхьа: вуьйлун меттиг. Цо к'хочушдийриг шен б'аьхочун де кхар дара.

Иштта д'акхечира и шиь гергахь йолчу медсанбате. Цигара «У-2» ц'е йолчу санитарни х'аваакеманехь аьрру аг'орчу кабини чохь Александр Иванович а, аг'орчу чохь Мохьмад а волуш, Осташково г'лад'авигира и шиь...

Селигер Юма т'е охьахира кхеран х'аваакема. Салазаш а ялош, дуьхьал баьхкинчу санинструкторша Юма бердаца йолчу госпитале д'а а вигна, Александр Иванович эпсарийн палате, Мохьмад сержантски палате охьа вилира.

Оцу буссехь операци ян кечвира комбат. Т'аьхьара минот т'ех'юьттинчул т'аьхьа а хезаш дара цо лоб'ар дехарш:

— Доктор, сан нак'остехь х'ун хьал ду? Суна хиларг к'лад'аь боцург ду, цо лайначуьнга хьаьжча. Сан а витина, цуьнга хьовсахьара шу!..

...Дехьа а, сехьа а лаьтташ кхузза, доьазза т'е-к'а дина ц'енош долчу г'алин шуьйрачу урамашкахуь схьайог'у «Волга» т'аьхьара а, тормозаш а тосун вокзалана хьалхарчу майданахь сецира. Мохьмад охьа т'ера охьа воьссина а валале, дена дуьхьал хьаьдир цхьа к'леззиг хан хьалха кхуза схьа а кхаьчна, х'ор схьабакхаре хьобжуш лаьтта цуьнан к'лант:

— Дада, шун нек'аш гал-морзах девлла... Шумвайгахь хьо ц'аваре хьобжуш ву!...

Барам боцун дукха адам дара уьйг'ахь гулделла. Мохьмада шен ши куьг д'аса а даржош, кога даха доладеллачу жимачу бери г'ло эшча шен воккхах волчу вешесанна, Александр Ивановичехьа тесира.

— Саня! Саня!.. со вариь ахь лехнарг?..

— Вара, Мохьмад, вара!..

И шиь марайккхира.

Адамашна гора церан яхьаш. Уьш б'аьрхиша т'а-дийнера. Амма ветеранаша ца лечк'ябора шайн б'аьргаш...

Адамашна ца гора церан дегнаш. Амма царна хаалора уьш г'ийла тийжаши хилар. Стагана хилла хазакхетар я халахетар барамал т'ехдаьлча цуьнан дог, вистхилар а доийн, г'ийла тийжа...

Мар-мара иккхира лаьттара ши доттаг! — ши ваша Адамаша совдийнера шайн к'ямелаш, т'ехьарчу когашна т'е а х'иьна, шена гуш долчу сурте лерина хьобжуш лара иэр. Хьанна хаьа, церан дагара хууш хилча, олхазарша а лобкхучуьра совцо тарлора шайн эшарш, д'атуьйр дара лаьмнаш, хьаннаш, хиш...

Бехк баккхарца ца хьобжура адамийн б'аьргаш воьлхучу шина стаге. Кхарна хаьара х'етакх, т'амехь, халонаш дукха литталора кхарах, бак'ьду, б'аьргаш ца боьлхура. Уьш кхетара дерачу т'амехь б'аьрхишца толам баккхалуш ца хиларх...

Александр Ивановича д'амалвира шен марара Мохьмад. Леррина х'усамден б'аьра хьаьжира хьаша.

— Ваша, бак'ъ ца хилла-кх соьга бина хаам? — хаьттира Шумовс.

— Х'ун хаам бара и, Саня?

— Дагадог'ий хьуна, х'етакх бутт госпиталехь а баьккхина, со бухахь а вуьсуш, хьо вайн часте вухавирзина? Иштта цк'яачунна д'аса к'яьстира вайн нек'аш. Амма цул т'аьхьа а мосуьйттаза цхьаьнакхетар хилира.

ТІаьххъара вайшинъ гира 1943-чу шеран Іай жхозлагІа чевнаш а хилла, со Іуьллущ волчу хенахъ соьга хъажа хьо госпитале веана волуш. Цул ТІаьхъа кхин ца карийра суна хьо, мел дукха ас лехарх а. Вайн эскаран декъера соьга хаам бира яккхий чевнаш хилла волу хьо кхин фронте вухавоьрзур вац, нагахъ лийна висахъ а аьлла.

Вела а велла, вистхилира Мохьмад:

— Оццу хенахъ со тІеман арахъ партин моґаршка тІе а ийцира, Германнна тІехъ буьззина толам баккхалц советски бІаьхошца цхъаьна, герз а карахъ, мостаґІчуьнца бечу тІемашкахъ дакьалоцуш а вара.

— Со а ца тешара цу хаамах. Ас дог ца дуьллур, Мохьмад, хьоьца со ТІаьххъара а цкъа цхъаьнакхетарг хиларх, сан бІаьргашна хьалха лаьттара хьан амат. Ахъ суна дина вошалла дицдойла дацара.

— Ас жхочушдинарг сайн декхар дара, Саня...

— ХІан-хІа, ишттачу хьолехъ дІавахнехъ а волура хьо, — элира Шумовс, тІаккха юьртахошкахъа а вирзина, вистхилира иза: — Сиржаэвлахой, ас дуьйцур ду шуна, мостаґІчо тІеетташ яккхий тоьпаш а, пулеметаш а, автоматаш а йолуш, Мохьмада шен гихъ со ялх километр сов дІа а текхийна, Іожаллин буйнара муха ваьккхира, ас дуьйцур ду шуна шун юьртахо муха тІемало вара.

Мохьмад дуьхьало ян Іоьртира цунна:

— Саня, хІун хьашт ду дІадахнарғ хьедан? Хилла дукха хан а ю.. Хьанна оьшу иза?..

— ХІан-хІа, Мохьмад, хьо бакъ вац, — элира Александр Ивановича. — Вайшиннан цхъана дІадаханчу тІеман дахаро, хІетахъ тасаделлачу доттаґІалло валлийна со тахана хьан хІусаме.. Цундела цІезскархойн вежараллех дерг дийца доґІу. Цундела дІадахнарғ хьеда доґІу. Вайн дахар цахдархъама иза оьшу суна а, хьуна а тІамах долу бакьдерг хаархъама иза оьшу дІо лаьттачу хьан кІантана Мусана, кхул тІаьхъа лаьтта тІе даьндолчу чкьурана а. Оьшу... оьшу. Мохьмад.

Цунах дерг вайна хууш ду, ткъа хӀинца суна тӀехь ду советски бӀаьхойн вежараллех долчу хӀокху дийцаран тӀаьххӀара агӀо язъяр Ма-дарра аьлча, иза языйна яьлларг лара мегар ду, дуьххьалдӀа цунна тӀетоха догӀуш дерг ши-кхо дош бен дац.

Москвара дӀа Риге кхаччалц — иштта бу Сибирерчу оьрсийн кӀентан Шумов Александр Ивановичан тӀеман некъ. Эстонехула, Латвехула, Литвехула, Кенигсберге кхаччалц Советски Эскаран моглӀаршкахь тӀемаш бина Гайсуркаев Мохьмад Гайсуркаевича а. ХӀетахь гайтина хьуьнарш билгалдохуш Александр Ивановична БӀаьхаллин ЦӀечу Байракхан орденца а, Мохьмад Гайсуркаевична кхоалтӀачу даржан орден Славы а, Даймехкан тӀеман орденаш а яларца совгӀаташ дина. Шиннан а накхош тӀехь къега иттаннаш медалаш.

Александр Иванович хӀокху сохьта а хьанал болх беш схьавогӀу. Иза Рижски электромеханически цехехь къахьобгуш ву. Ткъа Сиржа-Эвларчу «Лесная поляна» берийн лагерехь болх беш воу Мохьмад Гайсуркаевич а вац мукъа Ӏаш. Иза тахана а маьршачу кьинхьегамхойн самонна гӀароллехь ву...

Дуьххьара шавш цхьаьнакхетгачул тӀаьхьа, мосуйттаза Мохьмад хилла ШумовгӀаьргахь хьошалгӀахь, кест-кеста шен доьзалца цхьаьна Александр Иванович а вогӀу Сиржа-Эвла. Ткъа кехат кӀиранах цхьаь мукъна а дӀаса ца кхаьчча чӀогӀа сагатдо цара вовшашна.

...Дехаш ду тӀамехь цӀий цӀийх уьйш цхьавежарий хиллачу бӀаьхойн доттагӀалла. Замане ширлур дац иза, шерашка кьанлур бац ветеранаш.

1975-гӀа шо, февраль.

Лакхе яьккхинарш

(Очерк)

Шен Іаламан хийцамашца тееана лаьттара тІеман йобалгІа аьхке. Юкъ-кара бай мох хьокхура. Шеран оцу муьрехь дегІ хьостучу шелонах хІума дацара цуьнца. Малхо а, молхано а дагийна дуьне, цхьа жхоам боцуш жхаьддачу диттах тера, сингаттаме хеталора.

ХІара таханлера де а, кхул хьалха дІадахана итт а санна,кьаьсттина довха деанера гвардин лейтенанта Темирсултанов Мовладис жуьйгалла дечу автоматчикийн ротерчу цІеэскархошна. Перемышль-Дрогобыч районера хІара Карпатски лакхе ларьеш цара кьийсам латточу хІокху цхьайтта дийнахь хаддаза бен тІемаш хІинцца, цхьа кІеззиг хан хьалха дІасевциера, юха а керлачу ницкьашца, кхин а марса бохуш дІаболо.

Кар-кара оьхуш лаьттачу кху лакхенехь мостагІчун а, вайн а салтийн ког кхетаза, хІоь эьккхаза меттиг яцара. Гонаха ирахь дисна а, я доьжна а цхьа а дитт, жол яцара — тІеман цІаро дІакхаьллинера кху лаьттана Іа-ламо елла хазалла. Даьгна, гоьжалг хиллачу лаьтта маьІ-маьІехь беса кІур болура. ГІийла лаьттара ши де хьалха йохийна лакхе ларьярхойн тІаьхьара йоккха топ а.

Аьрру агІорчу флангехь, пулемета тІе а тевжина. оцу шена гуш долчу сурте а хьоьжуш Іара Мовлади. Окопаш чохь Іаччохь садоуш болчу цІеэскархошна тІехь сецира кхуьнан бІаьрг. ТІаьхь-тІаьхьа лахлуш лаьттачу ротах бухависна, ткье щхьаь стаг вара уьш. Мовлади ткье шолгІа вара...

Ткьа хьалха бара луьра тІемаш. Юхавоккхучу мостагІчо тІаьхьара церг кьежайора. Нуьцкьах юьтура цо хІор тІала, юрт, эвла, урам, цІа. ТІамна бІегІийла меттиг локхуш хІор куллах, очакках, диттах тийсалора. ХІокху

лакхенах а иштта атта дог дилла ойла йолуш вацара
иза.

Мовладина карладелира инарлас шайна хьалха х'ют-
тийна декхар: «Х'иуа дай а мостаг'и оцу лакхенехъ
ч'аг'и ма валийта!» Кхуо жоп делира: «Кхочушдина хир
ду!..»

— Х'ан-х'а, хир дац шуна кху лакхенера накъос-
талла, — Iаччохъ то а луш, сацам боллуш вистхилира
Мовлади.

Кхо дуьйщучух ца кхетта, къаьрззина схьахьаьжира
улле Iан мог'Iара б'аьхо Елагин:

— Хьо хьаьнга лоб, накъост лейтенант?

Мовлади дуьхьал вист ца хилира. Лакхахъ хьалха-
хьо стиглахъ юьхьанца т'ийла, т'аьхь-т'аьхьа ч'аг'Iлуш
«г'уг'и-г'и, г'уг'и-г'и, г'уг'и-г'и» аьлла, г'овг'Iанаш евлира.

— Х'аваа кеманийн г'овг'Iа яц иза?

— Мичахъ?

— Д'огара схьахезарг, — хьалхахьа п'елг а тосуш,
ша Iачуьра хьалаг'Iаьттира Мовлади.

Мин-минотехъ герга т'ертачу кеманийн мотораша
ечу г'овг'Iано к'орра, шег а вон деъча ненан дог санна,
елхайора стигал. Хье ца луш лакхахъ гучудевлира
дезза дог'у фашистийн бомбардировшиках. Оцу
юк'ана окопашна б'е метр хиллал хьалхахьо
охьайгира немецки артиллерин хьалхара х'юьнаш.
Уьш кхачаза йолу меттигаш лобхуш санна, т'екухира
х'аваакеманийн бомбанаш. Х'инца, хьалха а, йисте-
хьо а, кхеран ч'аг'Iонашкахъ а лелхара уьш. Хала дара
царах хьанна, муьлха дакъа кхочу бохучух кхета.

Оцу жил-Iаламо лаьтта бийшинера ц'еэскархой.
Иштта дара царах х'ораннан а декхар: яккхийчу тоь-
пийн х'юьнийн а, бомбанийн а гаьрганех ларвалар,
т'елатар д'адирзича юха а южаллина дуьхьал х'ют-
тархьама, цавалар. Амма х'ун дина ларвала веза го
баьккхина латта лелхаш хилча, ишттачу меттехъ ю-
жалла хаьттина т'ейог'луш ца хилча...

Діадирзира пхеа минотехь гергга дахделла тіелатар. Кіур туьссучу шен чевнашца догу латта а дитина, шайш схьаеъна гІовгІа а эчна, діадахара кеманаш. Бомбанаша, хІоьънаша гІаттийна чан, молханан кіур, хІокху лакхенах къаьстина, лаха таьІанчахьа лестира. Цу кіуьрлахь гучубевлира баьццара духар дуьйхина немцойн гІашсалтий. Курачу боларахь, бомбанаша, хІоьънаша дохийначу лаьттах шайна хьалха дийна дисна дукха адамаш хир дац, биснарш а шайна дуьхьал хІиттал гІора доцуш хир бу, аьлла хеташ, герга гІертара уьш.

— Діадолалуш ду шуна, кІентий! ТІамна кечло! — зуьйш санна, шен пулемет а хьайина, омра дира Мовладис.

Меттаххьайра окопашкара цІеэскархой. ДІасатоьхначу чаппагІинийн гІар елира. Іалашо лаьцна, дІатийра тіемалой. Юха а окопашкахула діадаьржира Мовладин зевне аз:

— МостагІашна, тіетоха!..

Вота санна, цхьанаэшшара йийкира автоматаш. Тіемалойн тоьпийн Іалашонаша ловцуш, охьаоьгура мостагІий. Фашистийн могІарш нилха довла дуьйладелира. Цуьнца цхьаьна марса дуьйлурса цІеэскархоша царна тіедетта Іожаллин дарц а. Хаддаза «болх беш» яра Мовладин пулемет. Елагин халла ларавора дошах дуьззина долу ленташ дІанисдан. Сих-сиха, гашетки тіе тіелг тіелориг ша цахилар халонга долиь, мохь тухура цо:

— Мовлади, аьрру агІор гулбелла хьуна фрицаш! ДІахьовзае пулемет царна тіе!.. ХІинца со волчу агІор ерзаехьа!..

Тіера хиларца кхочушдора цуьнан дехар, дехьа а, сехьа а йохуш, пулемет еттачу Темирсултановс. Шен накьоста бохучух кхета а, куьйгашца болх бан а ца кхуьучу цуьнан багара дериг, ша-шега луьйш санна, ца саццош цхьаь дара:

— ХЮкху сохьта!.. ХЮкху сохьта!..

Йоьхна дласаяржа йолаелира хьалхара тѣлатар деш чухахкаелла немцойн жуга. Мовладис пулемет сиййира:

— ХІаа, иштта довдал шу! ХІай, хІай!..

Кхуьнца яхь бевлча санна, шайн герзашца детта даш марсадаьккхира тѣмалоша. Командира ира-кара хІиттабора уьш:

— Тохалаш, кІентий! Тохалаш!..

ДІа а ма йолаяллара, лах-лахлуш сецира дуьйлучу герзийн гІар. Байинаршший, чевнаш хилларшший бен ца бисира кхарна дуьхьал йолчу лакхенна тѣвогІий-лашкахь. Уьш тѣман арахь а битина, фрицех дийна биснарш бухабевлира.

«ОхІ-хІ, — аьлла, доккха са а доккхуш, шен буйна-ра пулемет дІа а хецна, вухахилла лейтенант, окопан берда тѣе ши гола а йиллина, дІатаьлира. Пулеметан лента а лаьцна, иза дІахеца ца кхеташ санна, вула а велла, лаьттара Елагин. Цуьнан тидам хиллачу Мовладин хІоьттина ши бІаьрг ерриге а юьхь серлайоккхуш белабелира:

— ДІахеца, жима кьонах, и лента, цкъачунна оьшуш дац иза лаьцна латта. ДІададарна-м ца кхоьру хьо иза?

Метта веанчу тѣмалочо, вела а велла, оцу сохьта дІамалдира шен буйнара лента. Лаьттачохь окопа чохь цкъа голеш тѣе охьалахвелира иза, цѣххьана дага-ваьлла, хьала а гІаьттина, хечин уллерчу киснара ма-хоркий, кехат схьа а даьккхина. Мовладига кховдийра цо:

— Ахь узий?

— ХІан-хІа, цкъа вайна хилла зен мел ду хьажа воллу со.

Окопа чуьра хьала а ваьлла, шайн тѣман позицеш-кахула болавелира лейтенант. ХЮкху тІамо кхераи мо-гІаршкара а дикка тѣмалой дІабаьхьнера — ялх вий-нера, пхеанна чІогІа чевнаш йинера, кега-мерса чевнаш

хилларш а бара. И тIаьххьарнаш ца лерича, тIом балур болуш бухависнарг цхьайтта стаг бен вацара. Цу тIе хIоь-молхий а догIура лахделла.

«Юа а керла ницкъаш тIеузург хир бу цара кхуза, — оила йора, цунах дерг шена ххинчул тIаьхьа нацкъаро йолчу блиндажа чохь йолчу радина тIевогIучу Мовладис. — Кхин цкъа оцу тайпана уьш чухахкалахь тхан ницкъаш чIогIа кхачаме бац».

Темирсултанов блиндажа чу вахара. Команди пункте, инарле зIе а тоьхна гIо дийхира цо...

* * *

Езткъей цхьайтталгIачу танкови бригадан командиран командни пункт йолчу чохьхьа велира юккьерчу дегIара, бехо-шуййра мара а болуш, Iаьржочу аматехь волю артиллерийски эпсар Мартагов Селим. БIаьштиге куьг а лавцна, дегI нисдеш дIахIоьттира иза:

— Накъост инарла-майор, старши лейтенант Мартагов ахь омра дарца схьавса.

Кавказхойн акцент чIогIа хаа а луш, кегбеш буййчура цо оьрсийн мотт.

— Схьанехьа вайл хIоккхуза, — аьлла, инарла-майора Тутушкина тIехь цхьацца кехаташ а, картанаш а Iохкучу стоьлана герга кхайкхира Селиме, тIаккха царех цхьа жимо карта схьа а диллина, пIелгаца цу тIера меттиг гайтира цо:

— ХIара лакхе гой хьуна?

— Го, накъост инарла.

— Цигахь цхьайтталгIа де а долуш, тIемаш беш вайн автоматчиккийн рота ю, аьлча а хIокху сохьта цигахь волуш верг оцу ротах бухависина итт-цхьайтта стаг бен вад. Стратегически мехала маьIна долу хIара лакхе кху муьрехь мостагIчун кара йохийтийла дац. Цундела хьан артиллеристашна хьалха хIоттош долу декхар иштта ду: немцойн гIаш-салтийн тIелатарш, ав-

томатчикашна гIо а деш, яккхийчу тоьпашца духа а тоьхна, бода боллалц лакхенан дола дан деза.

— Пурба ло омра кхочушдан, накъост инарла.

— Кхочушде!..

* * *

И къамел хилла ткъа минот а ялале, йиь километр сов уьшалш йолу некъ тIаьхьа а битина, шайна билгал-йинчу тIеман позицешка схьакхечира Селим а, цуьнца болу артиллеристаш а. Ша-шаха лела пхнъ йоккха топ яра батарейца. Шаьш схьакхоччушехь, бухарчу командире кхайкха тIемало а вахийтина, артиллеристашка омра дира цо:

— Яккхий тоьпаш тIамна кечье!..

Хье ца луш кхунна тIе веара лохо-эгIазчу дегIара Мовлади, шег а хьаьжначунна лахара а кху цхьана ша-рахь цунна а, я цунна тIерачу духарна а хи бIаьрга ца гина, аьлла хетадолуьйтуш, верриге а ченех вуьзна. Кхунах доллург зуьйш санна, лерина Мартаговга хьаьжира иза.

— Гуллакхаш муха ду, лейтенант? — хайттира Селима.

— Гуллакхаш ледара дара, ша хIинца то ца лахь.

Кхузахь долчу хьолах Мартагов кхио а, дош чекх-даккха а ца кхира Темирсултанов — кхарна тIехула, шок а тухуш, тIехьиккхинчу а, окопан шина а маьIлехь лилхинчу а яккхийчу тоьпийн хIоььнаша юкьаьдаькхира цуьнан къамел. Ши эпсар вовшашка хьаьжира:

— ХIара дIаьйлаелла тоьхьиг-м ледара яц. Вало-лахь, лейтенант, къамелаш тIаьхьа дер вай.

Хьалха санна, дукха ца кхиссара хIинца немцоша яккхий тоьпаш. Амма шолгIа тIелатар деш чухажкабел-ла гIашсалтий тохарчул дукха бара, чот йолуш дукха. Къаьрззина цаьрга а хьаьжна, велавелира окопа чохь Селимна улле лавтта Мовлади.

— «Оцу лакхенан дерг хІета а, вета а дІа а даьлла, тІаьхьа тІегІертачул, цхьаьний новкъа довла деза вай», — аьлла, барт а бина, богІу хьуна уьш.

— ХІунда боху ахь? — хІара ала гІертачух ца кхий-тира Селим.

— Дера боху уьш хьалха цхьа кІез-кІезиг бен схьанехьа бовлуш ца хиларна.

— Са ма гатде ахь, кху лакхенан дерг дІа ца даьл-лийла-м вай хІинца хоуйту хьуна царна, — аьлла, шен тІемалошна омра дира Мартаговс: — Немецки гІашсалташна, ослолочи хІоьънашца, тІе-то-ха!..

Цхьа кІезиг хІара лакхе а егош, цхьабосса евлира яккхий тоьпаш. Юх-юха а дийкира Селиман аз:

— ТІе-то-ха!.. ТІе-то-ха!..

Немцошна дагахь а доцург дара иза. Уьш боьхна дІаса баьржира. Кхетамчу бакка ца буьтуш ца саццош царна тІе автоматаш, пулеметаш етара цІеэскархоша. Юкъ-кара дуьйлучу оцу герзийн гІовгІанехь схьахезара:

— Йовссарш я!..

— Духадовда а дуьйлалой, гайтал шайн маса бо-лар!..

Ах сахьт гергга даьлча дІасецира тІом. Бохийна, аьтта немцой кхин юха чугІорта хІуттур бац бохучух цхьа а тайпа шеко яцара цІеэскархойн. Хьацар даьл-лачу шен хьаьжа тІе куьг а хьаькхна, Мовладис Селим хьаьттира:

— Мичара ву хьо, артиллерист?

— Кавказера.

— Со а ву цигара. Муьлхачу кьомах ву хьо?

— Нохчо.

— Нохчо?!..

— ХІаь.

Шена хезнарг гІехха бакъ ца хегаш, къаьрззина Се

лиме дІа а хьаьжна, вайнехан маттахь вистхилира Мовлади:

— Ой, со бен ван а варий кхузахь нохчо?!

Зоьрталчу Селиман дегІах хьаьрчира иза:

— Хьажахь, нохчо ву тов! Ой, доьалгІа шо дар-кх суна вайн кьомах стаг газа! Ткъа хьо луллахь хилла.

— Со-м цхьаь хилла ца Іа кху агІор, Мовлади. Тхан артиллеристашца итт-шийтта стаг ву вайнахах. Вуьшта, хІинца вайша санна, тІе ца Іоттавелча, къам-тукхам кьестош ма дац вай кху арахь.

— И бакъду, ткъа хІинца вайн толам а, хІара цхьаьнакхетар а билгал ца доккхийла ма дац, — шен шуьйра, кІайн цергаш гучу а йохуш, велавелира Мовлади. — Валол, цхьа кІезиг дегІ дохдал спиртах-хІума ю вайгахь.

Нацкъаро долчу йоккхачу тоьпан хІоь иккхина даьк-кхинчу ор йисте охьахира и шиь.. ХьаьнтІехь кхозу фляжка схьа а яккхина, шаьшшиннен а котелока чу жим-жимма спирт доьттира Темирсултановс:

— ДІаэца, артиллери, тІекхалла хІара сухар а ю хьуна.

— Дош алал, автоматчик, схьагарехь, ханна сол воккха ву хьо.

Мовлади ойлане ваьлла, жимма сацавелира, тІаккха лаккха хьалаайира цо шен котелок:

— Дахделла, боданечу тІеман хІара дей-буьйсий хуьйчуш, малхбале кьагош тІебогІучу толамна тІера!

— Толамна тІера!

Вовшахтоьхначу котелокийн «зов» делира. Геннара схьахезира евллачу яккхийчу тоьпийн гІовгІа. ТІелатар дІаьхош яра 91-гІа танковн бригада... Вухавоккхуш вара мостагІ!..

* * *

Сийлахьчу Толаман ткье итт шо кхочучу деношкахь Хасун-Юьртан районерчу Баматбек-Юьртар Темир-

султанов Мовлади веара Грозный-Гала Мартагов Селим волчу хьошалгала. Хьешан некха тлехь кхозучу блахаллин совглаташна юкьахь Цечу Седанан шиь орден яра. Царех цхьаь хлетахь, Перемышль-Дрогобыч районерчу Карпатски лакхенехьа бинчу тламехь хьуьнар гучудаккхарна еллера. Пхи маьлг йолчу оцу орденехьа корта а тосуш, Селима хьаттира:

— Дагадоглий хьуна, Мовлади, и де?

— Ишттаниг дни ло ткьа?!

Вехха Ийра и шиь кьамелаш деш. Дагалечира лакхе а, шайшшиннан дуьххьара цхьаьнахетар хилла аьхкенан и довха де а, цул тлаьхьа шо гергга хан яьлча шайна кьаьсттина хаза деана тлеман тлаьххьара блаьстенан де а...

Олуш ду: халонгара ваьллачунна дага ца воьл хьалха шена гю динарг. Кьуйсур дац ас — иза иштта хила а тарло. Амма оцу луьрачу тламехь лакхе яьккхинчу Мовладиглара, Селимглара эшийнарг еккьа цхьанна кхозуш а йоцуш, массеран а юкьара хало яра. И дигдаш а вина нана, ша кхийна мохк, шен кьоман мотт бинча бар а, тлейоглучу кхачене бен а ца хеташ хьежар а ду.

Шийла нур

(Дийцар)

Канаш юккьера кхаби чу оьгуш ду деши. Юх-юх схьайидеш, сутара кьегачу блаьргашца цуьнан бо схьаэца глertaш, хьоьжу воккха стаг мухларшка, сах ташка, хаьлкьанашка, туьманашка. Дагна гилгаш дохуш дека деши, юха а кхаби чу охьаэгаш. Тайнагах ловзу бер санна, велакьежаш лан воккха стаг.

Чухула кьулаха дла-схьа хьоьжу иза.

Корах тесначу тишачу корталин юкь зарзьеллачу хула чуоьху блаьстенан маьлхан йовха злаьнарш. Церан нуьрехь хийза эзарнаш мискьалан зарраташ¹. Пенаха шина а аглор кхозу уьнашарахьлера ши истанг Церан бос кьаьсташ а бац. Иштта цхьа истанг хлара тлехь лачу дечиган маьнги тлехь а луьллу. Сонехь лаьт тачу нохчийн пеша тлехь дижина луьлуш кьанделла цигиг а ду. Лохачу неларе хьаьжча длабоьल्लीна зайл а го. Боршам хьакхаза дикка хан яьллачу цленкьахь гуш жхин бен-берса хлума яц, нелара юххехь лаьтта кьудаллий, тассий, глумгий бен.

¹ Мискьалан зарраташ — хлаваэхула хьийзаш йолу кегийра хлуманаш.

Цхъана пенаца лъатташ ду, лоха а долуш, цѣстаци кхелина шира тѣорказ.

Вехха цуынга хьобжуш а Іай, воккха стаг хала хьа-лагѣоттий цунна тѣвоыду. Вехъа а вехъаш нуыцкъаша иза меттахдоккхий схьахиладо цо. Тѣорказ лъаттинчохъ, цѣнкъахъ Іуыллу уынан коржам схьаобцу. Гучудолу лъаттах даыккхина долу жимо ор.

Юха а вогѣий, маынги тѣхъ лъатта кхаба, хѣоа санна ларъеш дѣахъой, меллаша цу туыша чу дѣаюбллу. Тѣ уынан дакъа а нисдой, юха тѣорказ шен метта дѣахѣот-тадо воккхачу стага. Хѣора дийнахъ кхуэза-довазза кхочуш до цо и гѣуллакх.

Маынги тѣе а волий, тѣевланга хѣума а нисдой, агѣор-волу иза. Чохъ тийна ду, пеша тѣхъ Іуыллучу къеначу-цициган шира туыранаш бен, хезаш хѣума дац. Ойла-нашка волий, вехха Іуыллу хѣара. Дагаобху оьмарехъ ша лелийнарш...

Кхуынан да вехаш стаг вара. Дукха хьал дара цуы-нан. Ломахъ гѣотанашкахъ Іа доккхуш хуылура жа. Цѣахъ маша деш гомашаш, бежанаш дара. Тѣе хууш-диканиг шиъ-кхоъ дин бара. Южуш лелош бугѣанаш а-яра.

И берриг а бахам цуынан къыйбеллачу гергарчу а-тайпанарчу а наха белхаш беш лелош бара, шайна-юург-мерг хиларх кхачам а беш.

Юьртахъ лоруш стаг вара иза. Ехха йитинчу мож-кѣлахъ дѣалачкыйнера цо шен юьхъ. Хаза дуьйцура-нахаца долу дош, амма цкъа а шена зен хуылчу агѣор-ца дуьйцура.

Воккха хила воылча кхунна а хьехар дора наггахъ-шен дахаран бакъонех лоций.

— Дош хѣун ю? Дош? Къен стаг нахана ца веза! — олура цо. — Хъан гѣуллакх нисделчхъана, хѣуъу а да-мегар ду. Амма нахаца кѣда-мерза хила веза. Хабарш-эца деза цѣран дегнаш. Хъаин дагахъ дерг, кошахъ сан-на, латто деза.

Иштта долу и берзан гѣиллакхаш берахъ дуьйна дев-зинера кхунна. Добзалехъ цхъаъ бен воцуш кхиъна вара хѣара, жима волуш дуьйна нана а елла. Кхѣран гѣопехъ Іачу, къанъеллачу денйишас лелош вара дай, кѣанттий. Нана дахиларна — экамалла, дѣгара — мекаралла, Іа-ламо елла — сонталла: иза дерриг а цхъаний дара кхуы-нан сица а, цѣийца а лелаш.

Гуьйренан зама тѣекхаъчча совдаьлла долу даьхни-дожка дуьгура. Кѣст-кѣста хѣара а воьдура цига, да къанвеллачул тѣаьхъа. Дика карайирзира кхунна мах-лелоран жорматалла. Дас аьллачу мехал мелла а еза йохка гѣерташ хуылура хѣара даима. Совнаха даьлла ахча дех лачкъадой дѣадуьллора.

Гѣизларехъ даьхни доьжжина, хѣарий, кхуынан ши-накъосттий цѣа вогѣуш вара цхъана сарахъ. Теркан йис-терачу гѣалгѣазкхийн юьртана гѣна йоцчу атагѣи чохъ-ежаш йоллура хьаргѣанан басахъ говр. Іаржлуш лъат-тара, юьртахъ наггахъ леташ долчу жѣаьлийн бен гѣов-гѣа ца хезара. Гондахъа дѣа-схъа хъаьжча гуш адам а-дацара.

— Ибрахѣим! — элира кхо, меллаша, цхъана на-къосте, говрана тѣе пѣлг а хъажош.

Вукхо корта а таѣийна, нуьйран хѣоаныхъ кхозу хьар-чийна болу муш схъаийцира. Тоьшуьйтуш юххехъа шен-говр а яхийтина, муш кхоъссира цо. Ша Іаччохъ иза-мелла а ластавеш, муш, Іад санна, булабелира. Жим-жимма ийзош муш хьарча а беш, лаьцна йолу говр юх-хе озийра цо. Тѣаккха муш нуьйран гѣонжагѣе чѣоггѣа-дѣабихкира. Сихха чабол эцна кхо накъост Теркал дѣхъа-вала сихвелира. Цѣа кхаьчна валале цхъана юьртахъ, безачу мехал дѣайовьхкира кхо и говр а. Шина на-къостана жим-жимма хѣума а елла, дѣалачкыйира-ахча.

Деши, деши, даьхни — иза кхуынан дела хилла дѣа-хѣуттуш лъаттара. Цунна гѣуллакх деш, цунна корта-бетташ схьавогѣура хѣара де-буьйса ца лоруш, боьхан-

цѣнан ца хоѣржуш. Иза кѣстош валла йиш яцара кхуьнан.

Ткъа шо а гена делира, ткъе итт а дуьзира. Тѣахъ аьлла жима стаг вара хѣара цу» хенахъ. Дегѣхъ кхехъ каш ницкъ бара, кийра ца тарлуш арагѣрташ куралла а, сонталла а яра. Кхуьнан даьхни дара, ткъа даьхнех цу хенахъ хѣуь а эца йиш яра...

...Воккхачу стеган юьхъ серлайолу, и хан дагаеьча...

...Доттагѣий бацара кхуьнан. Нажий, Ибрахѣмий — нийсархой бара, шен гѣуллакхна кхо наггахъ юххе бохуш, цул совнаха. Кхуьнан тайпанан а болуш. Вуьш-та даима а ша хуьлур, шен ойланашца а, шен бахамта а. Кхунна дезаш а дара иза. Атта дара: дайчу гѣрташ цхъа а воцуш, цхъаннийца а боькъуш бала а, сингаттам а боцуш, шена кхачна долу дакъа ша даа а дууш, цкъачунна карара далаза долу, берзан де дѣакхехъа.

Цхъана сарахъ, говрана хи мало воьдуш, дуьххъара бѣаьрг кхийтира кхуьнан цу йолах. Юьзина цѣстан кѣудал белша тѣхъ а сецош, дайчу боларца басах хъалаьогѣура иза. Кийрахъ цѣ летта висира хѣара, цунна тѣахъа хъоьжуш.

Масех де даьлча юьртахъ ловзаргахъ юха а бѣаьрг кхийтира кхуьнан цу йолах. Дато эппазанашна юьккъехъ дашо туьма санна хетаелира цунна иза, мехкарийн могѣарех хъоьжуш чекхвалча. Тхъамда йолчу агѣорхъа бирзина лаьттан бѣаьра а хъоьжуш, шипонийн тѣемашна кѣла а лечкъаш лара мехкарий. Наггахъ, бѣаьргнегѣар тоххал йолчу ханна, лѣаржа цѣокъамаш дегадой, кегин нах болчу агѣора а хуьйсуш.

Цкъа а, шозза а ша волчу агѣора йоѣ схъахъоьжуш хааелла, ша лаччохъ мекх-хѣума а тоеш, нисвелира хѣара. «Гѣуллакх ша-шаха то ца делча пайда бац, — дага теси́ра кхунна. — Тѣе хабар дахъийта а ца дезаш, аьтти хили сан-м»,... Шен ма-хуьллу сакъоьруш воллур хѣара: бѣаьцаш еш, балдаш меттахъедеш, жуьйга эшарехъ къамел деш. Я кхо дуьйцуьхуш и ца кхетахъ а, хѣуь-

делахъ а, йоьлан елаялар а, схъахъажар а кхуьнан хичашна дуьхъал нислуш ца хуьлур. Кхо: «Сан юьй хъо?» олий цунна тѣе а хъажабой пѣлг шен некха тѣе хъажийча, «яц» олий корта ластабора йоѣа. Ткъа шолгѣа: «Дѣагѣо вай?» олий кхо корта ластийча, «Реза ю ша», — олий корта ластабора йоѣа. Цо лелочунна тѣахъа ца кхуьуш хѣара воллчу хенахъ, пондар, вотий саца а дина ловзаран «инарлас» дѣакхайкхийра сацам:

— Хѣей нах, дѣахаалаш: кху ловзаргахъ мехкарий а, жерой а кхайкхор бу, шуна. Йоѣана тѣера пхи сом дала деза шуна, жерочунна тѣера — кхо сом... Цул тѣахъа хѣлхаран бал болабелира. Мехкарийн могѣарера хъала-гѣаьттира кхуьнан са лаьтташ йолу йоѣ.

Бал чекхъаьлча йоѣ охъа ца хоьуйтуш сацийра човсо!

— Ва-а, ва! Мохъмадан йоѣ Сацийта хъанна евза? — аьлла, мохъ туьйхир цо.

Юьхъ дѣалачкъийна цийелла лаьттара йоѣ. Хѣара шен кисана кхевдира. Ахчанан шуьйра кехаташ буйна даьккича, куьг киснара схъа ца даькхалуш ойлаеш хѣара лашсехъ.

— Суна, евза! Схъавоьл, — аьлла мохъ белира кхуьнан лерехъ.

Дог даьтгѣа дѣахъаьжначу кхунна гира шена тѣхъа лаьтташ цхъа жимха. Кхарна гена воцуш вѣхачу, дѣкъазчу Мустин кѣант лѣаьлбиг вара иза.

Човсо, тѣевеьна цуьнгара схъаэцна, ахча инарле дѣаделира.

Ловзар дѣадоьдуш дара. Тохура санна схъахъоьжуш Сацийта а яра.

Амма хѣара-м жѣаьла диьча санна лара. Кхин хан ца йоккхуш дѣавахара хѣара цигара.

Цул тѣахъа, дулахошка чу а кхайкхина, шен захало

¹Човс — ловзаргахъ низам латтош юькѣалелашверг.

кхуо дIахьахнийча, дог ца дахийтира йоIа кхуынга. Хаза, гIиллакхехь кьамел а дина, коьртаниг аьттехьа ца дуьтш дIаяхара иза.

Мехкарий мел дукха хиларх а, Iаьлбиган, Сацийтин прс дохийна а, шен лаам кхочуш бан, чIагIо йира кхо. Шена юххе Нажий, ИбрахИмхий а ваьккхина, цхьана сарахь, хи дахьаш йогIу а ларийна, Сацийта яхьхьира кхара, барзо Iахар санна.

Велла стаг дIаволлаза ца вуьсу, ялийна зуда а дIа-ерзоза ца юьсу, бохуш ду дайн кича. Кхуьнан дас, сацийта аллалц, дахьин делира Сацийтин нахана, цунах гергарло дан гIерташ.

Амма ца йохийра цо кхуьнан кIусам. Юьхьанца цкьа шен бен тобан гIерташ, хилларг хилла даьлла дела, йолаелира Сацийта. Делахь а цхьана сарахь кхуьнан хIицIа-пIицIалгаш совдевира. Кхидерш магийтича а, кхуьнан зудчо хьакхочу ахьаран бала кхачар а, иза дукха хIунда хьакхийна, ялта хIунда дойу бохуш цIийнда зудчуьнан гIуллакхашна юккье гIертар а лан хала дара. Ткьа кхуьнан бала боцуш, нуй хьакхарна бист кхаччалц, хIума дацара.

Сацийта кхуьнца кьамеле а, хьасене а ца йолуш сеццера. Шен бехк цунна хьалха буйла а хууш, делахь а, шениг дита а ца луш, хIара наггахь велалой хьасталой иза кьамеле яккха гIургура. И кеп кхо хIоттийча, кхуьнан ца хууш деларе хьаьжча, кхин а чIогIа бIаьрг бо-дура зудчуьн.

Цул тIаьхьа ши-кхо шо делира. Да а кхелхира, ба-хаман дерриг а дукь шена дисира кхунна. Сацийтас кIант вира. ХIуьу а дина а цуьнан дог эца хIара гIерта-рах гIуллакх ца хуьлура. Шийла яра иза. ГIийла хьоб-жура цуьнан гIелбелла ши бIаьрг. Сахиллачул тIаьхьа маьржIажа бода кьовлабаллалц, садоийла йоцуш. болх бора цо чохь а, кертахь а. Ца яьллий бен юуш кIума а яцара. ГIаж санна, якьаелла, бIаьргаш хьела а бахана, ша шена таIзар деш лаьттара цо.

КIентан ворхI шо кхочуш, хеназа кьаньелла, гIель-елла, шийлачу Iожалло дIаяхьхьира иза.

Ша висира хIара шен жимачу кIантаца. ХIинцалца шен кара догIуш хиллачу ахчанах кхо данма дешн оь-цура. Хаьара кхунна, хIуьу а хийцамаш хилахь а, дешех дешн хир дуйла. ТIаьхьарчу шерашкахь кхуьнан бахам кхин стамбала йиш ца хуьлура. Заманаш хийцаеллера. Адамаш а хьалха санна дацара кхуьнца. Цхьаммо а хIара тергал ца вора. Йораха вацон стаг хIинца ца нис-лора. Кегий нах Соьлжа-гIала дIаобхуш бара белхаш бан. Хезаш дара цигахь мехкдаьтта доккхуш а, некьаш докхуш а, заводаш йохкуш а белхаш бу бохуш. Шен дахьин кхо дерриг а дIадоьжхира, кIеззиг хIума бен ца юьтуш. Ахчанах дешн ийцира.

Дика йина гIап яра кхуьнан дех йисна, гондахьа ле-кха, арара чухьаьжча хIума гур доцуш. йина керт а йо-луш. Оцу йоккхачу кертахь ша Iаш вара хIара шен жи-мачу кIантаца. Экха санна цец а, аьрха а вара кIант шен ненан амалах вуьззина.

Цу хенахь Соьлжа-гIала вахана кхо-дигь шо а даьк-кхина цIа веана вара Iабаз бохуш цхьа «жима дешн». Цигахь оьрсийн мотт а Iамийна, церан жайнеш дешна, керста ваьлла, бохуш, дуьйцура цунах. Кест-кеста кхуь-нан кIант Имран буьйсанна хан яьлчий бен чу вогIуш вацара. Дийнахь а лехча атта ца каравора иза кхунна. Цхьана дийнахь говрана хи мало гIо ала иза лехира кхо. Мохь биттира. Аьжкенан хан яра. Цийнан тIехьа кхунна гира иза, лечкьина цхьаь деш воллуш.

Тебаш цунна тIевахча, гира цуьнан карахь доллуш цхьа жайна. Катоьхна цуьнгара схьадаьккхира кхо иза. Оьрсийн жайна хиллера кIанта доьшуш дерг. Iадийча санна лаьттачу кIантана хьалха этIийра кхо иза, ке-гийра дакьош деш.

КIант вист ца хуьлуш лаьттара. Кхо цунна цкьа а ца тухура, кьахеташ. Жайна этIор а. кIант дакьаза ца валийта дагахь дара. Амма кIант кхо аьллачуьн тIора

ваьллера. Иза хӀинца воккха хиллера. Пхийтта шо ду-
зуш лаьттара цуьнан. Дена ца хаьара кӀентан
дагара. Я иза хаа гӀерташ а вацара хӀара. Жайна этӀа
а дина да давахча, веькха йийра кӀант ойлаеш.

Генах долуш санна, дагаохура шен ненан сибат,
цуьнан даима а гӀийла хьокжуш хилла ши бӀаьрг, цуь-
нан балхо шагдина куьйгаш. И ши куьг суьйранна кӀант
охьавижочу заманчохь нанас цуьнан коьрта тӀе хьокху-
ра, шен бӀаьргех охьауьдуш долу мела хин тӀадамаш
цунах лачкьо а гӀерташ. ХӀунда йоблхуш хилла иза
кӀантана ца хаьара цу хенахь, амма хӀинца тӀаьхь-
тӀаьхьа гучудолуш лаьттара цунна иза. Дерригенна а
кӀентан бӀаьргаш схьабиллира лабаза. Цунна ца хууш
хӀума дацара. ХӀинццалц генарчу раьпӀенел а, лакхахьар-
чу лаьмнел а дехьа кхин дуьне дан дац моьттуш хилла
волчу кӀантана хиира дуьне доккха дуйла. Инзаре хил-
лера дахар.

Ткъа хӀинца долчу дахаре леррина хьежа ламавора
лабаза кӀант, гойтура гондахьа долу хьал.

Лабаза дуьйцура дуьненчохь йолчу харцонех лоций.

— Хьажал хьо, — олура цо, — вайн юьртахь дукхач-
берш миска, халла туьхий сискал даа гӀерташ, тишачу
лаппагӀанашкахь бохкуш бу, ткъа цхьаберш хьой, хьан
дай санна, дажкхийчу сирлачу цӀеношкахь бexаш
бу. Гой хьуна эвла юккӀехь деш долу тӀе-кӀел дина цӀе-
нош, цхьана стагана, цхьана доьзална деш ду уьш. Ний-
со юй иза тӀаккха?

— Тхан цӀенош сан дендех дисна ду. Ткъа и деш долу
цӀенош эвлаяана деш ма ду.

— Со санна волу эвлаяь ву хьуна иза а. Нах Ӏехош
лела-кх. Эвлаяь а, молла а, совдегар а массо а цхьаь
ву хьуна уьш. Амма хаалахь ахчанца эца ца луш цхьа
хӀума ду хьуна, иза стеган сий ду.

КӀентан дагчохь цу къамелаша самайохура хӀинццал-
ца ца хилла йолу ойланаш. Имрана чӀагӀо йинера дер-
риге шена хаа, массо а хӀуманан дуьхье жхиа, шен

ницкъ ца кхоош. Книгаш еша а Јемира кІантана Іаба-
зан гІоьнца. КхозлагІа шо дара кІанта дешар Іамадо.
хІинца оьрсийн маттахъ йолу и книжкаш, наггахъ долу
дош бен ца кхеташ ца дуьсуш, еша хаьара кхунна.

Шаьшшиъ дІасакъаьсташ Іабаза еша книжка елира
кІанте. ХІинца кІантана хьалха кегийра дакъош дина
Іуьллура иза. КІентан жимчохъ дуьйна дарделлачу даг
тІе туьха тасар санна хІума дара дас динарг. КІантаца
йолу уьйр ца лохуш, шен цуьнца бозуш хилла тІаьх-
хьара хьаса хадийра дас. Имран дІахервелла ваьллера,
Ден бахамца гІуллакх дацара цуьнан. Ца хаьара кІан-
тана шен ден мел деши ду а. Ткъа иза дукха дара.

Кертахъ лаьттах йоьллина яра цхьа кхаба...

Воккхачу стеган юьхъ макхло иза дагадеьча...

...Къацахетаршна мухха а тосаеллехъ а, тосаелла
хиллера иза. Мичахъ дІадиллина кхунна шений бен ца
хаьара.

Цхьана дийнахъ сагІадовьхург веара кхеран керта.
СагІа шена делча, седа-жайна хьожуш ву ша аьлла, че-
тара жайна схьаййшира цо.

Цхьана агІонан тІехъ иза схьа а диллина цо элира:

— Хьан цІе Къудус ю! (Иза цІена бакъ дара). —
Кхин дІа хьожуш волуш, иза цецваьлла кхуьнга хьаь-
жира. — ОстопираллахІ. ОстопираллахІ! ХІара хІун
ду? — Цхьанний хазарна кхоьруш санна, кхуьнан лере а
хилла, шабарш дан волавелира иза. — Кху жайно боху,
цхьанхьа лаьттах йоьллина хазна ю хьан. И хазна жи-
нийн макъара йоьрзуш лаьтта, — инзара ваьлла ладовь-
гІура кхо цуьнга.

— Кхаа Іуьйранна сай-бодий къаьстачу заманчохъ,
ЛаилахІа ил АллахІ, — олуш кхо го баккха беза ахъ, —
элира цо кхин дІа а. Ахъ иза ца дахъ хазнех вер ву
хьо.

СагІадовьхург дІавахча воьхна хьаьвзира хІара. Шеко
йоцуш хІума хууш ву-кх иза, аьлла тешнера хІара цу-
нах. Іуьйранна цо шег ма-аллара гІуллакх дира кхо.

Сахилале глаъттина керта вахана, кхаба лаъттах йоьл-
линчу меттигана кхо го баьккхира, зикар а деш.

Шолгачу гуьйранна хIара вахача кхаба яьллинчохь
доккха ор карийра кхунна.

ВорхIе а дена а, нанна а наьIалт-кхайкхийра кхо цу
дийнахь, нахала вала йиш а яцара. Байттамал бохуш
висира.

Ша Iаччохь цергаш хьакхайо воккхачу стага.

...Кхузза ша цо аьлларг дан кхианехь, шен деши
кIелхьара дериг хиларх тешна вара хIара. Амма жи-
нашца кьийса хала дара.

Цул тIаьхьа безам байна дIайоьхжира кхо и меттиг а,
цIенош а. Пайда боццу хIума елла хIинца ша чохь Iаш
волу лаппагIанаш ийцира.

Чехка говраш санна тIехлилхинера дIадевлла шераш.

KIант воккха мел хуьлу шен кьанвалар дагатуьйсуре.
Дукха хIуманаш хийцаделлера дуьненчохь. Хийца ца
луш дерг цхьа деши дара, кхуьнан цуьнга болу безам а
бара. Буйьсанна гIенах дуьхьалтуьйсуре кхунна исбаь-
хьа гIаланаш. Совнаха кепек ца йохкалора кхуьнга.

ЧIана ваьлла, дастам ваьлла лелара хIара хIинца
нахана гергахь ша кьен ву моттийта гIерташ.

Луьра а, хала а заманаш яра уьш. Паччахьа беш тIе-
маш бара Германца. Цига дIакхуьйлуре кьона а, кьена
а ца хоьржуш. Ехха маж йитира кхо. Кара Iаса а ийци-
ра. KIант а воккха хилира. Шек вара хIара цу Iабаз бо-
хучу копаро иза талхийна аьлла. И шиь наггахь цхьана
Iаш хаалора кхунна. Iабаз цхьаь дуьйцуш хуьлуре,
ткьа Iимран леррина ладугIуш хуьлуре.

Соблжа-гIала деша а, болх бан а воьду ша, аьлла-
цхьана суьйранна кхунна хаам а бина, дIавахара KIант.
Кхуьнан ницкь ца кхечира иза сацо. Тахана долуш сан-
на, дагаоьху шаьшшиннан тIаьхьара кьамел.

— И хIун ду ахь дуьйцург? Кхин хьо дийна а волуш
хьаха ма делахь иза! — аьлла, тIечевхира хIара цунна.
KIант кхеро дагахь.

— Кхин хьехо гуллакх а дац иза-м. Со хIинца нов-
кьа волуш ву! — шеквоцуш инкарло йира KIанта.

— ХIан?.. — воьхна висира да, гIеххьа вистхилар до-
цуш Iийра. Кхийтира хIинца ша KIантах волуш хиларх.
Леррина хьоьжура хIара KIентан амате, шен ненан сурт
санна вара иза. Дагаоьхуьitura цуьнан Iаьржа месаш,
допIена хьоьжуш хилла хаза ши бIаьрг. Ткьа дегI а,
куц а, кхуьнан санна, онда дара. Безамехь жима стаг
хиллера KIантах.

«Ца ларвира ас шен хенахь». — бохура кхо ша-
шега. — Серах ца бина хIоз, хьокханах балур бац», —
дагадеара кхунна.

Делахь а хIинца кхунах ваьлча сан кхин дан амал ма
дац. Iехалур вацара-техьа? — аьлла дагатесира. — Сих
вала мегар дац! Сих ма ло, — олуш хьаставелла вела-
кьежира хIара. — Ойла ян еза кханенан. ХIун лелор ду
ахь цигахь? Хьуна юург-мерг а, вижа меттиг а кечийна
Iаш стага а вац. ЦIахь волуш санна хир дац хьан
гуллакх. Хьо хIинца воккха хилла, вахаран ойлаян
еза. Со мел Iан а ца хаьа. Ас хIинцалц хьуна ца хоуьй-
тура хьо мел бахам болуш ву. Хьажал хьо! — каде хьа-
лагIаьттина кхо схьайцира тIорказ чуьра ахчанан тап-
паш, юха ведда схьайцира кхийра кхаба. Иза а маьн-
ги тIе бертал ерзийра: дешин барз хIоьттира цигахь. —
ХIара дерриг а дац. Кхин а ду хьуна.

KIант меттах ца хьовш лаьттара, кхуьнга хьоьжуш,
— Бахамо веш ву стаг, — бохуш кхин дIадора кхо
шен кьамел, KIанте хьожий ла а дугIуш. — Деши — иза
ду дахаран маьIна!

— Дац!

— ХIун ду делахь? — цецвелира хIара.

— Стаг ву-кх. Шен иьхьаца, гIиллакхца, оьздангал-
лица, шен кхечу адамашца йолчу юкьаметтигца. Иза
дерриг а дахаран маьIна ду. — Сих ца луш, паргIат ша
аьлларг шеко йоцуш бакь дуьйла хоуьйтуш, кьамел
дора KIанта. — Хьо-х хIинца кьанвелла. Ткьа дахар

гиний хуна? Мила ву хуан гергара стаг? Мила ву хуо везаш а, хуна везаш а? Мила ву хуан тешаме доттаг? Мила лоруш хилла хуо? Хуанна го дина ах? Сара санна, цхьалха ву хуо. Цунах эцал ах тахана и дерриге а, — аьлла, дешина тле пелг хьажийра цо. — Эцалу дац! Суна ца оьшу хуан деши. Иза хьарам ду. Цхьанний хуанар, мацалла ю иза. Хуан а дац цунах дан хуума. Со хинца блаьре вец. Дуьне доккха ду, хуна ца мовтучу кепара доккха ду дуьне. Дукха адамаш ду кху тлехь дехаш. Царах дукхах берш, вайна гондахьа лаш болу миска нах санна, халла божуш бу. Церан ойла юн еза яхь йолчу массо а кланта!

Воккха стаг дегаза велало:

— Делахь ахь бузабе и меца нах. Хуьнга дузалур дуй дерриг а дуьне. Хуан хабарах вузур вуй цхьан а, вохлур вуй цхьан. Бакъ вац хуо. Массо а шен-шена воллу хуна. Баркалла хир дац хуна, наха йовдал лорур ву хуо, и хабар ахь дийдахь. Дита иза.

— Хуан-хуа. Сан некъ ас хьаржина, лалашо суна гуш ю. Хийцалур ду дахар. Адамашна юкктера берзан гиллакхаш дладевр ду. Ирсен, бертахь, цхьабосса массо а нах бехар бу. Гой хуна цийелла суьйре — йиэкхна хийнолчу кханенан билгало ю иза. Хуо марша йойла. Кхин ган а мега вай.

— Имран! Имра... Собар де... Собар! — клант, юха ца хьожуш кех велира. Дагах цхьа ира цхьамза йовттича санна хеталуш, са малделла охьалахвелира хуара.

Езачу зудчух а ваьлча, гергарчу нахах а ваьлча, кхуьнан виснарг цхьа клант лара. Цу шийлачу суьйранна клантах а велира хуара. Дуьне деса дара. Шийла кьегара маьнги тлехь лаьтта дешин барз, корах чукхеттачу чубузучу маьлхан тлаьххьарчу злаьнаршлахь.

Мартанан хи санна, длаовхура зама. Цхьана блаьстенан юьххьехь схьахезира, генарчу Петербухехь оьрсийн паччахь Миколай вохийна, аьлла. Иза бакъ дуь.

даций бохуш лашшехь, цу гурахь керла йедал хуьттина коьртехь Ленин а волуш, аьлла дийца долиьра.

Чехкачу боларца керчаш йовдура заманан чкьург. Амма дог ца тешара, дерриг а дладаьлла аьлча. Шен тишачу лаппагланашкахь лара хуара, дерриг а тергал-деш, и чкьург юханехьа карчаре сатуьйсуш.

Кханий, кханий бохура кхо ша шега, шен ламазаш тлехь, доланца деле кхойкхура, хуара сурт гуш лашшехь, хуанда хуьлуьйтура ахь, бохуш.

Хуьттаренна санна, де-дийне мел дели члаьглуш лаьт-тара керла йедал. Луьрачу тламашкахь туьйлира иза. Ткьа хинца колхозаш йохку шаьш бохуш, вовшахбет-талуш бу.

Ма доккха хуума ду!

Ма инзаре хуума ду!

Селханлера леш байца хьаькамаш а хилла лелаш! Хуур ду вайна! Хьовсур вай! Тахана со шуна гергахь кьен стаг ву, амма кхана ког галбаьлча шун йедал до-хяхь, ас сайн кара дерзор ду шу, делан мостаглий...

Маьрклажан хан хуьлуш лаьтта. Боданашкахь халла кьаьста воккхачу стеган юьхь. Иза овкьаран басахь хетало. Юхаян йиш йоцуш длаьовдуш лаьттачу ширачу заманан сибат санна луьлтура воккха стаг бодашкахь. Хорша еача санна кьега цуьнан блаьргаш. Юха а даг-на юххе герташ бу ира цхьамза. — Хуан... хуан... — ца тоьу хлаваь. Корах корталин юкь зарзьялчачула чу хьожу Сацитийн ши блаьрг. Неларе хуьттина лаьтта Имран. Цо цхьаь дуьйцу, амма хезаш хуьммаь лаш. Ишт ца хуьлуш, гийла хьожу Сацити ко-рах чу.

Цлеххьана хаало деган цхьа а меже меттах ца хьовш хилар. Вистхила йовртича мотт а ца хьов меттах. Дерриг а дуьне хьийза долало, эзарнаш маьлхаш санна, кьегаш хьийза блаьргашна хьалха деши, деши, юха а деши. Цо дойту блаьрган нур, ларжа бода хуьтту дуь-менчохь.

Ціеххана йовха тулге хылахьоду дагчуьра коьрте.
Цийеллачу суьйренан сурт хIуттий, дIайов синкхе-
таман тIаьххьара ойла.

* * *

Иштта чекхделира цхьана стеган ладам боцу дахар.
Ша шена, шен сина, шен дегIана ваьхнера иза, шен де-
гайовхонан Iаьциг цхьана а адамана дIа ца луш.

Эрна арахь кхиьначу акхтарган дахар а цу стеган
дахарал сийлахь лара мегар дара. Цу акхтарго шен
куьцаца нехан бIаьрг хьобсту, аьхкенан довхачу дий-
нахь, шен IиндагIан шелонца цо некъахочунна садаIан
меттиг латтайо.

Ткъа Къудуса нахана, мерза дош аьлла а, там ца
бинера.

Цундела акхтарган IиндагIал а лар йоцуш чекхдели-
ра цуьнан дахар, цхьана адаман дахар.

АХМАДОВ МУСА

Сарахь

(Дийцар)

Шовзткъа километр гойту спидометро. Юкъ-юкъа то-
халуш цхьанаэшишарехь йобду автобус. ХIора а цхьацца
деш, я хIумма а ца деш ойланашка ваьлла, набаран тар
туьйсуш Iа.

Меллаша автобус а сацийна, неIарш еллаялийтира
шофера. Чувелира тиллина лекха нохчийн куй а болуш,
карахь Iаса йолуш волу цхьа воккха стаг. Хьалхарчу
гIенташ тIера масех стаг хьалаиккхира: «Охьахаа, вок-
кха стаг». «ХIоккхаза, со ирахь латталур ву»... «Дера
хуур ву-кх»... «Схьавола, кхуза хаа...» — гIовгIа елира
автобуса чохь. ТIаьххьара а воккха стаг охьа а хиьна,
автобус тIера нах дIатийира. Юха а меттахIоьттира
тийналла.

КхоалгIачу гIанта тIехь хиьна Iачу, ткъе итт сов шо
хир долчу цхьана стага шена уллорчу накъосте элира:

— Ас цхьа хIума дийца хьуна.

— Дийцахьа, — ша доьшуш долу газет портфель чу а
кхьоссина, ладогIа кечвелира важа.

— Дика ладогIалахь, вай кху чохь Iар санна бакъ
ду-кх иза... Дахана Iа Iаламат шийла деара вайна. Цкъа
а ца хиллачу кепара доккха ло диллинера, вайн лама-
нан районехь къаьсттина цоккха. Цундела, гIалара

кхуза йоглучу автобусан маршрут цхана ханна даяжкхинера. Некъаш вон ду кхузахь. Йаьнан заманахь ша а хьокхий, къаьсттина шера хуьлу. Тлаккха-а, дладуьй-цуш ма вара со.

Автобус дасацийча боккха аьтто баьлла хьийзара долахь машинаш ерш. Хюра дийнахь санна, тетухура цара мах. Цхана шийлачу дийнахь, суьйренца цла ван дагахь ваьлла со а ву, со санна дуккха а нах а бу. Эццахь еана схьанккхин, хьуна, цхьа кьоно зуда. Педобхна,шелонга хьаьжча, ледаро барзакь а ду кхуьнан.

— Шуйта вьодуш цхьа а вац шух? — хаьттира цо лаьттачу долахь машинаш йолчаьрга. — Ву со-м, хун бохура ахь? — вистхилира царех цхьаь, хенаро стаг, дуккха варстарна даьтта тле а даьлла йолчу шен юьхьах куьг а хьокхуш.

— Деллахь ма цла кхача дезам яра со.

— Юьгур ю-кх ахча лахь.

— Мел дала деза? —

— Мел ца мел хаац суна, тхан мах цхьанна тлера 5 сом бу. Хьайца кхин кхо накъост а лахий схьайола.

— Пхи сом? Соьгахь-м кхо сом бен дан а дац. Цера чарна а ца хоуьйтуш тахана больницера араьйлла со. — Гийло эли зудчо.

— Пхи сом дац?.. Пхи сом доцуш хьо хунда яьлла Шуйта яха, дуй. Пхи сом дацахь хьайн больнице дла а яхана длайижча тоьла хьуна, дуй, тлехьаьжча а ю хьобеса... Вахь-хьа-хьа... — велаьелла, ша аьллачух чло-гла там хилла, ирх хьийзина шен мекхаш кхин тле хьовзийра вукхо.

— Деллахь, кьонах, хьо Шуйта хьалакхьаьчча аса итт туьма а лур дара хьуна. Цлахь кепий бераш дара сан, царна сагатделла йовдура со, — хиннацале а шельяларна, «гарранцехь» егши юха а эли зудчо...

Суьйре екхнера, глоро йолаеллера. Ло «кланцилехь» цийзара глашлойн когаш клелахь.

— Э, даяла цунах глудлакх хир дац. — Машенан багажник хьала а йиллина, цу чу корта а боьллина цхьаь леха хьобттира важа. Бераш, дуй, хилар дика ду. Сан а ду бераш. Берашна, дуй, са ма галде ахь, майра вац хьан цлахь, цо лалашдийр ду хьуна. Шен сих яьлла хума, мацах глалгачунна а лайна еза кхобллина хьуна... Вахь-хьа-хьа...

Уллорчу нахах цхьаберш шайна ца хезачуха лаьттара; вуьш кху зудчух къахеташ, делахь а вукхуьнга хума ала ца хуьттуш, лаьттара. Дуьххьара дуьйна и зуда тергалъеш лаьтташ со а вара, иштта, оцу шоферна тлера бляьрг дла ца боккхуш лаьттара Гуш-Ковртара бляьрг баьллачу Сайд-Хьамидан клант Леча. Цунна со ца вевзара, суна иза вевзара. Цо хун до теьха бохуш, и тергалвеш лаьттара со. Цуьнан кхохкийначу юьхье хьаьжча хаьара иза члогла оьглазвахана хилар.

Тлаьххьара а — кхин сатохаделла хир дацара цуьнга — тле а вахана, багажник чу охьатаьйна воллу шофер хьала а тлийна:

— Кху машинан мах хун бу хьан? — хаьттира цо.

— Муха? Аса-м 9 эзар делла кхунах...

— Аса иза ца боху, Шуйта воьгург мел ахча деза хьуна боху? Цу тле хьуна, ша санна, шера хаа а хаьа ас хун хоьтту.

— Хла-ан, и ду м? Ши туьма доккху-кх веанна тлера, дуй, — мекхех куьг хьаькхира шоферо.

— Деллахь хлара ши туьма ду хьуна и зуда цла кхетасьха, — кисана куьг а дахийтина шина туьманан цлен ши кехат кховдлийра Лечас.

Цкьа хьалха, масех секундана цуьнгарчу ахчане а хьежна, тлаккха, мелла а уллорчу нахаца шен йолчу йохьана, Лечас шеге ошцул эвхьаза аларна, ла ца делла:

— Ца кхетайо ас, — элира цо.

— Хунда ца кхетайо ахь?

— Иштта, аса ца кхетича хIун дан воллур а хьо, — шен иштта а тIедаьлла ге кхин тIе а даьккхина, вуса-велла, борглал санна, дIахIоьртира важа.

— Хьуна дан хIума а дац, амма ахьа дуу хIара дуьне ца дууш сагIа дехар гIоли ю хьуна, ге хитарх ца хуьлу кьонах.

— Хьан вархIе а дена хуьлда ворхI наьIалтI Аса со кьонах ву вац хоуьйтур ду хьуна! — аьлла, багажник чу кхевдина, цу чуьра монтировка а айбина чухьаьдира ге дерг.

Амма шофер кхин хIума дан кхиале, цуьнан айьинчу куьйган кIел шен аьрру пхьарс а тосуш, аьтточуьнца белш тIера чIоггIа иза дIататта ка делира Лечин. Когаш тIера галваьлла, машенна юххехула чуьуьйжира важа.

— Цу тIе даьлчи-м хьан хама а боцуш, аса айса кхетор ю иза Шуьйта. Схьайола чухаа, — машенан нела-ран тIам схьалецира Лечас. Бетах чопаш йина чугIер-тара важа. ХIинца-м гена дала доллу хIара, аьлла юкьагIоьртира со а, кхин ши стаг а. Царех цхьаммо эли:

— Деллахь, кьонах, соьга хьалайигийтахь и зуда, аса юьгур ю иза Шуьйта.

— ХIан-хIа, цуьнан машенца кхетор ю аса...

— Хьашт доцург дуьйцу ахьа, — эли аса. — ХIара девнна тIе а ца доккхуш IадIе.

Тхо и кьамел дуьйцуш лаятташ ге долчо:

— Со стаг вац хьуна аса хIара хьуна дитахь, — аьлла, машен чу а хиьна, дIахаькхира. Массо а цабезамша тIаьхьа хьоьжура цунна, машенийн гуламехь цуьнан машен кьайлалаллалц.

— Аса кхетор ю иза Шуьйта дIа, — элира хьалхарчо.

— Деллахь, юьгур яц хIарс ши туьма дIа а ца оьцуш-м.

— ХIан-хIа, ца оьшу, — дуьхьалвелира шофер.

— Аса дуй биьний дIаэцал.

— ВаллахI ца оьцу-кх, дIавала. ХIара-м доккха хIу

ма дацара, схьаяло зуда чухаа, кхин а даккхий хIума-наш делара аса дан дезаш...

— Делахь, кIант, суна эхь хетийти ахь.

Дела реза хуьлда хьуна, баркалла. Хьо мичхьара ву а, хьайн цIе хIун ю а схьадийцахь суна, — элира зудчо Лечига.

— Сан цIарах дан хIума дац ахь. Хьан некь дика хуьлда, — аьлла, иза хьала а хьажийна, дIавахара хьуна и кIант. Долчуьнгахь ду хьуна пIиллакх а, хьекьал а, эхь-има а, доцчуьнгахь дац...

Лаьмнаш пурх хедош, баьккхинчу, хьийзачу новкьа-хула йоьду автобус. Бухахь, тулгIеш бердех етташ, уьду Орга.

Ткьа автобус чохь хIора а цхьацца деш, я хIумма а ца деш, ойланашка ваьлла, набарна тар туьйсуш Iан.

Ши сом

(Дийцар)

«Мурай байина корта... ХIун дуьйцу цу топонимиче-чески цIаро. Хетарехь, цкьа дукха хьалха цхьа кьам хилла хир ду-кх «мурай» бохуш. Хаац. Я тайпа хила а тарло. Бакь ду-кх топонимика меттан Iилма хилла ца Iаш, историн а, этнографин а Iилма ду бохург. Цхьа доккха исторически хIума доьзна хила тарло цу цIар-ца...»

— Хьусайн, схьаволахьа. — Шен ойланех юкьахваьк-кхира, цIеххьана декначу озо, лекхочу дегIахь волу жи-ма стаг.

— Роберт, ахь хIун леладо? — ТIевахара иза легкови-машина а сацийна, цуьнан корах ара хьоьжучу, багахь узун цигаьрка а йолуш волчу жимачу стагана. Машина чохь, тIехьарчу Iойлахь хиьна Iара бен ца

хетачу синхаамех дуьзна б!аьргаш долу кьона ши йо!.

«Цкьоцкьам хадош жима муо аьрру аг!орчу б!аьрга т!ехь... Хьаьрса месаш... Уьш цкьа а ца хеттачу аг!ор стенна хета? Хаза-м ю йо!...».

— Хьусайн — вовзал сан доттаг! — шина йо!ехьа вирзира Роберт.

Т!аккха х!оранна а т!е куьг хьажош:

— Кхуьнан ц!е — Эмиля ю, цуьнан — Зоя, — аьлла, машина чуьра аравелира иза.

— Совца уьш шиь ю. Сакьобьрур ду вай, валохьа — элира цо.

— Ахь, боккьал... И хьаьрса месаш, цкьоцкьам т!ехь жима муо а болуш ерг а ю иштта...

— Цхьаь бара уьш-м, валохьа.

— Ца вор!у со... йиш яц... х!ан-х!а...

«Дешин месаш, б!аьрга т!ера жима муо... Мила те шар вара цуьнан хазалтийца... Хьуна ца моьттург хуьлу-кх.

Кафе а схьакхечи-кх со...

Дикчу динахь аравалахь,
Кхочур гойне я т!ам т!е,
Вир т!е жиьна аравалахь,
Вир дежачу баь!аш т!е¹,

бохучунна а дайна,

Вуьзна волуш аравалахь,
Кхочур кинотеатре.
Меца волуш аравалахь —
Я кафе, я столове.

Цхьана соьмана х!ума кхоллур, вукхунах — билеа кхоалт!ачух Дургина кампетах хьур ю. Ма хазахетар ду цунна! «Ваша, суна яздан а ма хаьа, хьажал», — тар цо...

¹А. Сулеймановн стихаш.

Мурай байнна корта... Т!ом хилла хила тарло цигахь... Тахана-м дика ма ю бифштекс...»

— Хьовца кхин стаг-м вац, охьахаа мегар дуй? — хьаттира цуьнга цхьамма.

— Мегар ду.

— Хьо доьшуш хир ву, я болх беш?

— Доьшуш ву...

— Нохчий дукха буй шуьца?

— Дикка бу.

— Вайн халкьах доьшуш нах хилча ч!ог!а хазахета суна. Со-м виси хьуна... Сурташ дажкар ч!ог!а дукха дезаш вара со...

— Х!унда ца дийшира ахь.

— Иза йоккха истори ю... Цу т!е цомгаш а ву со. Хьажахь, Н. Г!аларчу поликлинике хьажийна со, — шен киснара хьаладаьккхина цхьа кехат кховдйира цо Хьусайне.

— Х!ара цамгар-м х!инца лобраша д!айоккху...

— Йоккхура хьаха, х!ара д!овш ца мийлахьара-м, — шен карара эхханал т!ехдоккхуш доьттина чаг!ар гайтира цо.

— Иза дита деза.

— Дита-м ца ло. Цига д!авахча—д!авахар дерг хир ца хир-м ца хаьа суна — дита хьожур ву-кх.

— Ваха веза, лобраша т!оли йийр ю.

— Муха воьду карахь кепек ахча а ца хилча.

«Н г!ала воьдург мел лахара а 2 сом ахча доккху. Совгахь 2 сом 30 кепек ю. Хьажахь, оцшул кьона воллушехь, йовхарийн цамгар кхетта... Цунна-м ваха, мехкарий беца, кхоллараллин болх бан дезара...»

— Ахчанца «дика» со а вац, делахь а х!ара ши сом ахьа д!аэцча, хьайна билет эца, суна дика хетар дара.

— Х!ан-х!а, д!авала, мелхо а со ма ву хьуна дала деарт, хьо студент ву.

— Д!аэца, совгахь кхин дац хьуна... Хьан ц!е х!ун ю?

— Казбек.

— Сан цѣ — Хьусайн. Эцца Г. урамерчу общежитехъ ву хьуна со. Хьуо гѣла веанчухула вола. Хьуна дала маршалла дойла.

* * *

«Тахана цѣа вахарх дерг а ца хили. Тховса цхьаьнга-ра сом а даьккхина, кхана Іуьйранна йобдучу автобуса-ца цѣа гѣур ву-кх. Казбек... хьажахь оццул жима волушехь... Дика гѣуллакх хир ду цунна оцу шина соьмах... Больницера тавелла и цѣа вогѣур ву. Къаьркъа а дитина, ваха охьахиъча, со дагавогѣур ву цунна. Ма баркаллаш бохур ду цо суна...

Массо хѣума а нисдала ма-деззара ца нисло дахарехъ хила дезачуьнгахъ ца хуьлу ахча а, ца дезачуьнгахъ хуьлу. Бакъдерг дийшича, дерриг а стагана ма-хеттара хилча хаза а хир дацара ваха. Къийсам, лехам — иза бу дахар исбаьхьа хьотуьйтург...

Ша лелориг цхьа дош ду бохуш лела-кх хѣара а, мохъ хьобкхуш... Къаьркъа дахарехъ коьрта гѣлашо хилча, адаман сибатара дѣволу стаг... ЭхІ, и мила вара? Казбек...»

— Казбек, хѣей, ахъ хѣун леладо? —

— Хьан хѣун б-бала бу-у... Пошол...

— Хьо больнице дѣа ца вахара?

— Хьа-хьа-хьа, хьо вара иза... Больницехъ ас хѣун до? Цигахъ чагѣар а ца ло...

— Хьо-х цомгаш ву.

— Со?.. Хьа-хьа-хьа. Аса хьо Іехийра... Иза... иза сан вешин направлени яра...

— Ва-хьа-хьа-хьа... Делахъ а хьо воха ма воха, аса цкъа мацца делла а, дѣалур ду хьуна и сом...

— Вобхна вац со-м. Делахъ а... Халахета-кх, ас-сайн доттагѣчунна санна, хьехар динера хьуна, хьо цѣа кхетта-кх.

— ДоттагІ?... Сан цхьа а вац доттагІ... О, сан даггара доттагІ велахьара хала дацара хІуъу лан а. ДоттагІ бо-хий ахь, доттагІ цхьа вац... массо а ша шена ву...

ДІахьажахьа хІюкху гІалане: массо а шений-шени-ний... ХІаъ массо а... хьо-хьо кхетий... шений-шений хьаьдда-ведда лелаш ву-кх... Хьоь схьа а хьожур вац цхьа а, хьоьца бала а бац цхьаьннан а... ДоттагІий хилахь а, шайн цхьана аьттонна хуьлу...

— Массо стаг а ма вац цхьатера. Хетарехь, хьуна цхьа гІело хиллачух тера ду, цундела...

— ГІело?... Суна цхьамма а йийр яц хьуна гІело...

«Хьажахь ма сиха оьгІаз ваха. Ша-шена везар-м ду гІехьчул а сов. Хетарехь, цхьа бохам хиллачух тера ду кхунна».

— Ас-м иштта ца бохий, хьо ца кхийти сох...

— Со кхета. Хьуо сан доттагІ ву ала воллий хьо. Да-вай, хилахьа сан доттагІ... Суна атта ду моьтту хьуна доттагІ воцуш ваха... ХІаъ, сан даггара доттагІий, суна а, цунна со а везаш йоІий хилча, соьга ца далуш хІум-ма а хир дацара кху дуьненахь...

ЙоІ-м сан яра. Цунна со а везара цкъа... Суна-м и хІинца а еза... ХІун дийр ду иштта хилир-кх: цо со дІа-кхьессира...

Жима йолуш дуйна ма яра суна и езаш... Цкъа тхо цІазамаш лахьо хьуьнха дахача, цунна моьлкъа гинера... Кхераелла ерриг егайора иза. Ткъа ас катоьхна схьа а лавцна, лавтта тоьхна бийра иза... Ма цецъяьл-лера иза аса моьлкъа схьалаьцча... Хьо сох вела ма велалахь, суна деза хІуманаш ду хьуна уьш... ХІаъ, со-бар... Хьо суна хІинца дуйнаш баа хІуттур хьуо ца воьлу бохуш. Нийса элин аса... Хьа-хьа-хьа. Со-м теша хьох...

Цхьана дийнахь школахь Зеламхас — тхан классехь доьшуш цхьа кІант, вара иза — кІела ког тесна охьа-туйьхира и. ТІулга тІе а кхетта цкъоцкъам хадийра цуьнан. ЦІий дара кІайчу юьхь тІехула охьаоьхуш. ХІе-тахь тхойша вовшашна дезара.

Цо соьга хIун олура хаьарий хьуна: «Казбек, хьо Казбек-лам санна генахь хилча а кхочур яра со хьуна тIе...» Хийла суьйранна чувирзича юх-юха сайн дагахь олура аса и дешнаш...

ХIаь, дера Хьусайн, дуккха а хIуманаш хийца ма делла хIетахь дуьйна... Со арме ваханчу шина шарахь, дуккха хIуманаш хийца ма делла... Элимех — Эмиля хилла, — Рамзанах — Роберт... Иза цкьа а цуьнга дIахьажа ешаш а ма яцара... Цунна жима волуш дуьйна суначул а диках ма вевзара иза... ХIинца-м нийсса бIостанехьа хийцаелла цуьнан ойланаш. Аса, тхайн безам дагабайитича: «И бераллин харцахьлеларш дIадевлла», — элира цо соьга...

ХIун тайна Элимина цуьнгахь?..

Цуьнан ден ахча хилча хIун ду, цуьнан шен машина хилча хIун ду? Шен да велла дисарг, и ахча даккха хала ма дац, вайн заманахь-м муххале а...

ХIаь, иза жима йолуш дуьйна ма яра шена цхьа жимма а совгIат дича хазахеташ... Оцу шина шарахь Рамзана шен совгIаташца Iехийна хир ю-кхий иза... Ас-м Элимин бехк а ца бо. Йол — зезаг ма ду, даима шена тIехь Iуналла латто дезаш: Iуьйранна-суьйранна хи тухуш, догIанах-ткъевнах лардеш... Нийсса шина шарахь Iуналла ца дезаш зезаг ярашлахь дитча, иза царех дIа ма оь. ТIехь Iуналла доцуш доккху ши шо дуккха хан ма ю йолана, хазачу йолана-м муххале а..

Иштта ду Iуллакхаш Хьусайн...

ХIинца со цIа кхетавехьа, М. урамехь Iаш ву хьуна со...

* * *

Казбек шайн цIа дIа а кхетийна, цхьана тийначу урамехула схьавогIучу Хьусайнна хезира шен цIе йохуш.

— Роберт, хьо суна тIаьхьа лелаш-м вац? — элира цо.

— Хьуна тIаьхьа лелаш-м вацара со, вуышта дика-м ду хьо сох кхетта. Валохьа, машен чу хаахьа... Эцна малар а, закуска а эрна йовш лаьтта-кх. Тховса, цхьа-ши йоI а ялийна, сакъоьрур ду вай...

— Ши йоI?..

— ХIаь. Цу шинна ца лиира сакъера. Амма вай доьхна-м дац. Уьш, шаьш дохко бевлла, кханнехь суна кье-жар бу хьуна. И саннарш хьовха, царел хазаберш вай-шинна ткье иттех сов ца караяхь со со вац-кх хьуна, вало чу хаа...

— ДIавала ца вогIу со... ван йиш яц... ХIан-хIа... ца вогIу.

«...Шен малар, закуский эрна ца яйчахьана бен а ца хета кхунна-м, ша хIуьу лелийча а...

Ма дика ду и шиь цуьнца «сакъера» реза ца хилла.

Хьажахьа, ма даг чу йижнера и йоI суна...

Ма тамашийна хIума ду цхьана дийнахь масех стеган кхоллам бовзар...

И сайна мел даг чу йижнехь а, цуьнан, Казбекан безам юха меттахIоттор ду сан декхар. Кханнехь аравала деза и йоI лаха...

Хьажахьа Рамзане и хатта вицвели-кх со...

Сан топонимиках йолу доклад а йиси...»

Эццахь, ойланан кийсикийн тай хаьлда, набаран тар тесира Хьусайнна.

Хьаннийн ирзошкахь

(Дийцар)

Хьаннийн тийналла йохош, етталуш, халла йогIу трактор. Цунна тIаьхьа тесначу аьчкачу салазахь, ан-наш а дохкуш тайинчу меттигашкахь, Iа и гIометта хIит-тина кегийрхой а, 13—14 шо кхаьчна кхиазхой а.

Кегийчу наха а, мехкарша а цкъа длабулий мохъ беташ беламе хабарш дуьйцу, тлаккха берриш а шайх цхамма дийцинчух буьйлу. И кIордийча, вовшийн каркара оьцуш дечиг пондарца тайп-тайпана эшарш локху: нохчийн маттахъ шайна мел хезнарг а, оьрсийн маттахъ «Солнце встает над горами» боху йиш а. Дерриге а аьзнаш: кIентийн стаммийнаш, йоIарийн зевне-наш, кхиазхойн хIиннца гIаргIдола доьлларш — тракторан гIовгIанца цхьаьна а оьй, «шайтIанан озах» геннахъ Iаннашкахула дека. ЦIеххьана хелхаран йиш локху, массара а тIараш детта, мехкарех цхамма вота йолайо, цхамма эццахъ «Эйт, горалера дика йиш-я!» — олий мохъ туху.

Баккхийчарах тарбала, цара леллорг лелон гIерташ, юкъ-юкъя догIучохъ а, ца догIучохъ а хабарш дуьйцу кхиазхоша. Вовшашна литтарш йо, дуьххьара кхайкха Iемачу нIаьна-кIорнийнчарех тера долчу аьзнашца маьхьарий детта, мехкаршца бегаш бан гIерта... Мехкарий-м, хIорш хIинца а цу «гIуллакхашна» бераш хеташ, кхеран хьалхе баккхий хила гIертарх буьйлуш, вовшашца бIаьцаш а еш Iа.

Салазана хьалхахъ хиъна Iа, вуьрхIитталгIачу шаре йирзина йолу, хаза куц-сибат долу йоI. Цуьнан са мел даьккхий ийалучу некхехъ, юткъачу гIодаюкъял лахарчу дегIан, гIеххьа шорлуш, горддаларехъ, къаьсттана цуьнан цIечу алунах догучу балдашкахъ хаалора цхьа къона ховхалла а, Iаламалла а.

— Оцу тракторе дукха ма хьежа, Асмаъ, бIаьрг хуьлуьйтур бу ахьа, — хьийзайо иза йоIарша.

Трактора чуьра наг-наггахъ корта арабоккхий, кхуьнга схьахьожий, велакъежа 18 шо хир долу жима стаг. Цуьнан малхо Iаржйина юьхъ а, къонахалла хаалу белшаш а, комаьрша велакъажар а дика цхьаьнауьйра, жимчу стеган товш куц-сибат хIиттош.

Иза иштта, корта ара а баьккхина, тIехьахьаьжча, кегийчу наха, шайн накъост хьийзош:

— Баудди, хьалхахьа хьажа, вай клегар доьлхуш дац хьуна, трактор бердах кхуссур ахь, — олу.

Кхарна мелла а тлаьхьа йоглу кхин цхьа трактор а. Цу тлехь баккхий нах бу. Цхьана маьлехь, салазана тле дла а дихкина, локху мангалш а, шодмаш а.

Хьалха йобдучу салаза тлера гловгла хезча, шайн кьо-налла дагайоглий, юкь-юкьа «Ойт, горалера жималла я!» — бохуш, маьхьарний детта баккхийчу наха.

— Кху шарахь дика-м ю бедаш, — боху цхьаммо.

Вукхо:

— Адамаша пайда ца оьцуш дуккха а шерашкахь эр-на хьаха йов хлорш...

— Дени, дагадоглий хьуна, вайша цхьана лаьржачу лаьнан буса синкьерам лобхуш, сатассалц ирзошкаху-ла хьабдий-веддий лелла, — боху кхарах массарал а зьортала хетачу стага юьстахо лачу, малхехь, махехь яхчийна юьхь а, малх дуьхьал хьобжуш санна, тлехаби-на, блаьргаш а долчу шен накьосте.

— Дера доглу. Длогяхь цла ду олий длавоьдуш, дла-кхьачча ло диллина баса карош; длогяхь вота етта олий длахьодуш, длакхьачча гловгла йийриг ин чуьра хи ка-рош, вайша кху варшашкахула лелла буйьса-м... Хьа-хьа-хьа...

— Хьа-хьа-хьа, — воьлу хьалхарниг а. — Хлаь, кара-рош, вайша кху варшашкахула лелла буйьса-м... Хьа-жал хьо цаьрга, — хьалха цлайобдучу тракторехьа корта тосу цо, — шайн жималла ю цара лелорг...

— Салават дилла вай, — олу беса юьхь-сибат долчу, векьаночу воккхачу стага.

Тракторан гловгла кьаръеш, хьаннаша литтинчу, цле-начу хлаваэхь дека баккхийчу наха дуьллу салават...

Делкбал тлаьхьа длакхочу тракторш колхозан глота а, даьхнилелорхой чохь лен цла а долчу метте.

Схьа ма кхеччинехь хелхаран бал боккху кегийрхоша. Баккхий нах мангалш тусуш, царна глайракхаш хьоб-кхуш лаьтта.

— Юкълладлайовлуш лавтта хлара меттигаш, — боху баккхийчарах цхьамма.

— Адамо тлехь дола деш ца хилча, иштта ма хуьлу, — билгалдоккху кхечо.

— Хьажахьа, вай цлахь долуш юоккха юрт яра хьуна хлара С., хинца...

— Дера яра юоккха юрт-м. Хлора буса цхьанхьа я шинхьа синкьерам а хуьлуш, — боху зоврталчо.

— Дю басахь Иийна Млаьчиг дагавоглий хьуна?

— Хлаь.

— Деллахь ма ницкъ болуш стаг вара иза, уьстаглан настаран даьлахк кагйора цо атта.

— Хинца бац хьуна иштта ницкъ болу нах...

— Дера бу, телевизор чохь схьагойтучу и аьчгаш хьа-лауьйучара кагйийр яра хьуна, уьстаглан хьовха, бежан носта...

Дукха хан ялале дека долало мангалш. Кесаршка юьллу лаламан ховха буц. Мангалхошна тлаьхьа а хиттина, буц литтанашка юьллуш бохку кхиазхой а. мехкарий а. Царна тлехьхьа юоглу тракторш. Керла буц Керла буц салазашна тле а юттуш. силосни оьрнаш чохь охьяяссаю.

Бауддин тракторан салаз тлехь болх беш Асмаь а, кхин цхьа йол а, ши клан а ву. Кленташа, мехкарьшка ца кхочуьйтуш, салаза тле ютту буц.

«Ма хаза ду зезагаш! Ма кьа ду церан: мангало цовь-тур ду уьш», — оила йо Асмаа.

— Деллахь, ма дика буц ю хлара, ерриге а зезаг-патар а хилла длаььлла-кх. Дохнна ма дика кхача бу моьтту, хьуна, хлара, — боху цхьана мангалхочо шен наькосте.

«Ма хаза курс хир яра оцу зезагех Асмаана яла», — коьрта чу эккха Бауддина. Салаза тлера буц охьяяссо-чу юкьана трактор чуйра араволий, тайп-тайпанчу зезагех курс йой Асмаэ длаьховдайо цо иза. Вукхо дла а

ый, цхана аглор эхь хетий, вукху аглор хазахетий, ций а лой, гийлла:

— Баркалла, — олу.

Тпаккха, бацалхула йодий, ювстахо йолчу цхана кулла тле охьяюьдлу цо зезагийн курс...

Мангалийн зов, мангалхойн «Гайт-вайт», тракторийн гловга, бригадиран «иза декхин ма де» боху мохь — кху хьаннаш юккьерчу ирзон тлехь кхехкаш бу «дохнна юкхе Гадоккхийла хилийтарехь» болу белхаш...

Суьйренца бай мела мох хьокху, диттийн генаша, лешташ, шушанцехь» гловга йо. Ека йолало цаьпцалгаш. Орцаца хьалаевллачу хьаннашлахь бов малх. Ткьа цуьнан хинца а яза йолчу серлоно можа сиз хьокхий, екхначу стиглан Юмахь схьакъастадо диттийн кортош. Стигал а ю можа-цлен бос болуш.

— Кхана дика де хир ду! — олу оцу цийъеллачу стиглане а хьожий, цхана мангалхочо.

Дладовчу аьхкенан дийнан серло а, керла хьаьккхначу бецан хьожа а, цаьпцалгийн гловга а кху ирзон тлехь цхьаьнаэро Кладбалар дойъу мангалхойн.

Бода булу. Кхузара хьаннаш санна, тийна серло Гайо беттасе бацала...

Суьйранна хлума йиъча, баккхийчу нахах цхьаберш кошаран тхов тле аглор бовлу, вуьш кегийчара латийначу цлара улло а боглий, дечигаш тле охьаховшу. Туху вота, локху пондар, Бал баккхийчара длаболабо:

— Водало, хлай, хьо муха ву... —

— Чуоча, валол, вало, вало, — юкьавоккху зьорталит. Ира а хлуттий, цунна тлараш детта кегийчара.

— Хьовзаелахь, вайн нанас йина яц хьуна... — маьхьарий детта цуьнан накъосташа. Цхьамма, ирах а ерзайой, ший а йолуьйтуш, «горров» олий топ кхуссу.

Чекхболу бал. Кладлой, вехьаш гонна юкьара схьаво-
л, охьахуу воккха стаг.

Хелхарш дладевлча, кегийрхойн маршонна баккхий

нах юбстах бовлий, охяховшу, цхьацца шайна дага-
догIурш дуьйцуш.

Кегийрхоша эшарш йолайо.

Тийначу Iаннашкахула, эхь хеташ Iеначу шовда-
нийн озах дIауьйш, масийтта шо хьалха адамаша дIа-
тийсина ирзош самадохуш дека иллеш, эшарш...

Дахарехь адамашна диц ца луш, шолгIа шеца Iотта-
валар хилча я халахетар а, я хазахетар а доцуш, цу-
шинна юккьера цхьа тамашийна синхаам даг тIе оьк-
кхуьйтуш, цхьацца хIуманаш хуьлу. И тайпа синхаам
хуьлу стагана шен бераллехь лелла меттигаш пича, я
шира, цкьа хазахетта илли хезча... Хетарехь, цу тайпа-
нара дог-ойла яра кху кепийрхойн эшаршка ладобгIуш,
кху кепийрхойн ловзар тергалдеш, бIаьргех хиш а дев-
ла, ойлане вахна, Iечу зьорталчу воккхачу стеган...

Ткьа кьона аьзнаш-м дека кху байлахь дисначу ир-
зошкахь, даьржа зезагийн хьожа йогIучу бацалхула
тийначу беттан тийна серло санна. Гобаьккхина, элан
холанаш санна, ирхъихна лаьмнаш-м, кху метта юха а
адмаш дахкарна хазахеташ, кхеран башхачу иллех
цещевлла, кьонделла, кхин а аьаделла лаьтта.

— Ахьа лакхахьа, Баудди, — хьаьрса месаш, данма
йоблуш юьхь а йолуш волчу кIанта шегара пондар шен
лулахочуьнга кховдий.

Баудди пондар схьа а оьций, мехкарий болчу арIор
дIахьожу.

— ХIара-м кийча ю хьуна, дIалакха ахь, — боху Ас-
маана уллорчу хенарчу жерочо.

Пондарх бай пIелг а тухий, Баудди волало:

Со глаьттича хьалагIоттуш,
Волавелча тIаьхьа оьхуш,
ДIалелхийча дIа ца доьлхуш,
Цхьа полларчий дайра суна.

КIентан гIоргIа аз сещча, жимма пондаран мукъаме
ладобгIуш а Iай, Асмаь а йолало. Йол эхьхеташ, юьхь
цийьелла хилар цIеран серлонехь а кьаьста; цо сикх

сикх доьлу са, цундела мукъам дешнийн чаккхенашкахь
хиздаш хуьлу. Делахь а, цхьа ша тайпана цIеналла,
доггах цо и йиш локхуш хилар хаало йобIан озехь:

ДIалелхийча дIа ца доьлхуш,
Хьуна дайна и полларчий
Безамашлахь алсам буьйлу
Вайшиннан безам бара хьуна.

Юха кIанта локху:

Со суьйранна чувирэича,
Сирла стогар дIабайьича,
Тхан беа пен серла бохуш
Цхьа серлонаш яйра суна.

ЙоIа:

Шун беа пен серлабохуш,
Хьуна яйна и серлонаш,
Хьан бIаьргашна духьал хьобжу
Сан бIаьргийн нур дара хьуна

КIанта:

Буьйса юккье яхначу хенахь,
Мерзачу набарх вулучу хенахь,
Сенчу стиглахь тIома баьлла
Цхьа кIайн кхокха байра суна.

ЙоIа:

Сенчу стиглахь тIома баьлла,
Хьуна байна и кIайн кхокха
Дуьне кхуллуш декьал хилла,
Хьо взна со яра хьуна.

ТIаккха шимма а локху:

Вайша вовшийн хила деза,
Бертахь зама яккха еза,
Безам марзо алсамйоккхуш
Вайша цхьаьна даха деза¹.

Чекхийолу йиш.

¹Нохчийн халкъан йиш.

— Делхъа, ма дика йиш ю иза, ма дика а лекхи цу шимма и... Хъена мила ду-те и шиъ, — хобтту зорьталчу воккхачу стага шена уллорчу накъосте.

— Клант Іабдурзакъан Іалавдингераниг ву, йоІ Окин Абстамаргераниг ю.

— Боккъаллий?... Іадин некъийн Абстамарниггий?... Хир яц... Ткъа оцу Абстамаран деден карах ма велла Іалавдин денда Эламирза... И ца хууш ву-те и клант?... Эхъ ма ду хІара-м. Дов дІадирзинехъ а, Эламирзин валар ца хууш хиллехъ а, гІуллакх ма дац оцу кланта лелорг... ХІан-хІа, со Іелур вац... тайпана ву бохуш-х ву Іалавди, дІаала деза цу кланте... Кебийрат!

— ХІо-вай, — дуьхъал мохъ туху Асмаана юххе Іачу хенарчу жерочо.

— Схъайоьл цкъа...

— ХІун боху ахъ, Ваши?

— Ахъ хІун дей, оцу Іалавдин кланте оцу Абстамаран йоІаца эшарш лекхар дита ала, и лелон ца дезийла ца хаъал жима а вац иза, ялол хІинццехъ аьл, йоІе а ала. кланте а... Суна товш дац цаьрга и бахар...

Асмаэ ца Іебаш хьобжу Баудди букъ тІе куьг а тухий, юьстах воккху Кебийрата. Цо цуьнга дІаолу Чуочас шег ала мел аьлларг.

— Тхойшиннан хІун бала бу масийтта шо хьалха хиллачу гІуллакхца, — вагийна, айдеш олу Баудди.

— Хаац, сайга ала аьлларг дІааьлча йолу со-м, — иза дІаяха. Нийсса Асмаана тІеюьдий, иза а, Баудди санна, юьстах йоккху цо. Асмаэ цо шег ацхъа аьлча Іадийча санна юьсу. Цо юьхъ тІе ши куьг дуьллу. Кебийрат цуьнга и дІа а олий, йоьдий шен метте синкьер-мехъ охъахуу.

Асмаа-м лавтта шен юьхъ куьйгашца дІа а хьулий на. Бауддина ма-ярра го иза. Баудди ойлане вояжна.

«ХІан-хІа, иштта атта-м бохор ма бац тхойшиннан безам... Аса бохабойтур бац!» — олу цо ша-шега.

ЧингІаз яло гІерташ мел дукха халонаш лайна оцу кланта. Цо-м Іаьржа-Хожа а эшийна. Маьлх-Аьзни¹ езац хиллачу Паччахъан КІанта мел Іазап лайна шен безаман дуьхъа... Ткъа хІара, мацах цкъа хиллачу долчу эладитанашка ла ца догІар хала хІума а дац: я Іаьржа-Хожех лата а ца деза, я генарчу махкара дашо Іежаш дан а ца деза...

Амма хІоккул а пайда боцчу хІумано ма бохабо Бештон а, Бусанин² а безам. Иштта атта хІума а дац хІара. Делахъ а и хила гарлуш ма дац хІинца. Кхарна школахъ а ма Іамийра: «Ширачух бухадисначарна дуьхъал луьра кыйсам латтабе». ХІетахъ и эрна, маьІна доцу дешнаш хетара. ХІинца тІекхечи-кх «ширачух бухадисначарна дуьхъал луьра кыйсам латтон» беза хан.

Шен ойланаш юкъахйохий, иза Асмаана тІевоьду.

— Асмаэ, цара хІуьу бахахъ а, вайшиннен юкъамет-тигаш цкъа а юхур яц хъуна. Уьш эладитанаш ду, вайн хІун бала бу мацах цкъа хиллачу гІуллакхца... Уьш ширачух бухадиснарш ма ду... вайна школахъ ца Іамий-ра Іадатех ца теша...

— ХІаэ, Баудди, суна-м хаьара ахъа цаьрга ладугІур доцйла, — шен хенал а йоккха хила гІерташ, олу Асмаа.

Юха а хІумма а ца хилча санна, ека эшарш, до хел-ларш, буйлу...

...Тийналла. ЦІа чохъ цхъанаэшшара синош дохуш бийшина Іохку зударий. Ткъа корал арахъ, стиглахъ, хъаннийн кортош анайистах хъакхалуччу кхъачна боьду бутт.

¹Іаьржа-Хожа, Маьлх-Аьзни, ЧингІаз — нохчийн фольклоран турпалхой.

²Бусана, Бешто — С. Бадиевн «Бешто» повестан турпалхой.

Цийнан тхов тІехъ а Іохку цхъанаэшшара синош до-
хуш. ХІорш божарий бу.

Бацалахъ цаьпцалг санна цІевза цІийнан неІ.

Тхов тІера цхъаъ чукхоссалуш а долу «гоп-п» олий
тата. Ахнабарха валазчу цхъамма тоьхначу йовхарша
дойъу иза.

Тхи диллина беттасехъ къега басеш, хІаваъ — ший-
ло-цІена. Геннахъ, сийно-таьІначу стиглахъ къеста
тІехъ ло Іуьллу лаьмнийн кІайн баххъаш. Іаьржа, те-
шамбоцуш лаьтта хьун. «Ву-у», геннахъ угІу борз. Эзар
а кхераме маьІна даккха мегар долу татанаш хеза хьуьн-
хара схъа. Амма Бауддина хІумма а дац кхераме.
Кхуьнца кхуьнан ЧингІаз, кхуьнан Маьлх-Аьзни, кхуь-
нан Бусана — кхуьнан Асмаъ ю. Ткъа и уллохъ хилча,
цо эшор ву мел ницкъ болу а Іаьржа-Хожа, бахъар бу —
цо аьлча — мел генара а дашо Іежаш... Асмаана-м
хаьа иза. Цундела и шиъ сатассалц вовшашна ул-улло а
хитна Іийр ду кхузахъ, шовдана йистехъ, генахъ йоццуш
тешамбоцу хьун а йолуш.

ХІаъ, хІинца тІаьхъа ду...

(Дийцар)

Тамашийна ду-кх хьо дахар! ХІора дийно керлани-
хьалха хьуна девзаш ца хилларг дохьу. Иштгачу цхъан
дийно деара цунна а цо шен дахарехъ цкъа а ца лаь-
нарг.

Масех бутт бара иза шайн групперчу цхъана йоІана
те бьогІна бІаьрг дІа ца баккхалуш лела. И ца гича
а ца даккхалора цуьнга, йоІах бІаьрг кхетча цхъа йоІа
хо хаалора даг тІехъ. Цунна ца хаьара оцу синхаам
хІун олу. Шкоলেখъ итт шо доккхуш цунна ца бевзинер
иза.

«ХІара бу-кх сан дуьххьарлера безам...

Иштта хуьлий-те безам? — хоттура цо ша-шега кест-
кестта. Занятешкахъ ойланаш ерриге цо дІалоций, цуь-
нан йистхилар, елакъажар тергалдеш Іара иза. Наггахъ
шен фамили яьккхича бен дага ца догІура цунна шена
гонаха цхъа иза йоцург кхин а студенташ хилар. Даима
а цунна гергахъ нисвала гІертара иза, ткъа улло охъа
хаа-м ца хІуттура. ЙоІе вист а ца хилалора иза. Нагахъ
хилчи а, цІий а лой дІахІуттура. Вукхунна-м хаалора
кхуьнан хийцавалр. Иза а цІийлора кхуьнца къамел
деш. Оцу миноташкахъ кІантана хетара шеглахъ дерг
цуьнгахъ а ду-кх, олий. ХІетахъ цуьнан ойла хуьлура,
лечкъа а ца деш: «Суна хьо еза» — ала. Цо дуьхьал
«хІан-хІа» эр ду бохург цагахъ а дацара цунна. Оц-
цул дог цІеначу, оццул дикачу цо муха йийр яра суна
дуьхьало», — ойланаш йора цо...

Безам хІора денна марса болура, цуьнга иза лечкъа
ца лора. Мехкаршлахъ-м хІинцале а «шуш-ш» деш дара.
«Вайна керла Ромеой, Джульеттий даьлла», — дуьйцу-
ра цара. КІенташна, дукхах болчарна, цо ша дуьйцура.
Ткъа цара — мехкаршка. Иштта нахала делира цо,
къуша къола санна, къайлахъ латтийнарг.

— Со кхета хьан ойланех, — элира цкъа цуьнан цхъа-
на накъосто. — Аса гІо дийр ду хьуна.

Иза реза хуьлура шена гІо дан гІертачарна. Цо хьат-
тинчуьнга буьйцура шен безам, шен догу дог: иза жима
бер санна вара. Цхъаберш цунах буьйлура, вуьш кхета-
ра цунах.

Суьйранна занятеш чекх ма-евлли, йоІ квартире йоь-
ду ларъеш Іара кІант. Даима йоІ лелачу урамашкахула
дела гІертара иза. Цунна геннара йоІах бІаьргкхетча а
тоьара. Цо хийла ларйора иза баьццара басар хьаькх-
начу кех чоьхъа яллалц. Буса чувирэича, кхана лелон
шолчуьнан планаш хІиттайора. «Аса кхана-м къамел
дуйр ду цуьнца», — ойла йора цо масийттазза. Іуьйран-
на-м вист а ца хилалора.

Цхъана сарахь цуьнан накъосте телефонан номер хаьттира кIанта. Цо йийцира. Масех шина кепекан монета а эцна ураме велира иза. Уггаре а лаьржачу, къорачу меттехь лаьттаху автоматана тIе а вахана, номер ийцира цо. «Ал-ле, квартира» — дийкира йоьлан зевне аз. Ток тоьхча санна, дегIах зуз деара цунна. Воха а воьхна, ша хIун эр ду а ца хууш висира иза. «Ал-ле» декара юха а... Трубка цIеххъана дIаоблтира кIанта. ТIаккха шолгIа а туьйхира телефон. Изза хилира цунах а...

Сарахь хьалха шега, ша гIо дийр ду, аьлла, волчу шен накъосте дIадуьйцура цо дерриге а.

«Аса цуьнга такхана вайн хIун урокаш ю элира. Изза суна тIаккха елакьежира... мел хаза ю иза!»

Цо соьга тхан иностранни йолуш цхъа дош хаьттира. Аса жоп делира. ТIаккха аса хаьттира цуьнга, сайна хуьшехь. Сайна а хаалуш цIийвелира со. Изза хилира цунна а...

Иштта цо дуьйцучу къамелашка ла а доьгIуш, ойлане ваьлча санна Iара кхуьнан накъост. (Мехкаршца «ле-лон дезарг» хууш вара иза). ТIаккха хьехамаш бора: «Побольше жгучих взглядов», «Хаза нохчийн къамел де, кера хIума еха», «суьйранна кино кхайкха», иштта дIа кхин а, иштта дIа кхин а. Амма цо деш долу хьехарш вукхо нийсса кхоалгIа дакъа а кхочуш ца дора.

Безам — мох болчу буса хьуьнах яьлла цIе ю. Хьалха жимма летта цIе цIеххъана хьаькхначу махо дIаайгIаза юьту. Делахь а кхин а серла йолий хьуьнах хьаьрча иза. Иштта безам а шина адамна юккье лелхачу цхъацца болчу къовсамаша цабезаме берзоза буьту, амма иза дIа ца бов, иза кхин а чIагIло.

Оцу хенахь кIанте хийламма олурат: «Иза дай хьекъал долуш ю, хьайн мах ца хаьа хьуна». И хабарш цалалора цуьнга. ЙоIа хIуьу дарх, иза массарал цIена массарал дика а яра кIантана. Безамо цунах бер динсера, безамо иза хьере винера. Йоьлан бIаьргаш цунна

гленах а дубхалтуыйсура. Цо сатуыйсура иза а ялийна, ша ваха хуучу дийне.

«Ирс бохург хинщалц хун ду ца хаара суна. Ирс — иза безам хилла. Со мел ирсе хир вара, нагахь соьга цо, хьо суна веза, аьлча» — бохура цо.

Цхьана суьйранна йол шен накьоостаца глэш цла йовдуш, царна тлаьхьа кхиира иза.

Суьйре шийло елахь а, хаза яра. Уьссазза текледдинчу керлачу ценойн тхов тлехула схьакхетта бутт гора. Хинца а длатен дагахь яцара глала. Некъаца йолчу глешлошъечу майданыхь шен деха лаг уьйура крано. Баьццаро-сийна басахь серло еттара сварка ечохь. Уллохула дласалелара хийла машинаш, трамвайш. Царна чохь а, глэш а цхьанхьа хьавдда доьлхура хийла адамаш.

Клантана бала бацара гонахьарчу цхьана а хуманан. Цунна гург цхьа йол яра. Цо йолана дуккха а цхьацца хуманаш дубьцура, иза царех йовлура. Клантана цул доккха хазахетар дацара — цуьнан йовлу юьхь гарал.

Кланта иза длакхетийра шен квартире кхаччалц. Тлаккха, хазахетаро вахийна, буйсанна хан яллалц лийлира иза.

Йол лаш йолчу цленна уллохула чекхболура аьчкан некъ. Хлора минотехь аьлча санна, цигахула, цлогланаш детташ, дласауьдура цлерпошташ. Аьчган некъана тлехула айнадина тиллина тлай дара. Цкъа хьалха трамвай лелла, хинца глешлошна дисинера иза. Клантана дайма а хазахетара цу тлай тле а вахана, ойланаш еш садала сирлачу хиндолчуьнга сатийса.

Оцу сарахь а лийра иза тлай тлехь дуккха а. Наггахь уллехула тлехволу глешлой, кест-кеста цлогла тухуш тлай бухахула уьду цлерпошташший ца лерича, ша вара иза кхузахь. Кху тлай тлера, кера юккьехь санна, схьагора галин коьрта район.

«Охашимма цхьаьний чекхийоккхур ю институт, цхьаь-

ний балха гур ду. Тлакка данманна а цхьаьна дузур тхайн дахарш. Ма хир ду тлакка.

...Луьйранна малх схьакхеташ хир ду и. Корал араьх гуш лаьмнаш а долуч долчу тхан цIа чохь, ах набарха а ваьлла, чухула дIасалелачу цуьнан болар хезаш, вижна Луьллуш хир ву со.

— Хьомениг, — эр ду цо дуьненахь а доьчу исбаьхьчу озаца, — хьалагIатта, юург кийча ю... Олхазарш хир ду, бешаьх концерт а хIоттийна, эшарш локхуш!...

Иштта сатийсаман ойланаш хийла хийзара кIентан коьртехь. Амма цхьана дийнахь дерриге а хийцаделира. Кхунна хьалха хьехарш дина накъост хIинца данма а хуьлура оцу йоIаца. Занятешкахь цунна улло хуий. Цхьацца кьамелаш дуьйцуш Iара иза. Ткьа важа? ЙоI-м, кхуьнга схьа а ца хьожуш, паргIат йовлуш Iара, шег дауьйцуьннга ла а доьгIуш.

КIант чIогIа оьгIаз оьхура шен накъостана. Хьалха, шех лаьцна цхьаь дуьйцуш хир ву-кх и, бохучу, ойлане сецавора иза цуьнца «дан ма деззара» кьамел ца доь-туш. Амма цхьана дийнахь и ойла а ерриге а йоьхна дIаелира. Кхуьнан накъост, и йоI а эцна, шен «Жигули-ца» сакъера вахара. Иза групперчу массарна а хаьара. Оцу дийнахь чIагIо йира цо, шен накъостаца кьамел дан.

ШолгIачу дийнахь хилира иза. ГIалин паркехь, цIеххьана вовшашна тIелоттавелира и шиь.

— Мовлад, сан хьобца цхьа кьамел ду, — эзира цо.

— ХIун кьамел?

— Хьан оцу йоIаца хIун ду?

— Мила йоI?

— Хьуна ца хаьа?

— Ца хаьа. Уьш-м дукха яра...

— Луизинца...

— А-а-а, иза ду и? Сан-м дац, Мовсар, цуьнца цхьа а хIума. Цуьнан собца ду-кх.

— Цунах муха кхета веза, ткьа?

— Аса цуьнга хьан гIуллакх дIахьахийча, витаьх иза, суна хьо веза, эзира цо. Ткьа цо сакъера вола аьлча, ца вахча товш а дац...

— И муха ду? — оьгIазвахана эгош лаьтгара Мовсар.

— Очень просто. ХIинцалерчу мехкарша ахчий, ма-шенний лору. Уьш сан долахь ду.

— Мовлад, ахьа иза юьгур-м ма яц...

— Яц цкьа а-м.

— Ткьа хIунда Iехайо ахь и?

— Ас-м ца Iехайо и, цунна а ма лаьа сакъера. Хьуо ца тешаьх, цуьнга шег а хаттахьа.

— Мовлад, йитаьх иза.

— Ас-м юьту и, цуьнга со вита алахьа.

— Мовлад, хьо стаг вац! Хьо ямартхо ву.

— ХIаь, тлакка кхин хIумма а дуй?

— Ду. ХIара-м, — ластийна шен накъостана юьхь тIе тIара туьйхира цо.

— ХIара а ахь дийр дуйла а хаьара суна, амма ахь хIуьу дарх хьан тадала хIумма а дац, — шен киснара хьаладаьккхинчу кIайчу йовлакхца шен мерах даьлла ций дIадаьккхира Мовлада.

Иза дуьхьал ца латаро кхин а дог датIийра Мовсар. Наггахь кьовсамхочун собаро чIогIах лазава буйнал.

— Мовлад, хьо кьиза стаг ву... У-у-у, — сикха дIава-хара иза.

Масех дийнахь дийлира кIант йоI шен даг чуьра дIа-жккха пIерташ. Амма гIуллакх ца хуьлура. Цунна еза-ра иза, цунна бIаьрга схьаьн а ца езара иза, юха а езара.

ТIаьххьара ойла сецира кIентан, йоI цхьана метте кхайкхина, цуьнца кьамел дан.

Телефон — автомат тIе а вахана, номер ийцира кIан-та.

— Квартира ю, — дийкира аз.

— Луиза чохъ юй? —

— Ю.

— Трубка цуьнга д'алохъа, хала делахъ а.

Масех секунд елира. Сов йоца, сов еха. Вай Темина зама деношца, беттанашца, шерашца юста. Цундела х'оранна а йоца хан ю сахът, минот, секунд муххале а. Амма цхъана секундехъ масийтта ойла ян пиш ю адаман, масийтта синхаам кхоллало цуьнан даг чохъ.

— Алле-е...

— Луиза, со Мовсар ву, хъан гругпера...

— Т'аккха...

— Тховса аса аьлларг дехъа, аса ч'ог'ла доьху хьогъа...

— Х'ун?

— Хьовца дан цхъа к'амел ду сан, ца дича ца тору.

— Иштта ч'ог'ла к'амел ду н, кхана дан ца мега?..

— Х'ан-х'ла, х'инца пхиъ даьлла, кхин цхъа сахът даьлча, трамвайни т'ай т'е йолахъа, ас доьху хьогъа...

— Хьожур ю со, — цо трубка ох'акхьоссира.

«Хьожур ю со... хьожур ю». Ур-атталла йог'лур ю а ца эли», — ойланаш йора к'анта.

Д'аделира сахът. К'ант ах сахът х'алха схъа а веана. йоле хьожуш лаьтгара. Маьрк'лажан бода к'овлалуш бара. Электросерлонехъ лепара г'ала. Итт минот а елира д'ла. Ца ян йоллу теша, аьлла, ойла иккхира к'ентан коьрте. «Х'ан-х'ла, иза ян еза. Ошул ч'ог'ла аьлча, милла а йог'лур ма яра».

Оцу хенахъ т'ехъахъ аз дийкира:

— Т'аккха, х'ун ду хъан дийца.

К'ант схъавирзира. Цунна х'алха лаьтгара йол. Йаьржа, шайна чу хъаьжча даима цхъа тамашийна йог'у йовхо гун б'аьргаш. Нийса мара. Муттане балдаш.

К'ант вуйхира, цуьнан дешнашхъа х'алха ца хилла ша-шех тешар а хааделла. Амма безам бахна дог дог'ланан мархах тера ду. Дог'ланах к'оччуш ша юьзна яллалц, т'ехула а х'ийзий, юха ц'еххъана хедалой йов-

ху и лаьтта. Иштта дог безамах к'оччуш дуьзча, иза цхъаьнге д'ла ца балхийча ца мега.

К'анта дукха дийцира йоле безамах лаьтна. Цуьнан к'амел хедош, шк'ацк'а маьйна дохош дара. Цуьнан к'амел б'австенан юьххьехъ хъаьвддачу йоврех тера дара... Уьш санна, чехка, сацар доцуш йенара цуьнан дешнаш.

Т'аьххъара а к'ант, саца а сеьсна, йоле д'лахъаьжира. Цуьнан юьхъ т'ехъ бенцахетар бен х'умма а ца к'арийра к'антана. Делахъ а цо шен к'амел кхин д'ла а д'ира:

— Луиза, хьо кхетий сох... Хьо реза юй сан деган лааме хъажа... Яц... Делахъ а ас цхъа х'ума эр ду хьогъа. И стаг вуон стаг ву хуна, цуьнан дуккха а бу, хьо сан-нарш, вита иза... цо хъан ирс дохор...

— Суна сайна а хаьа айса х'ун д'еладо. Мовлад а хуначул дика везза суна...

Иза д'айолаелира.

— Луиза, юхаерзахъа, кхетахъа сох, витахъа и ямарта стаг.

— Хъан х'ун бала бу соьца, хьо сан мила ву — хийра стаг!

Т'ай бухахула т'ех'йолучу ц'ерпошто тоьхна ч'ог'ла а к'ардеш, дийкира к'ентан д'ергашкахъ йов'лан и т'аьххъара дешнаш.

«Хьо мила ву сан... Хийра стаг» — шабаршца элира к'анта, ша волч'охъ охъа а лахлуш.

* * *

Свердловск. Январь.

«Халк'бахаман институтан студентийн общежити» — аьлла, т'ехъ яздина у к'хозучу, т'ек'елдинчу ц'енойн не' йиллина, чувахара юкк'ерчу дег'лахъ, коьртахъ месала куй а, т'е юьйхина пальто а, карахъ портфель а йолуш волу, юкк'ерчу дег'лахъ цхъа жима стаг. Х'лара шолг'ла

шо дара Мовсара Свердловскехь доккхург. Кхузахь институтехь доьшуш вара иза.

Стоьл тIехь дуккхачу а кехаташна юккъехь шег а даийтина цхьаь карийра цунна. Иза хьаьнгара ду-техьа, аьлла, эзар ойла иккхира, жIентан коьрте. Конверта тIехь яздинчун адрес дацара. Сихха чувахана, схьа даьстира цо кехат Дийшира.

«Маршалла ду хьоь, Мовсар! Яздийриг — хьуна йицъеллехь а — масех шо хьалха, хьан группехь доьшуш хилла Луиза ю.

Хетарехь, аса хIара кехат хьоьга яздан ца оьшура: сан хIун бакъо ю хьан синтем бохо, аса оццул халахетарш дина волчу. (Со бахьанехь ма вахара хьо, вайн гIала дIа а тесна шига дIа а). Делахь а со даго ца юьту хIара дерриге а дIа ца дийшича. Цхьанна хала ма ду шен даг чохь сел боккха бала, кьайле а йина, лелон.

Сан цхьа а даггара доттагI а вац, доттагI а яц. Хаац иза соьца иштта хIунда нисделла... Цундела хьоьга яздо аса хIара.

Мовсар, дагайогIий хьуна и суьйре. Трамвайни тIай тIехь ахь соьга кьамел дина суьйре. (ЭхI, и хан юхаерзон йиш хилча...).

ХIетахь ахь элира:

— Мовлад вуон стаг ву хьуна, цуьнан дуккха а бу хьуна хьо саннарш. Аса ойла ца йира оцу дешнийн хIетахь. (Муха йийр яра аса иза, оцу заманехь со ойлаечохь а яцара). Со тешара Мовладан — наьIалт цунна — хазачу дешнех, цуьнан хIиллане белакъежачу бIаьргех.

Цо сун а дешнийн гIаланаш юттура, ша со куьйгаш тIе йиллина лелор ю бохура, шег а съча. ЦIа йоьдуш автобусана билет а оьций, со тIе а хаайой дIавоьдура. ГIала схьайогIуш дуьхьалвогIура машинца. Шецанна сакъера парке, кино юьгура. Со Iехаелира. Iеха ца яла йиш а яцара хIетахь сан хиллачу хьекьалца. ХIаь, автобусни билетах, парках аса боьхкира адаман уггаре а беза хIла беза синхаам — безам... Со шех мел тийши а, иза

кхин а чуьравуьйлура. Цо со хелхаршка кхуьйлура, эвхъаза сан деглах куьйгаш детта вуьйлира. Со дуьхьадо ян йовлча, тIаьххъара а вайшиь вовшийн хила дезаш ма ду, олура цо.

Цхъана сарахь — наIалт хуьлда цу суьйренна! — цо со ресторане йигира. ЯахIума а, малар а ийцира цо. Со юьхъанца чIогIа дуьхьальбелира малар ца молуш. Амма хьесталуш, дехарш деш цуьнан ницкъ кхечира соьга малийта. Масех минот ялале корта хьийза буьйлира сан... (Кхин дIа ца дийцало, елхаран шодо легашкахь хо-рам бо).

ТIаккха цо со араяьккхина, машина чу а ханийна, цхъанхъа-м йигира...

Мотт а бара биллина. Сайн маларо базбина корта гIайбанах хьакхалушшехь набаран гар тесира суна. Амма дукха хан ялале неI йовллуш а хезна, бIаьргаш биллира аса. Иза и «боьха хIума» яра. (Цунна кхин йогIу цIе ца карайо суна). Иза гича, мохь белира соьга. Со неIарехъа хьаьдира. Амма цо со нуьцкъаша метта охъахайра.

Маларо яхийна хилар делахь а, я цуьнан къамелах тешар делахь а, со кIаьделира...

ДIаелира и буьйса. Сатесча чохь аддам а дацара. Хъала а гIаьттина, араелира со. Деггед йогIуш евлла яраш, буц яра кетIахь. Бешахь а аддам дацара. Кхузахь цхъа бутт хьалха а адам деана аьлча, стаг тешар вацара. Довхначу дагца кех елира со. ТIаккха хирира суна суо гIалтин йистехь юйла...

ДIаделира масех де. Со, хьалха санна, занятешка оьхура. Мовлад гучу а ца волура. Оцу деношкахь аса тидам бира сайн накъостий къайIллахь сох буьйлуш хиларан. Цхъа а соьга вист ца хуьлура... ОхI-хIай ма хала дара церан ца башаран бIаьргаш лан.

Ши кIира дIаделира Мовлад кхин гучу ца волуш. Институтера а дIаваьккхинера иза.

ТIаьххъара а, корта а олтийна, со цIа йовдуш, суна

уцлохъ сецира машина. Пеххъа сапаргIатделира сан Мовлад гича. «Со дIайига веана иза», — ойлайира аса. Амма иза иштта ца хилира. (Хинца ойлайо аса цуьнан дог хила а хиллий теша, аьлла).

— Айса юьгучу со хьо йигина ваьлла, хьо хIинца паргIат ю, — элира цо, вуон вела а кьежаш.

— Ахъ сан дохийна дахар, ахъ со дакъаза яккхар?! — цIогIа делира соьга.

— Ас хъан дахар ца дохийна, мелхо а ахъа хъайн накъостел аттох йоккхур ю сискал... Лаахъ аса сайн накъосташна а йовзуйтур ю хьо. — аьлла, некъан йисте-хъа куьг тесира цо.

Цигахъ тхан къамел тергалдеш лаьттара цхъа адаман тайпанаш. Вртош къайла а яьхна, белшаш тIе охъает-талуш месаш. Ямарта бIаьргаш. Хенех тесна кхозу шуьйра хечеш. Пехъ ерзанчу зудчун суьрташ дехкина пхъаьрсаш... Уьш, соьгахъа схъа а хьоьжуш, маьттаза белаькежара.

— Лаьхъа, боьха хIума! — цIогIа долуш тIекхийтира со цунна. Аса мIараш тийсина ерриге а юьхъ йоцчу яккхинера цуьнан. Иза легаш Iевдда вуьйр вара аса, кхин со дIаяхъеллехъ. Амма цхъамма белшаш тIера, лаьцна. схъаерзнийра со... Иза вайн группера — хъуна дага ма йогIу н — Яха яра. Соьца даима дика хуьлура иза.

— Ахъ хIун до, Луиза. ХIара нах ца го хъуна хъайга хуьйсуш.

— ДIайигахъ со, — дукха тIелъелла, цуьнан кара охъаюьйжира со...

Со хIетахъ яла хIунда ца елира? Со цIерпошта буха а иккхина, яла ца леш хIунда Iийра? Цунна бехке нана яра. Нана... Иза сан цхъаь бен ма яц. Сан ваша а, йиша а, да а вац. Со сайн ненан цхъаь бен ма яц. Цо со мел хьоме кхинийра! ХIаь, хIетахъ хиира суна суо оцу тайпанчу ненан йоI хила хъакъ йоцийла...

Шина-кхаа дийнахъ Iиллира со йоьлхуш. ТIаккха аса сацам бира дерриге а сайца хилларг ненах лачкъон. Су-

на хаъара со іедале яъллехъ, со діаюьгуьйтур яра Мов-
ладе... ХІан-хІа, со іелур яцара экханца, кийрахъ тІул-
ган дог долчу адаман тайпанца. Цул сов, сан вежарий
бацахъ а, сан шинчой ма бу. ТІаккха... Хьуна-х ма девза
вайн нохчийн іедал. Ткьа нанас хІун дийр дара иза діа-
хихъча...

Уьш дерриге а терзана тІе а дехкина, оза а озна, аса
садам бира сайн бала айса лан, цхьаьнгга ца хоуьй-
туш.

ТІаккха со заочно яккхар добхуш заявлени яздира
аса декане. Цо бакъо елира.

ХІетахъ дубйна цІахъ ю со, школехъ болх а беш. Кху
шарахъ диплом а схьаьцур ду аса.

ХІетахъ дубйна масехамма тІе хабар данйтина, масе-
хамма шайн безам бийцина соь. Амма аса цхьаннан
а тІуллакх тІе ца лаьцна. Со хьакъ яц, цІеначу безам-
на... Церан біаьра муха хьожур яра со...

ХІинца хІун дан дагахъ ю со? ХІумма а. Иштта сайн
болх беш, сайн нана а кхобуш Іийр ю-кх...

Сан кехат кхуззахъ чекхдолу. Бехк ма билла тамехъ
доцу хІуманаш аса кху тІе яздарна.

ХІунда яздира аса хьобга хІара кехат? Стенга сатуьй-
суш? Цхьаьнгга а. Иштта діаяздира-кх. Ткьа стенга
сатуьйсур дара аса. ХІинца дерриге а діа ма цаьлла.
ХІинца тІаьхьа ду... ХІетахъ хьобга ла ца догІарна
кхолламо суна дан ма деззара таІзар ди...

Іодика йойла.

Лаахъ кехат язде адрес хІара ду.

Луиза»

Кехат дешна а ваьлла, иза леррина конверт чу а дил-
лина, портфель чу кхобьсира кІанта. ТІаккха чухула
цхьаннан-м ойла еш волавелла лийлира иза. Эххар а:
«ХІаъ, хІинца тІаьхьа ду», — ах-хозуьйтуш элира цо,

коре дла а хлуттуш. Ткъя корал арахъ полларчех оьгура лайн чимаш.

Хлетяхълера шен шераш дагаловцуш юха а ойлане велира Мовсар. Амма цуьнан ойланаш йохийра неI а ца тухуш чулилхинчу кегийчу наха а, мехкарша а. Тахана, 12 январь, иза вина де ма дара. Тховса и де былгалдаккха вовшахкхетар бу аьлла бара кхуьнан накъостий. Иза а дицдинера цунна Луизин кехато...

Цхъана хьарса месаш йолчу тамехъчу йоIа, тIе а еана:

— Мовсарик, ахъ стенан ойла йо, — хьаттира цуьнга, цуьнан коча шен кIайн ши пхьарс а тосуш.

— Цхъаннан а.

— Вало хелха долу вайша.

ДIайолаелира музыка, синкьсераме эшарш, дIадубий-лира хелхарш, тосташ...

август, 1975 шо.

Дашо ор

(Дийцар)

«Дукха хьалха Гуьржехара цхьа адамаш летта Цесайн тайпа дехачу юьртана тIе. МостагIий дукха а, кьиза а хилла. Шайн ма-хуьллу дубхьало йина юьртахоша царна. Амма ницкъаш цхьабосса ца хилла... ТIаккха тайпанан тхьамдас сацамбина юрт юьтуш бухабовла. Оьшшучул ницкъ а IаIийна, юхабахка, мостагI хIаллакван. Бухабовлуш тайпанан хьал — деши, жовхIарш, тхьамдас бIовчохъ дIадехкина. Муьлха бIов ю шен кIанте бен цхьанге а ца дийцина. «Хьанна хаьа аса деши мичахъ ду массарна а дIадийчица, цхьанна вухаван дагадогIий а, мостагIца юьрта а вахана, цуьнца доькхий а», — ойлайина тхьамдас.

Амма бухабовлуш дагахъдоццург хилла цIесашна тIелетта мостагIий: тасадаларехъ хIаллакхилла тхьамда а, цуьнан кIант а. Дукха хан ялале цIесаша лаьхкина шайн махкара мостагIий. Амма тайпанан тхьамдас деши дIа мичхьа диллина хууш стаг а ца хилла. Цхьац-ца хабарш-м хилла нахалахъ, деши бIавьна чохъ дIадиллина бохуш, амма и муьлха бIов ю цхьанна а хууш ца хилла...»

Иштта дубйцура дукха хьалха. Хлетяхъ цунах массо а тешара. ТIаккха, тIеххьа хан яьлча, кIезга бара и бакъхетарш. ТIаьххьар а иза, туьйра санна, дубйцура наха. Дукхах болчарна диц а деллера иза. Амма оцу дийцарх тешара ГIубаш а, хIинца 80 шо кхьачна волу, цуьнан да ГIера а, шен 121 шо долуш кхелхина волу.

— Цхьаь ца хилча кхуллур дацара халкъо и дийцар, — чIагIдора ГIерас...

* * *

Ойлане девлча санна, лаьтта кIайн баххьаш долу лаьмнаш. Царал лахахъ loхку тIехъ хьаннаш евлла аьрднаш. Лаьмнийн кIоргера дубйлу миш, гола тухучохъ малхехъ кьегаш, тайп-тайпанчу аьзнашца Iенало. Уьш юккье Iовдуш лаьтта лекха бердаш. Царна тIехъ — мацах цкъа дайн тIеман чIагIонаш хилла, хIинца оцу дийцарчу заманан хIолламаш хилла лаьтташ йолу бIавьнаш. ЧIогIа хаза меттиг ю хIара!

Кхузахъ цхьана ирзу тIехъ лаьтта накхармозийн яьшканаш. Уьш ши бIе гергга ю. Колхозан накхарш ду уьш...

Кюьртах сетка а йоьल्लीна яьшканаш чуьра раманаш сьайохуш воллу, 80 шо хир долу воккха стаг цIеххьана кхийрахъ иккхинчу лазаро чIикъашка вахийтира.

— Даки, ва Даки, — меллаша кхайкхира иза. Ирзу кхачалучу цхьана басах охьадолучу шовданах кхийра кхаба сикха охьа а хIоттийна, ведда тIе-

веара 13 шо хир долуш, векъано волу кѣант. Берриге а бос бихъна Іуъллур цуънан да.

— Хъуна хІун дина, ва дада? — тѣкхшїтира иза дена.

— Чу вига со, — элира дас.

Лохочу, тѣ латта тесна долчу цѣа чу вигира цо шен да. Поднар тѣмтт а табина охъавиллира.

И де дѣделира дас кѣанте кхин цхъанге а ца кхой-кхуѣтуш, шена поле киларе сатуѣсуш. Амма шолгѣачу дийнахъ кхин а члогѣа кѣелвисира иза. Вист а ца хиллора. Тѣаккха цо куѣйган эшарца шен кѣанте кѣолам, кехат дийхира. Цу тѣ цо Іарбийн элпашца яздинера: «Со кхин толур вац. Суо леш хъобга дѣадийца дезаш цхъа хІума ду сан. Сан дендас 10 шо хъалха дийшира суна а хІара. Кху чѣожах йолчу 18 бѣавнахъ цхъанна чохъ (муѣлхарниг ю ца хаъа), цѣенкъа ахка а ахкина, лаѣттац дѣадиллина деши ду. Царах 12 аса ахкина, йисинарг 6 ю. Уѣш Лечанан берда тѣера шиъ а, ахкал де хъахъ Дѣагначу дукъара 4 а ю. Уѣш ахка а ахкий деши хъайна схъаца. Дуѣненахъ кхин хІумма а оѣшур дац хъуна. Сан кѣант, иза цхъанге а ца дуѣйцуш кѣайлаха делахъ. ХІора бѣов а 2—3 метр кѣорга ахка еза». Дуѣхъара могѣа беша а бешна кехат шен кисана таїийна, воѣлхуш, дена тѣветтавала вуѣйлира кѣант. Дукха хан ѣале да велира.

Кѣант ша висира кху Іаннашкахъ, бердашкахъ, хъуна юккъехъ долчу нрзу тѣехъ. Воѣлхуш луларчу юѣрта боѣдучу новкъа велира иза, шен девеше хилларг ханїта. Да юѣрта схъа а веана дѣавоѣлмира. Кѣант девашас ша волчу дѣавигира. Масех де даѣлча дас шега делла кехат дага а деана, чекхдаллалц дийшира цо. Цхъана хІумано вагїйча санна (хаац я казахетарна, я цѣцваларна, я кхераваларна дарїй) ша волччохъ тохавелира иза. Тѣаккха цхъанна гарна кхоѣруш санна, шен хечин киста на дилира цо кехат.

Масех де делира иза ша хІун дича хІун хир ду а ца хуш лела. Девеше а ца хоѣйтуш ваѣлла вахча, цо

ерриге а юрт пѣаттийна тѣахъа орца доккхур дара. Тѣаккха дерриге а духура.

Тѣахъхъара а, дас шега цхъанге а ма ханїта аѣлхѣ а, шен шиче ТѣахІире ма-дарра гІуллакх дѣадийца сацийра кѣанта. Цуънан шича лекхочу дѣгѣлахъ, букар сетина, голашка охъакхочуш деха пхъаѣрсаш а долуш, аѣру агІор бесни тѣехъ пѣелг биллал шуѣйра муо а болуш, 26 шарера стаг вара. Шен 26 шо бен дацахъ а, олуш ма-хиллара, «лелла борз» яра ТѣахІир.

Дакис дуѣхъхъара иза шега дийщича ца тийшира ТѣахІир. Амма цо кехат гайтича хїира цунна и дерриге а бакъ дуйла. Тѣаккха цо барт бира Дакица, цхъанге а ца хоѣйтуш, бѣавнаш ахка волавала.

Кхаа дийнахъ цхъа бѣов аѣхкира цу шимма. ХІумма а ца карїйра. Доѣалгѣачу дийнахъ шолгѣа бѣов 2 метр хиллал кѣорга охъа аѣхкина, лаѣттац лом тоѣхча, хара санна деса дийкира латта. Казахетта ши бѣаѣрг кѣаѣрзира ТѣахІиран. Даки юѣстахо лаѣттара. Цхъана секундана шена хъалха деши тардалийтира ТѣахІира, тѣаккха дагадеара и дерриге а шен хир доций.

«Делахъ а шиъ бен вац, тхойшинна тоѣур ду... Тоѣур ду? ХІун? Деши?.. ХІан-хІа, иза аса сайна схъаоѣцур ду».

— Даки, вало цѣа воѣду вайша.

— ХІунда, хІинща малх чубуза гергахъ а ма бац.

— Тховса дикка са а даѣна юха вогІур ву вайша.

Іуѣйрре гѣаѣттира и шиъ.

Эѣлах ма белла, некъ ламанан чехкачу хин гІарол хилла лаѣттачу бердан гІад хадощ, чІугѣетташ, боѣдучу. Ул-улло хІоѣттина кхо стаг паргІат вахалур воцуш, готта бара и некъ. Малх хІинща кечлуш бара Іаѣрчашка бала. Дѣо геннарчу ломал лакха тѣера стигал цїийтѣлера. Маѣлхан зѣаѣнарша шен лаѣмнийн баххъаш, варкъ диллина уѣш долуш санна, кѣагадора.

Улгаре хъалха щига, лаѣмнашка, кхочу маѣлхан йовхо. Амма цара иза шайна ца юѣту. Цара и ерриге а йовхо

д'ало гонд'арачу Іаламна, тк'а шаьш шело, дарц ловш
цунна — оцу зазадоккхучу Іаламна — данма г'арол-
лехь лавтта.

Цу к'айчу лавмнийл лахара х'аннаш, х'иннца сама а
евлла, тхнца шен г'аш дуьлуш, к'егаш яра. Тийна дара
Наггахь олхазарийн шакарша похайора и тийналла.

Ул-улло х'юьттина вогура Т'ах'иррий, Дакний. Ц'ех-
х'яна Т'ах'иран белш Дакинчух д'акхийтира, иза не-
к'а г'ера бердах чу а тоттуш.

Т'аккха «У-у-а-а», — дерриге а Іаннаш декош мохь
белира.

Юха а ша ма хиллара д'ах'юьттира тийналла.

Іадийна, к'юргачу бердах чух'юьжуш, г'ехх'я лавтти-
ра Т'ах'ир. Адаман лар а яйнера. Бухахь г'овг'а йора
чехкачу х'из. Масех секундана латта а лавттина, с'ихха
б'лаьвнаш йолчу аг'ор д'ах'аьдира Т'ах'ир. Х'уьх'я а
воьлла халла садоьлуш, д'акхечира иза селхана шаьш-
шимма аьхкина б'ов йолчу...

Адам экханах к'аьста, цо ша дечух, д'иначух, д'ийр
долчух лавцна ойлаеш хиларца. «Х'ун дика болх хир
бу аса х'ара дича, мича Іалашоне к'очу со?» — бохуш.
хаттар до адамо ша шеге, ша цх'а х'ума к'очушдале.

Тк'а Т'ах'ир адам дацара, цунах экха хиллера. Ста-
тана ажхаройх сх'ак'аста эзарнаш шераш эшнехь, юха
экха хила цунна цх'а де а тоьу.

Гонах'ара цх'а х'ума гуш а доцуш, т'етаьїнна
охкуш волмура Т'ах'ир. Х'ацаран х'юрд хиллера цунах.
наггахь шен к'айчу кучан пх'ош юьх'ах х'окхуш, ж'им-
ма садухатоха соцура иза. Цх'ана сох'етехь болх бича-
латта д'а а х'аьдда, цх'ана т'улган эк'анна т'елоттаве-
тира. И т'улган эк'а лом г'ортнийна д'ахилийра цо.

Делк'ан хан хиллера, нийсса делк'ан хан. Аьхка оц
хенахь малх данм а б'лаьвнан цх'ана корана меттан
даьккх'инчу Іуьргехула ц'енк'а кхетара. Маьлхан з'ав-
нарш тахана оцу ц'енк'а юкк'е долчу доккхачу ор-
кхийтира. Цу чохь цх'а х'ума к'егира.

«Деши!» — ша волчохъ тохавелира Тlахlиr. Корта хъавзира цуьнан. Хlаъ, хlара ма дара и деши. Тахана дуьйна цуьнан кху дуьненчохъ мел оьшу хlума хир ду. Урана йисте вахана дlахlоьттира иза. Ор 4 метр хиллат кlорга дара. Чувосса цхьа а аьтто бацара, чу ца кхосса-велча Тlахlиr чукхоссавелира. Оццул лакхара, кхин хlума ца хуьлуш, урана буха кхачар тамашийна дара. Амма иза вай-й хьаланисвелира когаш тlе: хетарехъ, цо дуьххьара деш дацара иза. Дерриге а ор серладаьк-кхинера дешин лепаро. Дешех дина тарраш, шаьлта-наш, пхьегlаш, кхин хlуманаш барз хилла lохкура. Масийтта бле шо хьалха Цлесайн тайпанан цхьана тхьам-дано дlадиллина деши тахана юха а адамана кара кхечира.

Тlахlира блъьргаш дlахьаббира; дуьхьалтесица Цлесайн лам буьззина лаьтта жа, дешийца кхелина шаьлтий-доьхкий, «Суна гург лан-м дац-те?» — кхеравелла блъьргаш схьадиллира цо. Деши-м хьалха санна lуьл-лура. Цеххьана Тlахlиран юьхъ кхоьлира.

«Гали? Дlа муха хьур ду деши?» Амма иза воха ца вуьйхира. Цо тlера хеча схьа а яьккхина, шина коган буьххье шеддаш а дина, чудохкира деши. Иза сов кlезга хийтира цунна. (Эрна аьлла дац-кха халкъо: «Мел хили а дукха деза адамна»). Цо шен коч а схьаяьккхина, иза а хьалаюьзира дешех. Коч а, хеча а вовшахйихкина коча тесица цо. Хlинца иза дlагlур ву, хlара деши дlа а диллина, вуха вогlур ву... «Дlагlур ву? — Благор хъавзира цунна. — ткъа кху чуьра тlе муха вер ву?» 4 метр сов ор, схьалаца цхьа а хlума йоцуш шерачу тlулгех доьттина пенаш. Я лом, а я бел чу а ца кхоьсинера цо. Хlинца хlун дийр ду? Вирана мохъ санна, коча тесна деши охьа ца дуьлллуш, шен киснара урс схьа а эйна, цуьнца тlулгаш дуттуш царна юккъехъ херонаш лаьтта, кегийчу тlулгех цlанъян вуьйлира иза. Цхьаъ цlанийра, шолгlаниг а...

Лахарчу херонна юкъя ког а биллина, лакхарчу тlулгах

хьалатасавелира иза. Кочара мохь ца хиллехь, тевалалур волю иза, цуьнан йозалла ца лайна тлулг дла а иккхина, чукхийтира. (Эрна аьлла ца хилла-икх халкьо: «Дукха дезаро клезга долчух а воккху» — боху дешнаш а). Узар иккхира цуьнга. Чукхеташ ког ихьа вуо хьаьвзаш, члогла лазийра иза. Флехьа Иллира Тлахир кхин меттах ца хьовш. Ткьа настаран голехь иккхина лазар хинца а лаглуш дацара. Пха хьаьвзина, вай лазийна хир ма ву со, бохучу ойлане дог жимма меттахь дитинера цуьнан. Амма хила кхин а доьхнарг хиллера: ност чуьраяьллера. Цунна иза хнира шен голе хьаьжча: иза керчина аглонгхьа длайрзинера. Къиза ойла иккхира цуьнан коьртехь: «Со кху чохь висахь? Кхуза атта стаг ма ца кхочу...» Оцу ойланах иза члогла кхеравелира. Иза хинца кхийтира шегарчу хьолан чолхаллех. Мохь хьаькхира цо. Цуьнан мохь адаманчул а, эхханчух тера бара. Цуьнан ша-шех тешарх, кураллех цхьа зирх а ца бисинера. Цунна сов члогла ийшира, хинца, масех сахьт хьалха, сов новкьа хилла долу адам. Сохьтехь гергга мохь хьийкхира цо, вилхира иза. Амма хезехь стаг вацара. Кладвелла, йиш хаьлла длатийра иза. Нийсса ирх хьаьжира. Блов буьххьера чухаьрцина яра. Цигахула хьалахьаьжча схьагора сийна стигал.

Леш стагана массо хлума дагадогь, олу. Иштта цхьа хала киртиг тлехлоьттича а ойланашка волю стаг.

Хьалха наггахь бен ойла ца йора Тлахира. Цо ойла ца йора, цо хлума дора, ша иза дича хиндолчун ойла а ца еш. Кхойтта шо кхачна вара иза Советан Тедало лаьмнашкахь дуьххьара школаш йохкуш. Амма цуьнан дас школе ца вахийтира иза. «Цахь оьшу, цу пайда боцчу хлуманашна эрна хан яйита йишш яц!» Бакьду, дешашас Габбин элпаш а, уьш халла вовшахтаса а латийра цунна. Тлахир ша а вацара дешарна тлера. Жимчохь Темира цунна жьола дан. Шайн лулахошна корухула чу а ваьлла, церан чуьрчу стоьлана тле тесначу.

кленки бухара кхо туьма ахча лачкьорца. Діадолийра цо шен кьоланаш дар.

Цхьана дийнахь зьенан отделени чохь йолчу цийнан корах чу хьобжуш лавттар иза. Цу чохь, стол тлехь лавттачу хедар чуьрчу кегийчу ахчано дла ца вохуьйтуш, сецавора. Амма схьаэца таро яцара ахча. Куьзган бляьрг схьабаккхича а, решетка яра. Цеххьана цхьа хлума дагадеара цунна. Сихха вахана глаж сара цо. Тлаккха, куьзган бляьрг схьа а баккхчина, цу гложан буьххье сацкьар а латийна, решеткина юккьехула и глаж кора чу а яхийтина, цуьнан буьххьера сацкьар ахчанна юккье туьйхира. Ахча сацкьарна тлелетира... Иштта ахча лачкьийра цо. Амма гучувелира: и ахча кхин цан а ца деш, хаттах дуьзна доллушехь, туькана даьхьнера цо.

Воккха хилча а ца дитира Тлахира кьола. Цо кхечу ярташка, лаьминашка воьдий жа, бежнаш дахкадора. Уьш лахенца охьадуьгий, дораха дладухкура. Иштта кьолах вахча хилтачу тасадаларехь шаьлта тоьхна бисинера цуьнан юьхь тлера муо...

Длаелира буьйса. Хинца керла Іазап тлеххийтира — мацалла. Багара хиш оьхура. Бляьргаш клорга чуэгнара. Цуьнан юьхь тлера муо кхин а боккха хетара хинца. Мацалла ийцира хьогалло. Хьерано доккху мутт кхачийнера. Бага якъаеллера, халла кьурд бан а тлуналла ца хуьлура багахь. «Хіара чаккхе ю» — дагате-сира цунна. Делахь а дахаре болу сатийсам хинца а дла ца байнера.

Ирах хьаьжира иза. Лилула сийна стигал. Хлумма а ца хилча санна лилула сийна стигал... Цеххьана аьрзу гучуиккхира цигахь. Хазаетта дог тохаделира Тлахиран. Амма иза сиха кхийтира: аьрзуно цунна гю дийр дацара. Аьрзунна мотт ца хаьа, цуьнан куьйгаш дац. Цхьа адам дара цунна гю дан таро йолуш...

Де дладелира. Кху ор чу буьйса хьалххехь юлура. Набарна тар тесча санна, Іуьллура Тлахир. Амма и

наб яцара. Мацаллой, хьогаллой глора дладаьккхина валарна гергакхачар дара иза. Делахь а южалла сиха яцара цуьнца. Галам орцахделира адамна. Доладелира догла, ткьес дегташ. Аркьал вижина, багаца догланан тлуналла ловцуш луьллура Тлахир. Кхаа сохьтехь гергга ихира догла. Ор чохь глеххьа лам хюьттинера. Цу тле а вожна, ца лебаш, хи мелча, глеххьа дегле ницкъ беьча санна хийтира цунна. Хьогалла яйча, юха а марсабелира кхачане безам.

«Шолгла буьйса. Дийнна шо даьккхича санна хета. Церанаш хир бац те со ловхуш... Хлан-хла... Кхуза ван цхьанна а дагадоглар дац... У-у, сан ког...» Цуьнан узар жьарбеш, вуон йиш-малаш йира цхьамма. Ор чохь. Хлара воцург а, кхин цхьаь а садолу хлума яра!.. Кхераваларний, дукха цеваларний хьекъалах тилаза висира Тлахир. Глеххьа метта веьча, даггле цхьа йовхо хьаьдира цунна: «Адам жилахь!...» Бодашкара схьа къаьстира шина кога тлехь цхьа галарт. Кхерам тосуш аз делира цунна чуьра. Иза экха дара... «Ча!» — ткьесах коьрте иккхира и хаам. Ча нийсса кхунна тле йолаелира. Хинца хлун дийр ду?

«Урс»? — цле хаьлча санна, болх бора хьекъало. Чохь деша долчу шен хечина глеххийтира иза. Цунна уллохь луьллу ден пхьалглахь ша дина доккха урс схьамийтира.

Ча цунна глеххохкаелира. Экханна бухара дла а хуьлуш, шен ницкъ ма-ббу урс ластийра Тлахира, цунна даг тле нислург. Ча шен деглан дозаллица уьрсана глеххийтира. Макъара глеххаччалц чудахара урс. Оцу млаьларгонехь ча, члогла цлогла хьокхуш, адамна глеюьйжира. Тлахиран белшах цлий тосуьйтуш чужахара цуьнан млараш. Амма, шен мостагичунна дан хлума доцуш, цунна тлехь даиманна а длатийра экха.

Сохьтехь гергга ваьлтира Тлахир ча шена тлера дла хило глерташ. Эххар а и дан ницкъ кхаьчна, кладвелла длатийра иза. Мел хилларг а, дан дага мел лаьцнарг а —

дөрриге а цхьаьна ийна, цхьана тамашийначу суртехь дехара ахнабкхеттачу цуьнан кхетамехь...

Сатоссуш кхетамчу веара Тlахlир. Цуьнан кlорга чуэгна бlаьргаш бlаьвнан буьххье хьаьвссинчохь севцира. Цигахула схьагучу стиглахь гучуделира вертолет. Чехкка деттадала дуьйлира дог. Тlахlирана хийла гинера вертолет лаьмнашна тlехула хийзаш. «Цу чохь-м адамаш а хуьлура...» Мохь тоха гlоьртира иза. Амма цунна чуьра цхьа акха, тамашийна, гlийла аз делира. Иза бlаьвнан пенах дlасакхетта, эццахь хlаллакxхилира...

Ткxа оцу хенахь вертолета чохь деш хlара кxамелаш дара:

— И схьа гун бlов йолччу охьадиссича муха хир дара-те? — бохура цхьамма.

— Жимма лакхахь хьала а девлла, ширачу кешнаш-кахь вай беш болу талламаш бина, юха кхуза даьхкича муха хир дара ткxа? — хьаттира шолгlачо.

Кхоалгlачо элира:

— Вайн талламаш кхуззара дlаболнийча бакxахьа ма хета суна-м.

— Делахь шуна луьучунна реза ву со-м, — тlетайра шолгlаниг а.

Вертолет охьадосса лахделира.

* * *

...— Суна хlинца а ца хаьа цо со хууш кхоьссира, я ца хууш кхоьссира сел кlоргачу бердах: некъ дукха готта ма бу цигахь, белш хьакхаелчи а бердах гlур во-луш. Амма со нийсса Органа юккxе (Орга оцу меттехь кlорга ду) чукхетарна вала ца леш висира. Хичу вужуш, тlулгах кхетта ност йойна хиллера сан. Цундела нека ца далора. Делахь а Орга гомха долчухула берда йисте валавелира со.

Ши де даьккхира аса цигахь. Кхоалгlа де долалуш кхетамчуьра велира. Тlаккха сайна хилларг хlун ду а

ца хаа суна. Меттавеача, со тхайн деваша волчохъ ва-
ра. Тхайн юьртахойх цхьаъ тле а кхьачна (ламтлера
цIавогIуш хиллера иза), цо цIа валийна бахара со...
Схьайтахъ цигаьрка... ХIм-м... ТIаккха тхайн девеше...
сирнакаш а лохьа... хIм-м... Тхайн девеше ма-дарра дIа-
дийцира аса. Цо цкьа хьалха, со хьекьалах тилла аьлла,
кхин тидаме а ца ийцира аса дуьйтург. ТIаккха, со Iан-
не ца Iийча, бIов йолчу вахара иза. БIов чохъ, даьк-
кхинчу ор чохъ велла ТIахIир а, цунна юххехъ йийна
Iуьллуш ча а карийнера цунна.

— Ткьа деший карийнерий?

— ХIан-хIа... Делахъ а, бакъдерг дийцича со теша-м
ца теша цу чохъ деши ца хилла аьлча.

— ХIунда? Хиллехъ тIаьхьабаханчарна карор дацара
иза?

— Иштта-м хетало иза. Делахъ а со оцу чохъ деши ца
хилла бохучух ца тешар хIокху бахьанашна ду: цкьа
делахъ, цу чохъ деши ца хиллехъ, ТIахIир сел кIоргачу
ор чу а кхоссалур вацара; шолгIа делахъ, деши ца хил-
лехъ цо шена тIера хIуманаш схьа а яьхна, царех тIоьр-
мигаш а дийр дацара; кхоалгIа делахъ, со уггаре а цу
чохъ деши ца хилла хиларх ца тоьшуйтург, нийсса дий
шо даьлча со вахча, суна чохъ карийна хIара дашо
Iокьа а ю-кх...

— ХIа-хIа? Схьайтал... Цу чохъ карийна хьуна хIара?
Карийна. ХIинца хьо следователь а ву, и деши мича
дахана хаа деза-кх хьуна.

— И мича дахана муха хуур ду суна, хIетахъ дуьйна
хийла хан яьлла хилча.

— Нийсса кхойтта шо-м даьлла. Схьайтал цигаьрка...

— Даки, суна хIара цхьанхьа ган-м гина!

— Иза-м ца гина хьуна. Вайшинна цIе дIайовш ма
лаьтта, аса дечиг да?..

— Гина кхунах тераниг-м...

— ДIавалахъ ца гинера хьуна иза-м... И алу таяй.
цIийдарш тIедахкахъ.

— ДIавала шашлык ечохъ дац хIара. ХIара суна ми-
чохъ гиний? ВаллахI гина тхайн ненан йиша йолчохъ.
Тап-п хIара ю-кх: еакIов, тIехъ аьрзонан сурт а долущ...
Цо цхьанхьара эцна-м еанера иза. Хьаьнгара эцнера
цуьнга хоттур ду-кх. Валолахъ сикха машина тIе, ХIа-
ра цхьана лар тIе долущ лаьтта хьуна. Шашлык ян
тIаккхэхула воьлур вайша...

* * *

«Муха кхьачна ча кху чу? Лакха тIера чу-м ца кхос-
саелира иза? ХIан-хIа... Ткьа мичара яьлла. Кху чохъ
хилла-те иза? Кху чохъ-м яцара я кхин некъ бу-те, кху
орчу богIуш? Хила тарло... Дюгахъ цхьа Iуьрг ма ду.
ХIетахъ оцу меттехъ чхар ма бара... Хетарехъ, иза дIа
а хилийна тIеяьлла хьуна ча, нагахъ санна кху уран
цхьа бух а беллахъ. Мегара араволийла хила...»

ТIахIир шен тIаьхьарчу ницкьаца хьалха чхар хил-
лачу, хIинца гуш доккха Iуьрг долчу метте текхира.
Юххе кхьачча, Iуьргахъ чухьаьжира иза. «ХIаъ, хила а
хилла-кх уран шолгIа бух. Кху Iуьргахъ чувоеьсича
нийсса Органна йисте волу». Амма цу Iуьргахъ чувосса
цуьнгахъ ницкь бацара. «Жимма садаьлча воссавала
а тарло...» Цундела шен корта лаьтта тIе охьабиллина
дIатийра иза. Амма эццахъ адаман лер хезна корта юха
а хьалаайбира цо.

— Ой-ой, деши!

— ДIавалахъ мичахъ ду?

— ХIара ду-кх!

— ХIан?.. Дан а ма ду... ХIара... ХIара...

— Стоп, меллаша. Профессор ву бIавна чохъ, цунна
хозуйтур ахьа. Хийла деношкахъ кху шимма сатийси-
нарг, кху шинна гIенахъ а дуьхьал тийсинарг, хIара ший
«историкаш-археологаш» хиларан коьрта бахьана хил-
ларг а хIинца хIокхарна гуш дара.

ГIенахъ санна и аьзнаш хезаш Iуьллур ТIахIир.

Кхунна нийсса тлехъара схъахезаш дара уьш. Тлаьххъара а, ша наб кхетта ца хиларх тешча, шегъа ма-тоххалу мохъ туьйхира цо:

— Хлей!

Шинъ тлевара. Халла корта хъалаайбира цо: товш тле хлума юьйхина кьона ши стаг. Цхъаь векъано, важа верстана.

— По дейша...

И аьлла а валале цхъа можа хлума хлюьтира цуьнан блаьргашна хъалха. Тлаккха... Цкъа тоьхначу мийранах велира Тлахир... Тулгаш хилча санна лаьттара важа шинъ. Цлеххъана царах цхъаь вуха а вирзина, вагийча санна, висира. Ор йисте хлюьтина, хлара дерриге а тергалдеш лаьттара 65 шо хир долу воккха стаг.

— Профессор... Вайша ма-варра гучувели... Хинца хлун дийр ду.

Воккха стаг а кхийтира кху шимма делочух. Сихонца аранккхира иза блов чуьра. «Ой, ма ца моьттура сан уггаре а тоьлашха археологаш, оццул кьиза хир бу... Уьш-м акхарой хилла... Цара-м со а вуьйр ву... Вада веза...» — иштта ойланаш юьрта чу делхаш, ша ма-ваххалу юьрта боьдучу новкъа длахъаьдира воккха стаг.

Амма иза гена валале тлаьхъакхира важа шинъ...

Белшаш тлера схъа а лаьцна берда йисте такхийра цу шимма воккха стаг. Корта халла юха а берзийна, цу шиннан блаьргаш чу хъажа ницкъ кхечира вукхуьнан. Уьш шайна чохъ цхъа а синхаам боцуш даьсса а, ангалех долуш санна, цхъана метте хъавьссинчохъ дисна а карийра цуна.

— Адамаш дац шу? — ала кхира воккха стаг, ша цара бердах чуьхоссале. Амма цуьнан и дешнаш вукху шиннан, кхетамна хьовха, лергашна а ца хезира... «Бердах вахана велла профессор», — бартбира цу шимма

Кхузахъ хуьлуш дерг гуш цхъа а вацара. Масех сахъ

хъалха «археологически группа» охъа а йоссийна, дла-даханчу вертолетан глар а яйнера тоххурехъ. Сатоссуш юьстахо тлехболучу новкъахула шен жа лаьллина хъала вахана жаьу ца верза а нийсса 6 сахъ дара...

* * *

Иштта нийсса кхойтта шо даьлча хира масийтта бле шо хъалха Цлесайн тайпанан цхъана тхьамдас блаьвна-чохъ дладиллина деши мича дахана.

Бакъду, и деши шимма-м даьхъна ца хиллера, цхьам-ма даьхънера: ка яьллачу минотехъ шен накъостана тешнабехк бинера цо.

Газета

(Дийцар)

Аьхкенан тIаьххьара денош делахь а. таханлера кIиранде кьаьсттана довха деанера. Юьрта юккьехула чекхболучу новкъахь, наг-наггахь гучудолу адам ца лерича, даьсса дара. Ца хезара ловзучу берийн гIар а, уьш хи йисте дIагулделлера. Балхара цIахь биона баккийнаш а, бовхачу малхо чулаьхкина, чохь я ИндагIашкахь, сadoIуш я кег-мерса гIуллакхаш деш бара.

Совхозан коьрта агроном Iумар вехачу кертахь а дара изза хьал.

Iумаран да, кхузткъа шерера воккха стаг, Iела, рагIу кIелахь шен мангал ирбеш воллура, кхана Iуьйре вахана шен кха тIера буш хьакха дагахь. Юкьа-кара жIов а тухуш, тIулган аьлха а хьокхуш, сих-сиха пIелгаша дитт а зуьйш иза воллуш, цхьаммо, бехха кхеран кевнан горгали бекийра. Меллаша, ша балхах юкьахваккхарна реза воцуш, керара мангал охьа а биллина, кевнехьа дIа а хьаьжна «мила ву техьа хIинца хIара» аьлла, шен парталчу боларца вахана ков схьадиллира цо.

— Де дика хуьлда хьан, Ваша. Почта яхьаш еьнера со-м. Шу ма чудоьлла, ков а кьевлина, — жимма ела а кьежаш йистхилира кхеран лулахо, почтаьон йол: Айбант.

— Диканца ехийла хьо а. Кисас кьевлинера хIара.

и жимах верг ара ца валийта, — бехкала вахча санна, элира Іелас, — кехат-м дац тхоьга?

— ХІан-хІа, дац, амма цхьа кхаъ-м бу!

— ХІун кхаъ? — мелла а цецвалар хаалора воккхачу стеган озехь.

— Іумаран сурт а, цунах лаьцна яздина а ду-кха газета тІехь, — аьлла шен керара газеташ схьакховдийра Айбанта.

— Ахь боккѳул а бохий?! — хазахетар ца лачкѳош, боьха делахь, аьлла, хечи тІехула хьала-охьа хьаькхна ши куьг а цІандина, газеташ схьаййцира Іелас.

ТІаккха:

Баркалла, баркалла, схьайола чу, Қиса а ю хьуна чохь, — аьлла чехка вуха а вирзина, карарчу газеташ-ка а хоьжуш ков а дицделла чувахара.

— Дика мел дерш, тІаккхяхула йогІур ю со! — кхун-на тІаьхьа а хьаьжна, елакѳежна корта а ластийна дІаяхара почтальон-м. Ткѳа Іелас, учара неІ схьа а йиллина, несе мохь туьйхира:

— Қиса, араялал цкѳа!

— Хьо соьга кхайкхарий, дада? — араелира кхуьнан нус.

— ХІан, кху тІехь Іумар ву ма бохура Айбанта. Хьа-жал цара хІун дуьйцу, — дІакховдийра Іелас газеташ. Шега схьаделлачу кхаа газетех, «Ленинан некъ» уллор-чу гІента тІе охьа а кхоьссина, вуьш талла хІоьттира Қиса. «Грозненский рабочий» толлуш чехк а яьлла:

— Кху тІехь-м вац, дада, цхьа а — аьлла «Правда» дІасадаржийра цо. Іелас а гІента тІера «Ленинан некъ» схьаййцира.

Оцу хенахь:

— Шу Іилманна кІорге довлуш дохку моьтту суна, — забаре вист а хуьлуш чоьхьавелира Іумар, газеташ а даржийна, дуьхь-дуьхьал а дирзина лаьтташ долу хІара шитъ а гина.

— Ва, дада, хьуна а хаьа деша?! — тІетуьйхира цо шега вухахьаьжначу Іелина кѳажа а кѳежаш.

— Йемаш лаьтта суна а. ХІан, велахь а, вацахь а хІара ву-кха и, хьажал, — дІакховдйира Йелас газета Кисе.

— Мила ву-у? — газета схьаййшира Йумара

— Хьо. Хьо ву-кха! — кьежира воккха стаг.

— Ван а ма ву, — газета бІаьргашна хьалха а даьхьна, шен дагахь жимма «гІам-гІим» а дина соцунга хІи-лира кІант. ТІаккха хьалхарчу агІон тІе хьаьжира: «Ленинан некъ» аьлла яздина дара даккхийрачу элпашца. Йела-м хьобжуш лаьттара, кхо и хІиндий-хІиндий доьшу бохуш.

— Дешал! — эххар а дагаваьлла дІакховдйира Йумара газета Кисе, ша Йелин букъ тІехьа а волуш. «Эхь хета хир ду кхунна шех лаьцна деша» дагадаара воккхачу стагна.

— Кисас а схьаэцна жимма балдаш меттах хьединчул тІаьхьа ши дош дийшира... агроном. Жабилов... тІаккха таса а елла, цІий а елла сецира, «гІам-гІим а деш. Шена хьалха шен майрачун фамили яьккхина аьлла цо шех беж леци моьттуш воу Йела:

— ХІумма а дац хьуна, дІадеша ахь, — бохуш и теян хІоьттира.

Кхин цкъа а деша гІоьртина Киса нохчийн меттан «инзаречу» хьаьркх мотт а тасабелла шабарш деш лаьттара. Собар кхачо долтийна воккха стаг цец-велира:

— Кхин хІуммаь дац?

— Д-ду — халла хезира Кисин аз.

— Делахь деша. Мотт ца керча хьан? Оцу хенахь Йумар меллаша аравелира, Кисина деша ца хайий а хийна, шегга деша аларна кхоьруш. Важа-м гуттар а йоьх-нера.

— Дада, хІара нохчийн маттахь ду, — элира цо кхин ша хІун эр ду а ца хийна.

— Делахь гуттар а дика ду-кх. Со дика кхетар ву-кха, — оьглазвахар тІеттІа совдолуш дара Йелин.

— Суна нохчийн маттахь деша ца хаа, — даре дира несо, — оха шкоলেখь ца Іамийна.

— Э-э це хала хьо белхан делаІ, — аьлла корта а ластийна, — делахь ахь дешал — вухахьаьжира Іела. Амма Іумар вацара тІехьахь.

УьйтІара цуьнан аз хезира: «Хи-и-за-а-р, ва Хи-зар!» И шен кІанте кхойкхуш вара, шолгІачу классерчу дешархочуьнга.

— ХІун до ахь цунах тІечевхира Іела Іумарна.

— Вайъ! Газета дешийта воллу-кх!

— Ткъа хьуна ца хаа? Хьо-х агроном ву, коьрта! Я шкоলেখь ца хьехна хьуна?!

— Хьеха-м хьехнера, делахь а дицделла-кха, дада — бехказа вуьйлуга кІант. Амма Іелина оьшуш яцара цхьаа бехказлонаш.

Іадийча санна лаьттачохь шен кІанттий, нуссий а дитина рагІу кІел дІавахара иза. Дукха хан ялале Іумареран кертахь хезаш мангал тусуш еттачу жІаьвнан тата бен кхин хІумма а дацара.

Сарахьо Хизар ловза ваханчуьра цІа веъча цуьнга дешийтира воккхачу стага газета. Ткъа Іумаррий, Кисий, Іуьйранна балха доьдуш мелла а бІаьргаш а цІий-бина дара. Сийсара дикка тІаьххьалц Іийнера и шиь нохчийн маттахь деша Іама гІерташ. Дешар хала делахь а, Хизаран гІоьнца мелла а кхнамаш баьхнера цара. Селхана Кисин мотт тийсабелла хьаьркаш башха инзаре а ца хиллера...

Цергахь

(Дийцар)

Делкъал тІаьхье яра. БІаьстенан сийначу стиглахь кхозу малх кьеггина хьежахь а, башха йовха а яцара. Бай-й хьовкху моххий, маьлхан зІаьнарший цхьаьна а

нээлла деглана аьхна дара хлаваь. Юьрта юккьехула чекхболуш болчу ураман шина аглор, нийсачу могларш-кахь лаьтта ценош, блаьстенна самадаьллачу Галамо, заащий, луьстачу сийначу глашций длахуьлдинера. Урамехь гуш аддам-а дацара. Баьсса бара урам. Нагнагахь, шайн-шайн кертгахь, хесахь Инталуш, цхьаьцца Пуллакхаш деш бохкучу бахархоша туху моххьид, уьйтлахь ловзучу берийн гловгланашийн хезара схьа. Сайд-Эмий, Иванов Александаррий дуьххьара ца веанера кхуза. И шиь хьалха а кест-кеста воьгура. Александран йиша яра кхузахь ехаш. Ткьа Сайд-Эминна, цуьнца дуьххьара веьча цхьа йол евзинера. Цундела увольнене кхуза воьгура ши доттагI. Юрт кхеран часть лаьттачу гIалина 10 чаккхарма бен гена а яцара. Тахана а веанера хIара шиь иштта. Амма, Сайд-Эмин Галя цIахь яцара. Александран йиша йолчохь а Иийна, схьавоьгура ши кIант, хIинца, оцу баьссачу урамехула, ценошка а керташка а блаьрг а бетташ. Сайд-Эмис шайн юьртаца хIара юрт юстуш тергалдора дерриге а. Дуьххьара гича, кхунна тамашийна хетта долу дечиган ценош, хаза бес-бесарчу бустамашца кечдина дара. Моглара лаьтташ долчу цара тамехь сурт моттадора. «Ма дукха хан а ю оьрсашна уьш дан Iемина, — ойлайора цо, — говза деш ценош а дукха шаьш...!»

Иштта воьгуш юьрта юккье ши кIант кхьачначу хенахь, кхарна хьалха, гена боцуш, мохь хезира: — Ва-а! Орца цала! ЦIе яьлла! ЦIе яьлла! Беран мохь бара и. И хезна ши салти соьцунгIа хилира.

— Мичахь? — элира шиммо а цхьаьний, тхевнаш тIехула блаьргаш а кхарстош, кIур гой а хьожуш. Юха:

— И дIогахь! — хьалха, дитташна юккьехула ирах уьду кIур а гина дIахьаьдира Сайд-Эми... Ши кIант тIекхьаьча цIе марсаьллера. Дуккха а шерашкахь лаьттина якъаелла дечигаш сирмакаш санна йогура. «Ткьарш-ткьирш» деш корашкахула а, неIарехула

ара кхийдара цIеран цIен меттанаш. Буькьачу мокхачу кIуьро къайла баьккхинера тхов. Орца доьхуш волу кIант ша хIун дийр ду ца хууш, блаьрза хьийзара. Лула-ра схьахьаьдда кхоь-ийнъ зуда а, стаг а корех а, неIарх а аракхийдачу цIарна хIун дийр ду ца хууш боьхнера.. Цхьаболчара ведарш чохь кхоьхьуш хи доттара тIе. Амма цунах хIумма а гIо ца хуьлура. Ши доттагI сиха кхийтира дан дезачух. Секунд а яйа мегар дацара. МавагIлара уьйтIа иккхина Сайд-Эми коре хьаьдира. Корашкахь йохкуш решеткаш яра, цIе а йоьлла яьллера царех. Юхайккхира и. Маьхьарца воьлхуш, кхунна тIе-кхийтира жима кIант:

— Адамаш ду, цу чохь! Адамаш... дада а. Колька а!... — мохь хьоькхура цо, ца кхетарна кхоьруш санна, цхьана куйгагIара дIа а ийзош, важа куьг догуш долчу цIийнна тIе а хьежош. Ойланаш ян хан яцара. Сайд-Эми неIаре хьаьдира. Амма иза а цIеро дIалаьцнера. Александра, зударшкара схьаэцна, тIекIел, масийтта ведар хи туьйхира цу чу. Делахь а цIе лагI ца елира. Цхьа хIума дагадеанчу Сайд-Эмис, едда йогIучу цхьана зудчуьнгара ведар хи схьа а эцна, шена коьрта тIехула охьа а доьттина, чехкка тIера схьа а яьккхина китель коьрта тIе тесира:

— Саша тIедотта хи! — аьлла мохь а тухуш. Александра, цхьаь вукхунна тIаьххье, ши ведар хи тIеIаний-ра цунна. Сайд-Эми шолгIа а неIаре хьаьдира. «Воьгура кху чу-м» аьлча санна, дуьхьал аракхевдира цIе. Цхьана секундана сацавелира кIант. «Ткьарш-ткьирш» деш йогура дечигаш. Воьлхуш хьийзара жима кIант:

— Де-душ-ка-а! Коля! КIелхьара бахийша уьш... — мохь хьоькхура цо. ЦIе-м тIехь-тIехьа марсаюлуш яра. Цхьана секундана вуьйхира Сайд-Эми. Оцу секундахь дагавеара цунна капитан Загиба. ЦIеран суй санна цуь-нан кхетамехула чехкижкхира: стрельбище, гранаташ кхуьосу майда, Поповн керара хецаелла, ирах яхана, от-деленина хьалхха охьайужуш йолу граната. Цунна ма-

барра хезира Загибас хъаькхна мохъ. Ма-варра гира ша а — Поповна тѣхъадаран меттана, лаьтта охъавоьжна Іуьллу; капитан а — Попов шен дегаца дѣахъулвина Іуьллу. Ма-дарра гира цуьнан чов хиллачу когах охъахъадда ций а..., юха лазарна халла садетташ, берриге бос а баьхна строй хъалха и лаьтташ а. Корта а оллийлиьна, эхъ хетта ций а велла, лаьтта ша а...

* * *

Сайд-Эмигѣран ротехъ цѣран кечамбаран занятеш яра. Іуьрре спрелъбише схъакхъачна хѣорш, овшуш болу кечамаш а бина, герз лелоран бакъонаш карла а яьхна, шайн-шайн меттигашка дѣасабекъабелира. Сайд-Эмигѣран взводана гранаташ кхуьссу майда кхъачнера. Теман гранаташ яра кхисса езаш ерш.

Дукках болчу салташа цкъа а кхоссаза яра бакъ йолу граната. Ур-атталла теман граната жаралацанаш а бара. Цхъабакъду, Іаморан гранаташ-м кхиссинера массара а, мас-масийттоза, амма и тоьуш дацара. Цундела ротин командир капитан Загиба а кхеран взводаца сецира. Хъалхара отделени гранаташ кара а эцна, атакин сиз тѣе елира. Отделенино цхъаьний кхисса езара уьш. Сайд-Эми шен отделени кхоалтѣа хиларе терра, шайн рагІ тѣкхачале кхин цкъа а салташна ин-струкци йовшуш воллур. Гранаташ дѣакхуьйссун цѣа гира цунна, амма лелхаш татанаш девлча дѣахъаьжца цхъа салти когах ка а тухуш лаьтта охъалахлуш-м гира. «Чов хилар!» — яра хъалхара цуьнан ойла. Кхечарна гира хиларг. «Лазий», «лазий», — шабарш доладелтира отделенехъ.

— Йнта гловгІанаш! — аз ойъуш команда дѣра Сайд-Эмис, — хѣумма а ца хилла. Лазийнчуьна чехкка гѣо дѣра. Кхин башха чов а ца хиллера и. Цхъа жима герш кхеттера настаран дилхах. И юьстах ваьккхина охъа а ханйина, юха а дѣадолийра гранаташ кхиссар. Цкъа

къа кхиссинна евтира отделенеш. ШолгІачу гонехъ, юха а, рагІ тѣкхечѣра Сайд-Эмин отделенин. Гранаташ а керохъ дѣахъоьттира отделени. Аьрро флангехъ хъоьжуш лаьттара капитан Загиба. Сайд-Эмис команда дѣлира... Цхъабосса дѣалестѣра куьйгаш ирахнехъа. Амма цхъа граната, шарталчу Поповн керара хеца а елла, хъалха дѣа ца йовдуш, лаьтташ йолчу отделенина иттех метр бен гена ца йолуш, ирах а яхана охъайогІура. Шегара даьллачу гІалатана воьхна. Попов, ши бѣаьрг а къаьрзина, охъаюжучу гранате хъоьжуш лаьттара. Сайд-Эмина а ша хѣун дан деза ца хаьара. Охъаюжучу гранатана тѣхъада вуьйлира и, амма гІулч а яьккхина сецира! Цунах нисдала хѣума дацара. Оцу хенахъ:

— Охъадийша! Охъадийша! — аьлла мохъ туьйхира Загибас. Массо а, юха а хъаьвдда, лаьтта охъаийгира. Иза дѣра Сайд-Эмис а. Шайна Іама ма-дарра, охъаюжучу гранатана букъ а берзийна охъа а воьжна, корта, белшашка чу а озош, куьйгашца дѣалачкъийра цо. ХІан-хІа иза кхеравалар дацара. Дуккхазза а занятешкахъ карлаьккхина, кхетамчу йижна прием яра и. Амма и воьхнера. Ткъа командиран воха бакъо яцара хѣуьхилча а. Иштта хъоьхура кхарна Загибас. Капитанан команда кхочушдеш охъавоьжнучу кхунна ца гира, меттах а ца волуш, Іадийча санна лаьтта Попов. И бос а баьхна, ша оцу метте тѣелатийна волуш санна лаьттара.

ОьгІазваханчу капитана, кхин цкъа а: — Охъайѣжа, тѣнтаг! — аьлла мохъ а тоьхна, тѣхъаьдда, ма-вагІгара тѣкхетта и охъа а вожош, ша цуьнна тѣхула тѣе а вуьжуш, дѣахъулвира и. Гранаташ лилхина йовларцанна хъалалилхира салтий. Сайд-Эми Іуьллучу Поповний, капитанний тѣхъаьдира. Царна сѣхха го бѣра взводо. Загиба ша Іуьллучуьра кѣгархира. Аьрро коган эпки тѣхула охъахъаьдира мѣла ций. ХъалагІатта воьлла и охъа аьлла узар а деш деш юха а охъахира. Тѣекхѣьна санинструктор а, старшина а чов дѣаехка хІнттира.

Меллаша хъала а глаъттина корта а оллийна длохлосттира Попов.

— Йовдал! — элира цуынга хъала а хъаьжна капитана, — ваха кюртийна хъуна?!

Хиниццалц бист ца хуьлуш лаьттачу салтийн гловгланаш евлира. Бехкечунна чуглоьртира уьш, дуьхьал вист а ца хуьлуш, бляьргех хиш а девлла лаьттара Попов.

— Совнае гловгланаш! Длахлоттае рота! — омра дира капитана... Важа ши взвод схъа а кхайкхина рота длахлуттушехь, Загибин чов а длайихкина елира. Старшинас глов а деш хъалаглаьттира капитан. Меллаша лазийначу кога тле взвелира и. Таккха цхъана куьйга старшинан белш тле а телаш веана, лаьтташ йолчу ротина хъалха длахлосттира. Кира санна клайн яра цуьнан юьхь, гуш дара цо хала садетташ хилар. Шена рота длахлоттаран хьокъехь доклад ян воьллачу хъалхарчу взводан командире:

— Ца оьшу, — аьлла куьг а тесна, стройна тлехула бляьргаш кхарстийра цо. Таккха, шен лазаро ваьшта озийначу балдашна юккъехула, уьш тлундан санна, меттан буьхьиг дласа а хъаькхна вистхилира:

— Эхь ду! Эхь! Сержанташ схъадовлал юккъера!

Сержанташ кхоккха глулч хъалха а бевлла длахлиттира.

— Гой шуна!? Шун болх бу шуна. Даккхийде шайна. — Пелг хъажийра цо Поповна тле. Шо ду и эскарехь волу-х! Эхь! Эхь ду! Отделенин командир мила ву?

— Со ву, накъост капитан! — жоп делира Сайд-Эмис.

— А-а, Магомадов? Ца моьттара суна хьо ништта ледара ву. Ца моьттара. Старшина!..

— Ладуглуш ву, накъост капитан! — жоп делира старшинас.

— Могаьрхочунна Поповна, рагI йоцуш кхо наряд — служба моз ца хетийта.

— Кхеташ ду!

— Ткъа, — кхидла а къамел дора Загибас, — командира — сержантана Магомадовна взыскани — шен салтий ледара Іаморна.

— Кхеташ ду! Юха а жоп делира старшинас.

Сайд-Эмин корта охъабахара. (Цуьнан юьхь яцара капитанна дуьхьал хъажа. Велххал чІогла халахетара цунна шегара гІалатдалар). ХІан-хІа, взыскани яцара цуьнан дог дохийнарг. Цо кхечуьнан ойлайора: ша оцу минотехь воьхна хьовзарна юьхьІаьржа вара и. ХІара ма вара капитанан меттана и команда дала дезаш верг а. Попов дІахьулван везаш верг а. Ткъа хІара и даран меттана охъавуьйжира, уставо ма-хьеххара нийса, ша командир хилар диц а делла. «ХІинца мила тешар ву, кхера ца веллера аьлча? Цхьаа!» — ойлайора цо.

Амма Загибас юкъахъехира кхуьнан ойланаш:

— ДІахІитта шайн меттигашка! — этира цо. — ХІинца, — шена юххехь лаьттаху старшинагахьа дІавирзира и, — чов хилла салти машен чу хааве. Сан меттана хьалхарчу взводан командир вуьсу. Занятеш чекхъяха!..

Кхин дІа хІума ца хуьлуш чекхделира де. Амма Сайд-Эми хІетахь дуьйна дог доьхна вара... Цунна лаьара ша кІилло воцийла хайита...

* * *

И дерриге а оцу йощацу секундахь жарладелира Сайд-Эмина. Ша-шех эхь хетта шІийвелира и. Таккха китель юьхь тІе а озош, корта охъа а бахийтина неІарх чохъаиккхира кІант. И къайлаваьлча «Ара-м ца волу хьуна хьо» бохуш санна, юха а генна мотт аракховдйира цІаро. Амма минот дІа а ялале, марахь воккха стаг а такхийна араиккхира Сайд-Эми. Цунна тІаьххье чуик-кхинчу Александра жима кІант а ваьккхира ара. Воккха стаг а, кІант а кхетамчохь вацара. КІуьро садужьийнера царан, тІера бедарш а йогуш яра, дегІ а, юьхь-марш а ягийнера. Нах царна гІо деш а битина, шена тІе кхин

а хи а доьттина юха а догучу щийна чохь жъайлавелира Сайд-Эми. Цунна тлаьххье чухъаьдда Александар тата долуш а хезна сецира. Цийнан ах тхов, хийнща воккха стагий, беррий арадаьккхинчу чуьра, тлебуьйжира. Тлебожа лестира бисна ах а.

— Саша! — аьлла мохь туьйхира Александра. Цара, ротехь, массара а Саша олура Сайд-Эмих. — Саша.

Кхо тоьхна мохь хезча санна, цера юккъехь неларехь гучувелира Сайд-Эми. Иза цхьана куьйга коьртах хьарчийна китель а сецош, лаьттахула аратекхира. По дан тлехъаьдира Александр. Катоьхна схьа а лаьцна цера юккъера араозийра цо доттагI. И цо чуьра аратакхорцанна тлебуьйжира бисна тхов а. Сайд-Эми жхетамчуьра велира. Тхов нийсса жхунна тлебоьжна хиллера. Чехкка вадийна юьстах ваьккхира и наха. Бедарех летта цле чехкка дIаяйира. Схьакхечира пожарникаш а. «скори» а. Воккха стаг а, кIант а, Сайд-Эми а машен чу виллира. Александр а хиира шен доттагIчунна улле чу. Новкъахь кхетамчу веара Сайд-Эми. Меллаша схьабиллира цо бIаьргаш.

— Хи, хи деза. — халла хезира цуьнан аз.

Хи дацара.

— Сатохахьа, Саша. Хийнща дIакхочу вай, — элира Александра, хазахетта бIаьргех хиш а довлуш.

— Ад-да..., — элира вукхо юха а, халла, — адамаш кIелхъара даьхний? Адамаш...

— Массо а кIелхъара ваьккхина, массо а дийна ву. — сихха жоп делира Александра. Сайд-Эмин юьхь екхаелира.

— Дика ду, — халла хезаш балдаш меттахъаьдира цо. ТIаккха, юха а, цхьа боккха бала тIера баьлча санна, доккха са а даьккхина, меллаша дIахъаббира бIаьргаш. Тийналла хIоьттира машен чохь. Чехка йоьдура машен. Александр шен бIаьргахара хиш дIа а дохуш корах арахъаьжира. Генна дIа гуш яра, сийна кIа байчу

мохо техкош, сийначу тулгешца маълхехъ ловзу
аре. Вехха Ийра клант арахоъжуш, цхьацца хIуманаш
дага а лощуш. ТIаьххъара а шен ойланашна вела а
къежаш схьавирзира и. Сайд-Эмин бIаьргаш, хьалха
санна, тIехьаббина бара, амма юьхъ тIехъ велакъажар
хаалора. Хьанна хаъа цо стенан ойлайора: я цIа дуй-
хьалтуьссура техъа цунна, я капитан Загиба, я хIинцца
цIергара схьабаьхна нах? Хаац. Амма гуш дара дикачу
ойланаша и хьоьстуш хилар.

Вайга бегаш ца бойту

(Забарен дийцар)

Цхьа кира хьалха, Соьлжа-гIала вахнера со, командировке. МаьркIаж-бода булучу хенахь суна дуьхьалкхийтира, Министерствехь болх беш волу сан доттагIа, Iабдулла.

Вовшацна маракхетта, хьал-де дуьйцуш проспекте-хула волавелира тхойшиъ. Со командировке веана вуйла хиъчахь, велар иккхира сан доттагIачуьнга.

— Хьо стенна воьлу? — и вела бахьана ца гуш хаьттира ас.

— Селхана бен со а ца кхаьчна цIа, — элира цо, — сан командировка, оьрсаша ма-аллара, «просто анекдот» яра.

— Iабдулла, дийцахьа — аьлла, хьаставелира со забарийн дийцарш дукха дезаш волу.

Iабдулла дийца волавелира.

— Масех де хьалха вахнера со цхьана йоккхачу районе, арз талла. Арз доккха яздина дара. Цу тIехь арз деллачо билгалдохура цу районан уггаре а йоккхачу предприятийн куьйгалхойн кхачамбачарш, церан гIул-лакхаш. Районе суо дIакхачарца, цу предприятийн конторе вахара со.

— Начальник чохь вуй? — хаьттира ас зорбатухуш Iаш йолчу секретаре.

— Бака Курумовича, ша волчу стагга а ма ванйта аьлла, цуьнан совещани ю — элира секретаро.

Цхьана сохьтехь гергга волавелла лелла юха а чувахара со.

— Мукъа вавллий Бака Курумович? — хавттира ас.

— Хан-ха, — доцца хадийра секретаро.

— Министерствера веана накъост ву алахь, — хьаставелира со, хьежа клордийна. Ца тешарца суна те бьаьргаш а бьогина, хьалагъаттина, доганца кабинетан неI схайиллина, чуяхара. Тлаккха сикха ара а яьлла:

— Чуволла бах хьов, — аьлла, шен метта охьахиира и.

— Со чуваьлча, чохь пхи-ялх стаг вара, тонкийн кIуьрехь церан яххьаш халла бен къавсташ яцара. Цеххьана схьакхеттачу къаьркъанан хьожано цатам бира суна.

Цу кIуьрехь, нека деш санна, тамарш лестош суна дуьхьал ведда маракхийтира начальник.

— Ой, Iабдулла, хьов вац иза? — аьлла, мохь а тухуш. Кабинет чохь хилларш хьалагIевттира.

— Ву дера. КIезг-мезг гIуллакх долуш веанера со, хьовца.

Чохь хилларш, цхьацца волуш, арабевлира.

— Охьахаал, хьан гIуллакх, мел доккханиг, дийр дувай. Ахь бехк ма биллалахь, тхан снабженин начальника сийсара кIант вина и «обмыгать» ван гулделлера тхо, — аьлла стоьл кIелхьара коньяках дуьззина стака схьакховдийра соьпа.

— КIант декъала войла, амма мала йиш яц сан, — аьлла, стака дIатеттира ас.

— Кхета со, гIуллакхаш чекхдевлча айбеш товш бу бакал, — аьлла, стака дIадаьккхира Бака Курумовичас. Айса деанчу гIуллакхах кхетийра ас начальник.

— Мотт боцуш вуьссийла, мотт беш верг, — аьлла макхвелира и. Винтилятор дIа а йовллина, шен кабинет

чухула дІа-схъа а волавелла, оуґлазе корах арахъаџ-на элира: Вай бегаш ца бойту.

— Арз толлуш чекхделира сан и де. Сарахъ началь-никан кабинет чохъ гулџелла совещани буьйса юккџе яххалц лаьттира. Цу чохъ бара со схъавеъначу дийнахъ гина накъостий. Іуьйранна, со схъавале, совещани юха йолаеллера.

Со чуваьлча, командирана хъалха салтий санна, дІа-хІиттира уьш, церан бІаьргаш сакхдевлла хьовжура соьга.

— Кху тІехъ чекхйолу вайн планерка, — элира на-чальнико. Чохъ хилларш, хъалха санна, цхъацца волуш арабевлира

— Іабдулла, и пайда боцуьрш лехьош хъайна хало ма елахъ, — элира Бакас, кабинет чохъ тхойшиъ бен ца виссича.

— Пайдабоцург, пайда боцчо бен лехьор дац, — эли-ра ас.

— Хъа-хъа-хъа! — аьлла тамхилла, гІадвахана вела-велира и. И ду хьуна кьонахчун кьамел. Вай бегаш ца бойту! Хьо-м цхъа гІайракх хилла! Хьо гостинцехъ сецна бохуш дийцина суна, цунах дош хир дац. Тховссехъ со волчу схъаван веза хьо. Хьо цигахъ Іер гІиллакхехъ дац тхуна.

— Цигахъ паргІат хета суна — элира ас. — Йол-жероца ала гІертій хьо, — юха а веладелла сан букътІе куьг туьйхира цо.

Сарахъ, со номер чохъ газеташ доьшуш Іаш, чувелли-ра Бака, шеца виъ накъост а волуш:

— Хьеший оьций ахъ? — аьлла.

— Хьеший дукха безаш ву со, — аьлла, хъалагІаьт-тира со. — Хьо тховца хьошалгІа вогІийла лаьара тху-на, элира Бакас, — самукъадолу меттиг яц хъайниг.

— ГІелвелла, корта лозу бахарх гІуллакх ца хилира, цхъаъ санна, пхи стаг дехаре веъча, ца ваха товиш ца хетта хьошалгІа вахара со.

Сов безамехъ кечийна яра стол. Даа-малар шорта дара. Бокал юбззина коньяк кховдийра соьга.

— Кјентий, хјара Бакин бака дјамер бу вай — аьлла Бакас шен бака айбира. Ас суо молуш вац аьлла дјахилийра сайниг. Къаьркъа деза хир ду аьлла, «ЭКСТРА» доьттира суна.

— Молуш вац, — элира ас. «Ой, и бохурт хјун ду?» — щецбевлира сан накъостий — хјара, зударийн малар — шампански-м молур хир ду ахь, — аьлла, шампански шиша схьахјоттийра Бакас.

— Молуш вац, — элира ас.

— Хъо молла хилла, мунепикъаш ду алий хъайн вирдера дја ма дахалахъ тхо, — аьлла гјуггјанехъ белабелла, бокалаш вовших тоьхна дјамелира цара. Цул тјаьхъа кхин шозза-кхузза дјамелира. Сан накъосташна кеп хилира. Вовшашца бегаш беш сакъоьрура цара.

Молла-тхъамда тиллира сан цје. Хан дјайоьбура. Буйса юкјал тјех яьллера. Церан хабарш хедар доций хууш дјаваха тохалора со, амма массара а тјекхетий со юха а охъахаавора.

Сан накъосташна малар совдаьллера: со, со вевзий хъуна? — бохуш, вовших тийсалора. Бакас тхан молла, — олий, тјекхетий суна обанаш йохура.

Эххар начальнико куьг айира. Массо а вовшийн муышканаш йина дјатийра.

— Јабдулла, — элира Бакас, — ахъ деана гјуллакх хууш бу и накъостий. Кхачамбацарш, тхан гјалатлонаш хъуна гуш ю, вайн дайша олш ду: «куьпчичо пхъегјийн тјам шена луьучу буллу, амма цара ма-аллара, и гјуллакх хъан карахъ ду. Тхо нахала ца дохуш ахъ и гјуллакх дјадерзо лаьара тхуна. Кхаъ кхаллор боцуш вуьтур вац хъо. Шай-кай ца оьшуш цалла а хир вац вайн заманыхъ. Бакас шен къамел хадошшихъ, цхъацца туп ахча охъадиллира стоьл тје, шиммо.

— Вай бегаш ца бойту, — аьлла, и дерриге схъагулдина схъакховдийра соьга Бакас.

— Суна ахча ца оышу, со кхаънаш эца веана вац, — элира ас, шен накъосташка блаырг тайийна, ахча дла-
лачкыйира Бакас. Цул тлаъхъа тхо дласакъаьстира. «И
дера хир ву ахча длаэца кхоьруш, кхин тайпа совглаташ
вай даре сатуьйсущ», олуш хевира суна цхьаммо тхо
арадовлуш.

«Зам-зам хн-м ца деза техь цунна», элира кеп хилла-
чу цуьнан накъосто.

Цул тлаъхъа цхъа ши де делира.

Шозлагичу сарахь, хлетахь санна, со газеташ доьшуш,
лаш, хлетахь санна чуелтира сан тоба, цу ахчанах эцна
суна 3% заемаш яхъаш.

— Уьш ца оышу, — доцца длахадийра ас

Арз теллина, акт яздина со волучу дийнахь товарни
окладе вигира со Бакас.

Дукха ца хьелуш схьакхечира ерриге тоба.

— Ахчий, заемаш длаэца хьуна дегаза хетний хууш
хIара пайда боьцу хIума кечийнера-кх оха, — элира цо.
Суна гира: безамехь хаза цхъа диванный, холодильнич-
кий — «Орск» 3, диначух кIадий.

Сайн дагахь хIорш сан кочара бовла ца бохку, аьлла.
тIетайра со, сайна дагадеанчух воккхавеш. Со реза хил-
лий хитча, вовшашна блаыргаш телуш лаьттара сан на-
къостий.

— Цхъа берзалойн тоба ю-кх шу, — элира ас вела-
къежна.

— Вай бегаш ца бойту! — элира Бакас.

— Цхъа дехар ду сан шуьга, — элира ас начальнике
хъаьжна — кхана Iуьйранна суна машина хилийта еза,
хIара хIуманаш дIаяхъа.

— И вайн карахь ду, — элира Бакас.

Вовшашна сов реза хилла къаьстира тхо. Дласакъаьс-
таш ас массаьрга а сов чIогIа суо волчу хьошалгIа кхай-
кхира.

Iуьйранна, сатоссучу хенахь, сан хIуманаш тIе а
ехкина, тIе брезент а тессина охьахIобьтина машин гира

суна, цунна юххехь начальникан «Волга» яра сигнал ле-
хош, соьга аравала бохуш. Грузовой машина тIаьхьа
хIоттийна, Бакин «Волги» тIехь тхан тоба Соьлжа-гIала
тилира.

Соьлжа-гIала чувуллучохь машинаш саца а яйтина,
сайна евзаш йолчу хIусамера телефон туьйхира ас ми-
лице. Суо кьуй бахкош вогуш вуйла хоуьйтуш. Маши-
нийн номерш дIаязьяйтира ас.

Ас некъ буьйцуш милицин неIарга схьакхечира тхо.
Милиционераша гуо бира тхан машинашна. ХIетахь
хиллачух кхетгаболу сан накъостий, акъ а бевлла
хьожура соьга.

— Схьакхечи вай, — элира ас, — хIара ю сан хIусам.
Милиционераша «Волгин» неIарш схьайиллина охьабо-
хура сан накъостий, машин тIера охьабисса ца лууш бо-
лу. ТIаьххьара охьавоссийра Бака.

Шен накъосташка гIийла бIаьрг а тоьхна элира цо:
— Вайга бегаш ца бойту.

Со мама лобхуш ю

(Дийцар)

Луиза берашица ловзар дезаш яцара. И ца езара цар-
на, цунна ца дезара уш. «КIохцал», аьлла, цIе дIаях-
нера Луизин. «Кестта дадас хьуна керла мама ялор ю»,
аьлла, денанас хьаьстича, цунна жIала санна, тIекхетий,
куьйгах цергаш юхкура цо. Берех лета, воспитательшка
ла ца дугIу, аьлла, детсаде ца йохуьйтуш цIахь сацийне-
ра и. Гуттар а оьглазе, дегабааме яра Луиза. Iаламат
чIогIа вон лелаш волу цуьнан жимха волу ваьша Луизех
бен кхоьруш вацара. Цо: «Ваха», — аьлла мохь тоьхча
тоьара цунна: карийна кIеза санна, тап-олий дIатера,
гечдар доьхуш цунна вела а кьежий.

Тахана бешан кIоргехь Iаш дара и шиъ, шина Iожа

юккѣхъ динчу гланта тлехъ. Вахас шен карара лежаш ловзадора, ткѣа Луиза, карарчу можачу зезаге хьобжуш, ойлане лара. Кертахъ дечу ловзаран гловгла, еттаху вотанан тата, шайн горе-гледдах «хлорстоъ» бохуш цигахъ наха хьокху мохъ хезара Луизина. Луизин дас зуда ялийнера. Болх бечу моторо санна, лергашкахъ глар-тата деш къаьстара Лумзех и гловгла. Луизин ойланаш Луиза эчна генна длаяхнера, цара хьалха хиттош карлайохура тоххура, цу оьрсийн йоккхачу глалахъ дадиций, мамий йихьна хан.

Луизин да, Ахьмад, хлетахъ цигахъ доьшуш вара. Луизин цу хенахъ диъ шо дара. Цул тлаьхьа ши шо даьлলেখъ а Луизина, тахана санна, дерриге дагадогтура. Къаьсттина цунна хьалха лаьттара, дадин мукъачу хенахъ, глалин йистехъ садалар. Цигара хьаннаш, зезагаш. Дагадогтура, лекхачу, баьццарчу бацалахъ лечкъардигех ловзар: Луиза мамица дилечкъара, бацалахъ, ткѣа дада хуьлура уьш лобхуш, «а-у», «а-у», бохуш мохъ бетташ. Дадина шаьшшиъ гича, догтаха ела-лой вовших хьаьрчара и шиъ.

Ахьмада тлеххетий Луиза ненан карара схьаозайора. Луиза, цуьнга длаяха ца лууш санна, мохъ хьокхий, цуьнан логах хьаьрчара. Иштта хаза шайн хилла дахар хинца карладуьйлура Луизина.

Ахьмад дешна ваьлча цла баьхкира уьш. Хлетахъ дуьйна дайна хетара Луизина шен ирс. Ла ца лора цуьнга денана, тлаьххьарчу хенахъ дада а, шен мамига луьйш. Цлакхаьчначул тлаьхьа, юха вича санна, хийца-веллера Ахьмад. Гуттар а оьглазе, дера хуьлура и. Довхаьдда зама яцара цлахъ. Цара хлун къуьйсу хаьал яцара Луиза, амма шен мамина глело еш ла ца лора. Шайн сов цла чохъ елхаран клурдаш деш хийла гинера цунна шен нана. И шена иштта гича «мама», олий тлеххетий нана мара юллура цо. Нанас шен блаьрхиш цуьнан юьхъ тле легадеш, «хлун де вайшимо», олий, обанаш йохура Луизина.

Хietaхь дуыйна цабезам бара цуьнан денене а, шен дега а. Берашца хилла уьйр-безам, ловзар дайра цуьнан. Шен ловзо хIуманаш, тайниг йицъеллера цунна. Корта оллийна и Iаш гича, воккха стаг санна ойланаш-кара ойланашка и юьйлу моьттура.

Цхьана Iуьйрана ша самаяьлча, чохь кегийна хIуманаш гира цунна, и нене кхайкхича, дас элира: мама Соьлжа-гIала яхана, хьуна ловзо хIуманаш эца.

Цул тIаьхьа кхин мама ца гира Луизина, шо гергга зама яьллера.

Цуьнан жимачу дагна хилла чов тахана кьаьсттина лаза яьллера. Шайн уьйтIарчу ловзарга ца хьежалуш, шен нана дагаохуш, лечкьнна шен ваша эцна, еанера Луиза кху беша.

Сарахь, маьрkJажбода чIагIбелча, гондIарчу бодано кхерийна, мацалло эшийна волу Ваха велхаозийра. Луизех хьаьрчина гIийла велха волавелира и.

— Сацийта! дIаэций Iаж баа, — аьлла, цуьнан кара легна Iежаш схьагулбина дIакховдийра Луизас.

Цу хенахь шайншинна тIехьа когийн тата хезира цунна.

— Кхузахь хилла хIара, дала эшорг, иймансиз.

Луиза кхераелла хебира, Ваха маравоьллина.

— Хьо хIун деш ю кхузахь, шайтIа? — оьгIае аз хезира шен дененан, — хIара кIант кхуьнца ца хиллехь карор ца хилла хIара-м, — аьлла, йистхилира, цул тIаьхьа шеца йолчу зудче. Ваха маравоьллина, юха гIерташ йолу, Луиза куьг лаьцна ийзаеш, уьйтIа кхечира уьш.

Бераш схьакарийна аьлла, кхаь баьржира дукха адам гулделлачу цу уьйтIахь. Керла нана гайта еза, аьлла чудигира и шийь луларчу зударша.

УьйтIахь санна, дукха адамаш дара чохь а. Нускал а дара кирхьана тIехьа лаьтташ. Нускале хьуьйсуш чуха оьхура зударий. Кьаьркьанан стаканаш вовших дегташ, тонкин кIуьрехь доккха кьамел тасаделла Iаш пхи-ялх стаг гира Луизина. Ловкхучу пондаран, еттачу

вотанан, тларийн тата уйтлара кхочура ца чу. База-
рахь санна, дла-схьа охучу зударша «кха-я! кху шина
беран» вовшашка олуш хезара Луизина.

Денанас кирхьана тлехьа дигира и ший. — Хьажал,
кюхчал, ас бехирий хьов: дадас хьуна керла мама ялор
ю? Хаза юй и? Дукха езар юй хьуна? — «мама» гайтира
денанас Луизе. Луизас цкха хьала а хьаьжна нускале,
тлаккха корта а оллийна элира:

— И яц сан мама.

— И хьан мамел дикох хир ю хьуна, — цхьабосса
элира дула-куларчу зударша, Луизин дог хьаста глер-
тачу.

— Совдат, хала ма хеталахь, — йист хилира Луизин
денана, шен керлачу несе. — аьрха амал йолуш ю хьуна
хлара, хьасталахь, — аьлла.

Совдата шен клайн, ховха куьг диллира Луизин коьр-
та тле. Цу куьйгаца цлеран ало йолуш санна, тохаелла.
куьг длатеттира Луизас. Совдата шена тлеозийра Луи-
за. Луизас тлехкетта шен доггах церташ йохьжира нус-
калан куьйгах. Цлехьана мохь баьлла, дог а клад-
делла, охьадуьйжира кирхьана тлехьара нускал. «Хлун
хилла, хлун хилла» — аьлла, нах тлегуллушехь араик-
кхира Луиза. Ваха тлаьхьа хьаьдира цунна. Вахин куьг
лаьцина уйтлара урамновкьа яьлла едира Луиза.

Мама йолчу вогий хьов? — шавишинь дедла доьдуш
хьаттира Луизас Вахе.

— Borly, — элира Вахас, хлун хилла хаьал воцучу.

Автобус длаяка тохалуш, автостанце лхечира и ший.
Автобусан тлехьара неларш тлехьовлаелира и ший тле-
хийча.

Глала длакхьачча, мосо стаг охьавоьссина ваьлча,
шоферан бляьрг кхийтира наб кхетта лачу шина беран.
Шоферо тлевахана дайн куьг лоттинна хьаттира Луизе:

— Хлай, йол, хьов стенга йохьдуш ю кху клантаца?

Амма члогла наб кхетта йолчу Луизина шоферо хьов-
тург ца хезара. Шоферо ши куьг а лаьцина ира хлоттий-
на юха а хьаттира:

— Шуьшиь стенга доьдуш ду?

Эххар бляьргаш диллина самаелира Луиза. И цец-
яьлла хьаьжира шофере, тлаккха гонаха, цул тлаьхьа
юха а шофере хьаьжна, елха а нйзалуш элира:

— Со мама лохьхуш ю... Дадас зуда ялийна.

Хиллачул кхийтира и.

Непистан цигаьрка

(Забарен дийцар)

Кхо-дий де дара воккха стаг Глупура цлераваьлла. И
вахнера Соьлжа-глала шен гергара нах болче. Хинца
ца вогуш вара и, шен зудчунна — Непистана сов ду-
кха совглаташ а дахьаш. Кетла кхоччуш дог-ойла айел-
ла мохь туьйхира цо: — Сан йоккха стаг! Неписат!
Шахь юй хьов?! Схьахьажал, ас хьайна деанчу совг-
латашка! Амма дуьхьал вист хуьлуш стагга а вацара.

— Ой, кьар-м ца елла хьов? — бохуш чувахара Глупу-
ра. Не! ша схьайиллича ладийна латта висира: цунна
тира лаьтта тесначу куза тлехь ларкьал йижна. Луьлу
шен хьоме, кьена зуда. Шен дагахь «Шайтланан болх бу
хлара» аьлла, Глупурас бляьргаш хьаббина, делан цле а
лхьскхина, бисмилла дийшира. Амма Неписатан глаларт
ца ца дайра. Неписта багара а, мерара а ларжа,
хуьста клур туьйсуре, вайн районни пекарнис санна.

— Неписат, хьов юй и? — «гаранехь» вегийна мохь-
элира Глупуре. Неписат йист ца хилира.

— Хьов юй и, я яц? — юха а мохьтуьйхира Глупурас.
Жьопан меттана, сихийна уьзучу цигаьркан клур баьр-
кара чохь.

— Вайн делор, суна дайна хлума дац хлара, — аьлла,
тебана ведла, пенах кхозуш йолу топ схьа а эцца юха а
нелар йисте длахьоттира Глупура. Топлан юхьхиг хье

тле а ерзийна кхайкхира и: — хьо Неписат елахь йист хила, шайтла делахь кьайладала.

Багахь цигаьрка а йолуш, Неписата шен мокха юьхь, бляьргаш тле-кфел жерчош, Гяпура волчу аглор длахьа-жйира.

— Ас дешначу кьорганора, нийсса кхоь алале хьо йист ца хилахь хлара топ ма туху ас хьуна, — тоьпаца жимма тлехилира Непистана Гяпура. Неписата цигаьр-канах боккха клур байккхира.

— Цхьаь... ший... — волавелира Гяпура.

— Со... Со... Непис.. ю, — халла аз делира Непистан кийрара. Цул тлаьхьа тховх хьала а хьоьжуш Гяпурас элира: — Никказ-я! дела, хлунда ваьккхи ахь со да-кьаза, кьанвеллачу луьйранна? Сол гийла пекьар ца карийра хьуна? Миска, Неписат!.. Шайтланаша тилий-на хьо, длаехка еза, — аьлла тохавелира Гяпура. — Ца оьшу. Ас... дер... риг дладуьйцуьр ду, — аьлла юха а хал-ла йистхилира Неписат. Доддиллина ваьлла волу Гяпу-ра бляьргаш кьарзийна хьаьжира цуьнга. (Неписата шена хилларг дладийцира).

Майра цлахь воцуш цунна хиллера бронхиальни аст-ман чарп. Цуьнга хьажа веанчу лььро еллера цунна и цигаьрка. Иза ду молха. Цунах астматол олу. Цуьнан клур, цигаьркан клур санна, чуоьзча чарп чекхйолу.

И шена хийча: — Далла бу хастам, — аьлла куьг айира Гяпурас. Цу хенахь Неписат юхаа йолаелира сов хала садела. Цуьнан цигаьрка кхачош лаьттара. Не-пистан бляьргаша доьхура: «Же, ма ле, цигаьрка, ци-гаьрка» — бохуш. Гяпура цунах кхийтира.

Пхийттара ваьлла клант санна, сов чехка араиккхира и, сихвелла, карахь хилла топ охьайилла а вишвелла. Урамехула Гяпура ведда вьодуш, цхьаммо хаьт-тира:

— Ой, Гяпура, ахь хлун до?

— Сайн зудчунна цигаьркаш эца вьоду, — тлех ик

кхира и. Гяпурех бляьрг кхеттарг, цецволий цуьнга хьаьжначохь вуьссура. Хьекьалах тилла! — элира цхьаммо.

— Шайтланаша тилийна! — тлетуьйхира вукхо. Ткьа вайна-м хууш ду Гяпура аптеке вьодий.

Керла шо больницехь

(Забар)

Керла шо тлехочуш дагахь доьцуьрг йоттало сох. Шу-на дагадоглу хир ду лурчах со бани чохь виссар, ткьа стохка — милицехь буьйса яккхар.

Хилларш дагахь а лаьтташ, ойлайира аса, хлунда доьдоглу Керла шо сайн цлахь даздан. Сайн доттагашка суо волчу сакьера дуйла, аьлла хабар дахийитина, са-тийса длахлоттийна стол, радиос льокху дагна еза аьларш. Де суьйренга лестича, шаьлта йьттича санна лазош, лазар туьйхира сан гех, аьтту аглор. Цул тлаьхьа юьхь тле шийла хьацар тоьхна дог-керчан, йеттон вола-велира со.

Сайн лозу агло буьйнаца кьуьйлуш, лазаро синтем байина цергаш хьекхоч, диван тлехь со керчаш луьллуш «скори помощь» кхечира схьа. — Хлун лозу хьан? — йеттира фельдшеро.

Сайн лозу меттиг длагайтира аса. Со аркьал вижийна ан ге тле куьйгаш йитта волавелира иза.

— Ге тайийча лазавай? — хаьттира цо.

— Лазаво, — элира аса.

— Ткьа куьг дладоккхуш?

— Шен доггах сан ге чу а тайийна длахийцира цо.

— Уффай! — аьлла кхоссавелира со.

— Йеттийрий хьо? — хаьттира цо.

— Сов дукха, — жоп делира аса.

Сов-сов чехка больнице ван веза аьлла, шен салпал гюьрмиг чу дланисьян хюьттира иза.

— Маха тоьхча гюлий ер яцара те? — хьаттира ас, Керлачу шеран буйьса больницехь яккха ца лууш.

— Ер яц, больнице ван веза, цхьанхьа машина а лехна. Тхайнинг тховса йоьхна ю, — члагидеш элира цо. Молха мукъане а дитахь, бохуш ас доьххушехь фельдшер длавахара, шен гюьрмиг а эцна.

Суьйранна маьркиажан бода члагибелира, собар дайна со чухула дласа уьдуш лелаш, схьагулбеллачу сан доттаглаша со больнице кхачийра. Приемни чу, кушетки тле охьахаййра со накъосташа, ткъа санитарка, дежурни лобре схьакхайкха йоьду аьлла, араелира. Хан йоьдура, кхин хитна тен а ца велла, со бертал кхетта вуьйжира. Йоьхна санитарка дласа уьдура, массаьрга дежурни лор вайрий шуна, бохуш.

— Сатохалахь, хьомениг, хинца схьакхочур ву, — олий, кест-кеста со хьаста йолалора иза. Иштта со йуьллуш чувелира дежурни лор. Фельдшери санна, со аркъал вижийра цо а. Цул тлаьхьа кху кеппара къамел хилира тхойшиннан.

— Маца хилла цомгуш?

— Тховса сарахь.

— Муьлхачу хенахь?

— Суьйранна пхиь долуш.

— Хиун лазарш лелийна ахь?

— Кхин лазарш ас лела а ца дина.

— Тховсий бен цкъа а лезний хьан кхузара ге?

— Хаац суна... Лезна-м хир ду, амма иштта-м ца лезна цкъа а.

— Малар молий ахь? Цигаьрка узий?

— Наггахь малар а молу, сагатделча цигаьрканан кIур а боккху.

— Зуда юй хьан?

— Яц.

— Бераш дуй?

— Дац, дац!

Цул тлаьхьа сан синпха лобхуш кIеззиг дIатийра иза. Со халла садела волавелча, сан даге ладобгIна, юха а хеттарш дан волавелира.

— Ге талийча лазавой?

— Лазаво.

— Ткъа куьг дIадоккхуш?

— Фельдшери санна, сан ге чу а талийна дIахийдира цо.

— Уффай! — аьлла, юха а кхоссавелира со.

— Терапевтан консултаци еза, сов чехка схьакхайкхал цуьнга, — санитарке а аьлла, сан лор длавахара.

Кест-кеста сан хьал муха ду а хоттуш, суна гонаха хевшина Iара сан доттагIий.

Цхьа ах сахьт даьлча, хьуьхьайоьлла схьакхечира санитарка, терапевт а валош.

Суна юххе охьахитна, дежурни лобро санна, хеттарш, дан долийра терапевто:

— Маца хилла цомгаш?

— Тховса сарахь.

— Муьлхачу хенахь?

— Суьйранна пхиь долуш.

— Хиун лазарш лелийна ахь?

— И дерриге дIаяздина, дIо истори тIе, дежурни лобро, — элира хеттарш кIордийначу ас.

— Нийса жоп ло сан хеттаршна, лазархо, — со човхийна, шен хеттарш юха а дIадолийра цо. Хеттаршна дуьхьал халла бен жоп ца далалуш, гIора дайна, гIелвелира со. Амма соьгарчу хьоло сагатдеш воцчу лобро сан синпхенех каетташ, сан гех куьйгаш Iуьттуш шен хеттарш дора:

— Ге талийча лазавой?

— Талийча а лазаво, талийна куьг дIадаьккхича кхин а чIогIах лазаво, — элира ас, лобрийн Iилманах кхетта воьгIучу. «КIегархаа, охьавижа», бохуш со хийизина

ваьлча, хирурге кхайкха веза, аппендицитан чарп хила там бу хIара, элира цо.

Юха а араиккхира сан санитарка, юха а сатийса, иилла висира со. Иштта со Iуьллуш кхин цхьа сахьт а дIаделира. Дагчохь лаьттара дукха хан йощуш суна хезна йиш: «Сатийса кхоьллина хила те со?..» Лазаро гIелвина суна наб озийна хиллера, хирург схьавеча. Санитарко со самаваьккхира. ГIехь «эпсаран кеп» йолуш суна хьалха лаьтташ вара хирург, багахь цигаьрка а йолуш.

— Маца хилла, кIант, цомгуш? — суна юххе охьахнира иза.

— Тховса сарахь, пхиь долуш, кхин лазараш ас ле-ла ца дина, тховса бен ца лезна ге. Ахь санна нагахь малар молу, цигаьрка узу... зуда яц... бераш дац... Ге таIийча лазаво... кIордийна суна хIара сайн ге а, шун хеттарш а, — аьлла хьалаиккхира со.

— Собарде, собарде, — аьлла, тIекхетта охьавижий-ра цо со.

Согьа хьаьжна ваьлча, хирурго элира: — Аппендицит ю, сов сиха дIавига операционни чу. ТIаккха со операционни чу вадийна стоьла тIе охьавиллира. Воккхавеш Iуьллура со: «ХIинца-м дIабер бара сан бала», бохуш. Операци ян уьш тIехIуьттухехь лампанаш дIаяйра.

— ХIинца хIун де вай! — аьлла, мохь белира хирурге.

— Со монтер лаха йобду, — аьлла, араиккхира санитарка.

— Стогар мукъане а латабехьа, — хьаставелира хирург медийше.

— Мехкдаьтта дац, — элира цо.

— Никказ яI, ткьа хIун де вай? Сирникаш юй ткьа?

Едда яхначу медийшас сирникаш еара. Сирникаш лето медийша а хIоттийна, операци ян тохавелира хирург. Хьалхара сирник латийча хирурго урс карайцира со ватIон. Бодашкахь сан гех хьокху ша моьттуш пхьаьрсах урс хьаькхна, дуьне доьхча санна, «Вай сан

пхьарс!» аьлла мохьбелира хирурге. Хадийначу пхьаьрса тIера схьакхуьйсу ций сан юьхь тIе детталора

— Галелай! — аьлла мохь баьлла араиккхира медийша. Сов чехка стоьла тIера хьалаиккхинчу аса, корак белакъежаш чухьобжучу баттах воккхавеш сайна операци ян кечдина бинташ, салфеткаш тIехьарчийна хирурган пхьарс дIабиххира.

Цу хенахь сан лазар, ца хилча санна, дIадайра, чарп чекхъяьлла таро яра. Цу буйьсанан турпалхо суо хеташ хийзара со, хирург меттавалон гIерташ.

Ведда схьакхьачу дежурни лобро теттина вигна сой, хирурггий палати чу юх-юххе охьавиллира, аса суо товелла боххухехь. Сан юьхь тIе деттаделла долу ций баьрхиш санна сан бага оьхура. Цу хенахь, со сахьта тIе хьаьжча, нийсса шийтта даьллера. ЧагIар санна, сайн багарчу цийн чам баьккхина ас мохь туьйхира: — Декъала хуьлда вай Керлачу шарца! Чохь мел хилларг белакъежна согьа схьахьаьжира.

ГIали тIе телефон тоха вобду, аьлла, дIавайра дежурви лор. — Муха хета хьуна? — хаьттира ас хирурге.

— Ткьа хьуна? — дуьхьал хаттар дира цо.

Сан лазар дIадаьлла! — сайн ге таIийна дIахийцира ас. ХIетахь халла карийна схьавалийначу монтеро лампанаш латийра. Дежурни лор, медийжарий, санитаркаш шайн хирургана гонаха хийзара, накхар мозий санна.

Хирурган пхьарс кхераме боций сайна хиьча, иза Керлачу шарца декъал а вина, со, сайн доттагIий а лIнна, цIа вахара, Керла шо даздан, Iуьйранна сайн лазархоуьнга-хирурге хьажа вар тIе а дужуш.

ЮСУПОВ ІАЗИЗ

Къовсам

(Кхаа декъехъ пьеса)

ДАКЪАЛАЦАРХОЙ

М и к а и л — доьзалан да, гIараваьлла белхало, 40 шо.

С е п и д а т — цуьнан зуда, деа беран нана, 32 шо.

К а й п а — церан йоI, 16-гIа шо.

З у б а й р а — церан кIант, 10-гIа шо.

С а I и д — Микаилан ваша, даима ша къона хеташ, воккха спекулянт, 45 шо.

Р а б у — Саида 13-гIа ялийна зуда, 21 шо.

Ш у м и й — Саида Микаилна ялийна зуда, 36 шо.

С а ц и т а — 40 шо.

Т о и т а — 35 шо.

І и с а — 50 шо.

МикаилгIеран лулахой

Юьртда, милиционер.

Даккхий ценош, лекха айина, гериг йиллинг тхов. Цийна тIехъа йоккха стоьмийн беш, даим декаш олхазарш. Ценна хьалха артизаноки гIу, корак арахъаьжча гуш йоккха хин йист, дукха адам долуш. Къетина корак чукхеттачу дашочу малхо хазийна, аре нуьрца лепа. Стоьла юххе гIант диллина, корак ара а хьобжуш, когаш тIехъ ирах кхуьссуш шен йоI ловзош, цуьнан самукъадоькхуш Микаил. ХIара иштта шен йоI хьобстуш воллуш, кхуина цхууш, чуволу кхуьнан ваша С а I и д.

Са I ид (чуволлушехъ Микаилан карахъ йолчу йо-
лахъ бIаьргъ кхетий). Остопируллахъ I! (Цецволий соцу.
Юха цIехъана). Хьох тамаша бина а ца волу со, Ми-
каил. Боккъалла а, ма стеган гIуллакх дац ахъа лелор-
иг.

Микаил (йобIан куьйгаи дIа ховций, хьалагIот-
ту). Схаволахъа. Охъахаахъа. ХIун ду техъа иза? Дий-
цахъа.

Са I ид. Охъахуучохъ ду хIара?

Микаил. ХIун хилла, цIе-м ца яьлла?

Са I ид. Цуьнга мел дерг-м хилла. (Соцу. Ла а ду-
гий, неларехъа долчу корох арахъаьжча, хи тIе йовдуи
Микаилан зуда Сепидат гой). ХIокху чохъ Берда кIел-
хъара стаг вац. (ГIанта тIе охъахуу). Хьо балха а оьхуш,
болх беш, цIа веъча бераш хьобстуш, зудчунна вела а
воьлуш, сту санна дIалелча тоьа моьтта хьуна! (ГIан-
та тIера хьала а гIоттий, стоьла юххехъ долчу корох ара
нIелг хьажош). Селхана, дIогахъ лаьтташ дара, тхо
хаза са а къобруш. Хьо, хьайн хIокху (тIе нIелг хьажобо)
йобIан куьг лаьцна, шек дIа а воцуш Iара. Дукха эхъ хе-
тарна сайн юьхъ гора суна, со стиглахъ ву, лаьттахъ
ву ца хууш! (Микаилна тIе а вобьзий). Стаг дош дац
боьрша ца хилча. Жимма стогалла хила еза, Микаил.
(Дов деш санна). Хьо сайн ваша волу дела, ла ца ло
кийрарчу даге ахъа лелориг. (Доккха садоккху).

Микаил (СаIиде хьобжуш). Со нахал кхеташ ву а,
хьекъал сов ду а ца боху аса, делахъ а, зудчунна гIо
дарх, бераш хьастарх, деа эхъ ду моьттуш вац со. Цул
совнаха сайн йобIан куьг лаьцна со кетIа валарх данне а
дац. (ЧIогIо). И бераш-м зудчо цIера далийна дацний.
Доцца аьлча, жимачух хуьлуш вац воккханиг?

Са I ид (тIе а чехаш). Хуьлу хьаха, жимачух-м Iов-
далниг. И жима яра аьлла, ахъа, мидал санна, хаьн тIе
а оьल्लीна лело езаш-м яц иза, нах болчохъ, боцчохъ.
(Йол арайолу).

М и к а и л (*вела а лой*). Шена там берг лелийча, мел хаза хета берана.

С а І и д. (*кѣаьрззина Микаиле а хьожий*). Э-э-э! Ахьа дуйцург ду Микаил, кІантана шазуда ялийча, шен ненан корта говран коьртах тарбелла боххург. (*Чухула вола а луш*). Дийцарх ладугІур долуш вац хьо. Эрна ду хьобга дуйцург. (*Корта а ластош*). Хье дІаэцна хьан, цу саьр-мико. (*НеІаран тІам схьалоцу*).

М и к а и л (*СаІиде хьожий*). Собардехьа, сих ма ло-хьа, СаІид. Хьайн дагна Іаьткъина дерг схьадийцахьа!

С а І и д (*стоьла юххерчу гІанта тІе охьа а хуий, ой-лане волу. Корта а ластабой*). Ма со ца ваьшнарг, аса ца лелийнарг, ду хьобгахь. ЦІийеллачу пилти тІехь юьхь егира сан йобІан, со тІе ца гІуртуш. Со иза ца езаш Іий-ра и йоггушехь?

М и к а и л. ЭхІ! (*Даге катуху*). Дог Іовжий ахьа сан! И тайна хабар хьобгахь бен хезна дац суна. (*ТІе а чев-хаш*). Адаман дог-ойла ца хилла хьан кийрахь, СаІид! Сайн мостагІчун бер диталур дацара соьга цу хьолехь. Хьехо а ма инзаре ду иза! (*ГІелло*).

С а І и д. Иштта дац иза. (*Белиаш саттош*). Со иза ца езаш ца Іийна, нахана хаахь эхь ду аьлла Іийна. Ахьа иза а цул оьшуш дерг дийр дара. Хьо стаг воций-ла-м, ахьа и божарша хьарчийна гоь чоьхь кхобуш дуй-на а хаьара суна. (*Йовхарш тухуш*). Со нахала ваьккхи-на-м вели хьо... (*ДІаса хьожий*). Суна диц лур дац, хьан зудчо Сопидата, стеган гІуллакх дац ахьа лелориг, сай-на алар.

М и к а и л (*корехьа вобдий, арахьожу, йогІуш Сепи-дат гой*). Хьуьлла йогІуш иза а ю. Цо хьуна и аьлла хир ду-м ца моьтту суна, амма иза бакъделахь, аса могуьй-тур дац цунна.

СаІид маьнги тІе дІатевжа.

С е п и д а т (*хин ведарш дахьаш чуйолу*). Хьо веьна

КІАНТ (йистхуьлу Салид гой. Салид кІегар хуу, маьнгитІе, духха оьглазвахарна дуьхьал жоп ца ло Сепидатана).

Миканл (чухула вола а луш, гІийло вистхуьлу Сепидате). Бакъдерг дийцалахь, Салиде ахьа хІун аьлла?

Сепидат (цецйолий, соцу). Ватта, хІун ду иза? Суна хууш, аса аьлла-м дац хІумма а.

Салид (наьрт санна хьали а эькхий, тІечевха Сепидатана). Хьай наьІалт хила, цу хьан эхь ца хетачу шина бІаьргана! (Куьг ластош). И зІок дика яц хьан. Хьо эхь, има а долуш елхьара, даьлла хир ду-кх соьгара иза аьлла ІадІийра яра, айхьа аьлlexь, ца аьлlexь! (Та а луш). ХІунда аьлча, со стаг вара, хьол воккха а вара, цу тІоьхала тІе хьан марваша а вара. (Сепидате хьовжуш). Хьо зуда йоллушехь, ахьа аьлларг бакъ хІла деза, со харц а хуьлуш. (Микаил араволу).

Сепидат (чухула нуй хьокхуш). Хьо а, стагга а харц ван гІерташ, я къарван гІерташ яц со-м. (Саца а соций). Иза ала а хьовга ца магахь, аса духаййци айса аьлларг, дохко яьлла.

Салид (кисана куьйгаш духкий, белшаш сеттош, чухула волало). Дохко яларх тоьаш дац иза. Аса тоьхна нехан стаг вийна, со дохко ваьлла бахарх, наха дуьтур дац суна иза. (ТІе а чевхаш). Ахьа суна аьлла «стаг вац» боху дош юьрто а дуьйцуш ду. Аса доькхур ду хьуна иза, Микаил сан ваша велахь.

Сепидат (нуй хьокхучуьра соцуш). Дала кхел йойла суна, иза хьовха, хьох лаьцна аса цхьа дош нахе аьлlexь, я эр дарехь. (Елха а йовлхуш). Наха хьуна, шу зударий балориг чохь вуй аьлча, цаьрца доккха дов докхура-кх аса, шен цІе яккха цуьнан олий.

Салид (неІарехьа йолу Сепидат, боьха ка а тухуш дІатотту). Хьада яхийта хІокху чуьра, суна и лилбазан мотт ца лебеш! (Корта а саттош). Хьажахь, цо туьйсу питана? (куьг тосуш). Цхьаь шен карах, шиь вовшийн карах вуьйнволу тайпа ду-кха хьо. (Цецволий). Наха суна къемата а ца аьндерг дуьйцуш, со нахе, я соьга на-

хах цхъаъ вейта гIерта-кх! (Сепидат дIа а кхуссуш, чIог-
гIа). ХIинца евзи суна хьо, хьо ма ярра. Хьо йоккха зу-
ламхо хилла. Кхин тIитI дIа ца олуш, араяьллахь хIокху
чуьра.

Чуволу Микаил д. Неларехь соцу.

Микаил (чуволлушехь). Ой, хIун хилла шуна? На-
хала мукъане ма довлййша.

Сагид (Сепидатана тIе пIелг хъажош). Нахала-м
хъаха воккхур ву, хIокху шолгIа яьллачу Дудин Ровзата.
Нахе со вуьйцуш лела-кха. (Сепидате хъожуш). ХIо-
кхунний бен ма ца хеза и эладита.

Деш а, дуьтуш а доцуш царна тIаьхъаяьлла лелаш-
ю-кха.

Сепидат (гIараяьлла елха а йовлхуш). Харц луй-
чунна йойла-кх, дала шегара кхел.

Сагид (хьетIе ши бIаьрг болиь). Дела вала хъан
хъайн ворхI! ХIара юрг хIаллакыйр ю-кха цу хъан сар-
дамаша. (Мохь туххий). Яла ара, хъайн ворхI цIенна
наьлалт сеттарг!

Микаил (овгIаз вобдий, гIийло). Йист ца хуьлуш,
араяла.

Сепидат йовлхуш арайолу, Сагид маьнгн тIе агIор вогу.

Сагид (Хъала а гIоттий). Муха хета хъуна и хъайн
Сепидат боху хъаьким? (вела а луш). ХIинца-м хии хъу-
на со бакълуй (Минкаилна юххе охъа а хуй). Вайшиь.
ши ваший бен вац нанас дена вина. Шичой-м бара, де-
лахь а неI дIа чIагIийча арахъарниг, арахъара ду. Вайша
вовшийн ца лерича, наха лорур вац. Иза хаа деза хъуна.
Микаил.

Микаил (корта тIаIабо). Бакъду иза. ГIалгIайн цхъа
кица ду: «Стагана ша наха лорийла лаахь, хъалха шен
зудчунгий, берашкий, йишегий, вешегий ларийта веза.
ТIаккха дийр ду, цуьнан сий лулахоший, юьртоь, махкой.

Сагид. Иштта дан а ду хъуна иза. (Микаилан бели

тле куьг дубллий). Гой хьуна, юьрто а дуьйцуш ду, цу хьан зудчо сан ца ден сий. Схьавоьл хьо. (*Ший а маьнги тле охьахуу*). Хьажал хьо, кхойтталгIа ялийна аса, оцу чуьра н зуда боху мерIуьрг. Хьол воккха а ву со, кхин кхойтта ялор йолуш ву. Нахалахь яхь, ян куралла а ю сан. Хьо и шен ворхIе а дена наьIалт хиларг ялийна, къанлуш воллу.

ЧувогIу Микаилан кIант Зуба йра.

Зуба йра (*чуволлушехь*). Дада, уьйтIахь цхьана хьешо кхойкху, (*Ший а араволу, чуйогIу Сепидат, шен кIант пIелг ластабой, тле а валавой, олу*).

Сепидат. Уьш хIун дуьйцуш бу?

Зуба йра. Хаац.

Сепидат (*меллаша лерехь*). ЛадогIалахь цара дуьй-
цучу хабаре. (*Саидан гIовгIа а хезий, ший а арадолу*).

ЧувогIу СаIиддий, Микаиллий.

СаIид. Дика дечу къамелах юкъахваьккхи-кха цо, и шен деса хабар бахьана долуш. (*Куьг тосуш*). Иза-х да-
рий суьйранна веьна а ала мегар долуш.

Микаил. Суьйранна вогIу балха вола олий?

СаIид (*бат саттош*). ХIунда? Хьо буьйсанна вахча а,
бан болх цахиларна-м ца кхоьру хьо? (*Охьа а хууш*).
ХIан, и дуьтур вай! Хьо хIун олуш воллура вайша араволу-
луш?

Микаил (*меллаша*). СаIид, н зуда йитар-ялор ат-
та гIуллакх дац, цул совнаха, хьох эхь делахь а, кхоь-
виь доьзалхо хилча, дуьйцийла а дац. ЧIогIа хала ду,
берех нана яккха. Со жима вац, тIехула тIе, зударий ба-
лбш йоккху са а ца еза суна. Шен берех яьлча, цу мис-
кано хIун дийр ду?

СаIид (*ши бIаьрг хье тIе а болиь, хьалаэккха*).
О-о-о! Горалера, дуьне я! Эккха хIунда ца эккха хьо!
(*Доккха са а доккхий, Микаилна тIевоьрзу*). Хьо лар-
тIехь мукъане вуй? (*Чухула волало*). Зудчо талхийна
хьо. (*Микаилна тIе а воьрзий*). Дика дац иза, Микаил.

Воккхачо аьлларг дай, дум таса аьлла. Аса хьуна вониг эр дац. Кхин зуда ялон еза ахьа, и шайтла а дитина.

М и к а и л (*корехьа волий*). СаИнд, ша-шен ойлайнча хуур ду стагана кхечуьнан хьал. Аса араьккхича стенга гIур ю иза. Церан нах кхузахь бац. Цул совнаха, со цхьа адам хеташ еана соьга иза.

С а И н д (*клорни гинчу гомашо санна*). Ой-ой! Ахьа дийцарехь, говрана гIомат санна, коча йоьжна яьлла хьуна-м иза. (*Дла а вoьрзий, велало*). Хала-м дац Сепидатана хьо а волуш. Ша да лоьхуш карийна даьхний ду-кх. (*Ткъес кхетта, марха санна, хийцало. Неларехьа вoьрзий*). Хьеран тIулг кхеташ, кхетар волуш вац хьо. (*Араволу*).

М и к а и л (*СаИнд оьглазвахний хууш, мохь туху*). Собардехьа. (*СаИнд юхавoьрзу*).

С а И н д (*чуволлушехь*). Кхин цхьаь ду хьуна. Ахьа хIун дей? Хьайна ца лаахь и Сепидат дIа ма яхийта ахь. Цунна тIе, и аса боху, Шуми ялаеехьа. ТIаккха бухарниг ша йодур ю хьуна, Iедална хьалха, нахана гергахь хьо бехказа а волуш.

М и к а и л (*стоьла юххе вoьдий*). Ткъа и ахьа юьйцу чалх ца лелош, IадIийча ца тоьлу.

С а И н д (*Микаилна меркIел а хIуттий*). Ахьа хIун дей, и пайдабоцу хабарш дита. (*Сатта а сетташ*). Суна-м чIогIа хазакхетар дара, ахьа сайна дийнахь кхоккха ялийчи а. Стаг юхагIерта хIума ду иза?

М и к а и л (*корах ара пIелг хьажош*). Хьуьлла, говргаш санна, долу бераш гой хьуна.

С а И н д (*Микаилна тIе а чевхаш*). Ца хиниолу тIаьхье! Хьуна хIунда хета берех къа? И къотIарчий-м лийр дац, я делча а хIумма а дац. (*Ла а дугIий*). Ша-шен Iалаш-ван веза, шех къахета а деза. (*Стоьла юххе охьахуу*). Суо хьуна чIогIа оьглазвахханшехь, телхаш лаьтта дела, хьо кхето веана со.

М и к а и л. Ца лозу корта-м хIунда боьхкура. (*Араволу*).

СаИнд (*ша-шега*). ІадІе хьо. Аса йохор ю хьуна Керим бохучу цу писан йоІ Сепидат.

ЯахІума а яхьаш чуйогІу Сепидат.

СаИнд (*ладовгІуш Іа. Юха мохь туху Микаиле*). Хьо хІун деш лавтта арахь, джин санна, со хІокху чу а хайина? (*Микаил чу а вогІий, хІума яа охьахуу. Салида шен хабар дадоладо*). Аса цхьа хІума эр ду хьоьга. ХІинцалера зударий — лачкъаза дисна шайтІарчий ду. Уьш шайтІарчий хилар Іаламат ду хьуна, ахьа шайна тоьхча: «ХІай ма летахьа сох, бехк боцуш!» — олий хьоьга лен йолаялар. (*Йоккхо хІума а кхоллуш*). Зудчун гІуллакх хІун ду, шена еттаь, ша ехь, майрачунна дуьхьал йист ца хуьлуш Іен еза. (*Лаа дугІий*). ХІинца уьш хир бац. Кхин дурс дац шена керл-керла нускал далош Іар бен.

Миканл. Ахьа дийнарехь, зударий шинна кепека меха а бац-кха.

СаИнд (*вела а луш*). Ткъа хьуна хІокху дуьненан меха хетара уьш?

Миканл (*хІума юучуьра а соцуш*). Боккъулла а ма къа ду-кха, цу хьан куьйга кІел нислун йолчу. Дийна йоллушехь, кошахь ю-кха иза.

СаИнд (*хьала а гІоттуш*). Къа хьаха ду хьан, валлалц цу хьайн зудчо вацон волчу. (*Тіе а чевхаш*). Оцул со хьайга луьйш Іарх, цалла а стеган гІиллакх ца гайти ахьа суна: зудчунна тоьхна а, бер лазийна а, я пхьегІа йохийна а! (*Соцу*). Иштта хила ца веза. (*Ла а дугІий*). Дерриг валаро кхачадо боху. Дика шен са а къоьруш, даа деза хІара маьлхан дуьне.

Миканл (*неІарехьа волий*). Вуьшта зударшна-м вон синкъерам бу ахьа латториг. Ша хьера ца яьлларг хІинца хьоьга йогІур яц-кх. (*Араволу*).

ЧувогІу лулахо Іиса. НеІарехь соцу. Салид и ца гуш хабаре волу.

СаИнд. Э.-э! Ша доллушехь долу н кІохцал ира. (*Кучуо, та а деш*). Соьга йогІур йоцуш йоІ яц, хІокху Рос-син пачхьалкхехь. (*Гладвоьдий*). ХІинца дац, аса цхьа-а буса ши зуда ялийча, вовшех ца кхуьуйтуш. Цхьа

дика шолгІачу дийнахь дІаяхара ший а, суна зен доцуш.
(*Іуса развирзіна, воблуш Іа. Іза Микаил ву бохуш, Іа-
чу Салида олу*). Зударий хІун ю моьтту хьуна, Микаил?
Зударийн хьекъал, пхьидан цІоганал бен дац. Шайга ха-
за дийцича, хьуна тІаьхьахІнттал бен дац церан са. (*Іза
вист хуьлу ца хезча, цуьнга дІа а хьожий*). Ахьа хІун до
Микаил? Базарахь сту санна, наб кхетта Іаш-м вац хьо.
(*Іуса велало*).

Іиса. Ахьа дуьйцуучуьнга ладоьгІуш Іара со-м.

СаІид. Вон Іийна-кх хьо, зуда санна, ладоьгІуш.

Іиса. Хьашт доцург ду ахьа дуьйцург, СаІид.

СаІид. Дийцича а, ца дийцича а лар тІехь вац-кх
хьо. (*Чехка оьгІазвоьдий, араволу*).

ЧуьогІу Сепидат.

Іиса. ДІавахан иза, Сепидат?

Сепидат. Хаац, кех ара-м вели.

Іисий, Сепидатгий дІадоьду. Чуволу СаІиддий, Микаиллий.

СаІид (*Микаилан куьг схьа а лоций*). Ахьа, Микаил
цу айхьа ялон йолчу зудчунна хьонболчу томан ойла ян
ма елахь. Эзар туьманаш дахьа деза-м ца моьтту хьуна?
ДІабаьхьнарг там бу. Шаьш реза дацахь дІайок-
кхур-кха.

Микаил. Вайша чувогІуш-м ахьа, айхьа иза хьахор
дац ма элїра.

СаІид (*дІа а кхоссалуш*). Со-м хьуна дикниг дан
гІертара. Маьхьта вагІахьара хьо нисвалале! (*ЧІогІа
неІ тухуш араволу*).

Микаил (*ша-шега*). Корта хьере бина-кх цо сан.

Микаил маьшн тІе агІорволу. ЧувогІу СаІид.

СаІид. Цхьа хІума дицделлера суна.

Микаил, корта а ластабой, хьалагІотту.

Хьо дукха балха а ма эха. Хьайн дегІ Іалашде. Болх
битий, мах лелабе.

Микаил. Мах бо бохуш нах Іехочул, сайна карабир-

зина болх бар тоьлу. Хъанал болх бар дика а, суннат гүллакх ду.

Са I и д (*вела а луш*). Суннат дара бохуш, хьо вала-м ца веза болх беш. Суннат дера ду, хьо хъайна атта лелча. Могашалла — дуьненан ах хазалла, олуш ду. Могуш атта лелча хуьлу: мерза даа а дууш, хаза тIе а ду-хуш.

М и к а и л. Мацах молнесарт хилла, итт хIоа туьма-нах схьа а обций, исс соьмах уьш дIадухкуш: «Ой и мах хIунда лелабо ахьа вайна зен деш?, — шегга шен зудчо аьлча. «Вайна са ялале вагIахьара Маьхьта, нахана вай мах лелабо моьттичхьана аьллера (*вела а луш*). Иза саннарг хир вара сох а.

Са I и д (*дика талуш*). Ахьа хIуьа а дийцахь, дегIанз обзда а, стагана пайдехьа а мах лелабар ду. Хьо совхозехь хилча, цара схьалучуьнга хьоьжуш: ватталуш, ва-кьалуш, гIеллуш, кисанахь доьчу ахчанна, кулла тIе хIьна нIаьвла санна, гIайгIане вужий Iа.

М и к а и л. Ахьа хIуьа дийчица а, мах лелорах, суна топ хир яц.

Са I и д. Хьоьга дIааьлларг юхахьара ду, Миканл (*НеIарехьа вобдий юхавоьрзу*). Цунах-м хъайна луьург дер ахьа. И важа аса бохург дехьа.

М и к а и л. ХIун ду иза?

Са I и д (*Микаилна тIе а вогIий*). Шортта шен хIума а долуш ю Шумий, боху лекь. Иза цу шен бахамах яккха еза, яла а йина.

М и к а и л. Иза доьург кхин хIума дац хьан дийца. (*НеIарехьа волий*). И дика болх суна ма белахь, Са-ид.

Са I и д (*чIоггIа*). Эхь ца хетий хьуна соьга иштта ала! Сайна луьург аса дийр ду. Аса диннарг хир ду. (*Салид араволий дIавобду*).

М и к а и л. Ма хала стаг ву-кх хьо, Са I и д. (*Араволу*).

Шолгла дакъя

Кайпий, Микаиллий, Саиддий, Шумий, Сацитий. Тоитий, Сепидаттий, Исий.

Микаилглеран стоымийн беш. Стигал лукха екхарна, дуьнен чохь цхьа марха йоцуш санна, къегина, цийелла маьтта малхбузе. Хаза-чу суьйренца шайн самукъадолуш леташ, ловзуш, полларчий лобцуш олхазарша лобкхучу эшаршка ладоьгуш, самукъане бешахь дегнаш доьлуш, даккхийдеш хыйза Микаилан бераш.

Бешахь доккхачу дитта юххехь, гланта тлехь, пондарца яла а еш, эшарш лобкхуш Кайпа.

К а й п а.

Длаховсийша Малхбалехьа,
Чехка боглу и сира дин,
Яккхий хьаннаш

тлаьхьяюьтуш
Везар воьгу шен езар ган.

Ва цу клентан пелгах дара.
Йола делла дашо мухлар
Цхьа шо даьлча йоглур аьлла
Дош деллера хазчу йола.

Цхьа жима йоI яра боху,
И клант левеш хабар дуьйцуш:
«Эрна хохьку ахь сира дин,
И хьан езар маре йобду.

Кайпин йиш хезий тлегулмо лулара зударий. Кхунна ца хууш тлехьа охьаховшу.

«Ахь хIун дуьйцу, хIай жима
йоI?

Ахь хIун боху, хIай хаза йоI?
Берахь дуьйна евзина йолу
Там бацар и соьха яла.

Ахь хIун алий, хIай жима йоI.
Бохуш вериг со ву ала.

Сарахъ хитІа йола ала,
Цхъа хаттар ду сан цуынга
дан».

И хаза кІант хитІехъ лаьтташ
И хаза йоІ хитІа еар
Елаелла и ца яйча
Дог жхиира хазчу кІентан.

ЛадоьгІуш берш кортош лестош ойлане бовлу.

«Бакъдуй, хаза йоІ суна
хезнарг,
Хьо кхечуынга йоьду боху?
И сол везаш цуынга йодахъ,
Шуьшиь даха пІоза цхъаьна».

«Суна-м везна вацарий хьо-м,
Суна вевзина вацарий хьо-м
Хьол везаш верг кхин
вай сан-ма».
Элир боху хазчу йоІа.

«Им хІума дац, хІай хаза йоІ,
Хьайн дешан да хьо ца
хили»,
Аьлла сирчу дин тІе хиьна.
Діавахара и хаза кІант.

Юххерчу зударийн бІаьргех хиш довлу.

И діавахна хан ялале,
Юьртах ваьлла и валале
Езарх валар дагна Іаьткъина
Іожал йира хазчу кІанта.

Оцу хи тІера цІа яхачи,
КІентан бала кийрахъ
жъуьйлуш.

Кийрара дог доьлхуш, декаш,
Діайижира и хаза йоІ.

Чуяхара йовІан нана:
«Патто еза вайн йоІ» — аьлла
Цуьнан шийла пхьарс
кара лаьцчи:
«Елла», — аьлла, мохь
белира

Цу стоьл тІера кисин йовлакх,
Цу юккьера бамбин кехат:
«Марша Іойла, дадий, бабий!
Кхин хезар дац сан гІийла аз.

Йовзан чами кара лаьцна,
Шеста кІудал пхьарсах
тесна,
Сан нийсарой буьйлабелчи,
Цкъа елхалахь: йина нана.

Ас цхьа дехар до хьоь, мама,
Ахьа и дехар кхочушделахь,
Яздайталахь сан чуьрта тІе
«ЙоІ безамо йийна», — алий.

ТІекхуьуш болучарна,
Кхна безаш болучарна
Хаа ма ду сан нийсарой
Деган безам хала буьла».

Кайпа соцу. Пондар тІе корта а буьллий. ГІелло. ГІейогІий лула
хочо, Сацитас, коьртах куьг хьокху. Кайпа юхахьожу, зударий гой
хьалагІотту. Массара: «Дукхаяха, баркалла», — олу. ГІевогІу
Микаил, зударий дІабоьлху.

М и к а и л (гІекхочушехь). Хьо-ма гІелъелла, Кай-
па! Бийцахь хьайна хилла цатам?

К а й п а (гІийло). ХІумма а ца хилла суна-м.

М и к а и л (*кобртах кугь хьокхуш*). Ойланаш ма е
ахьа, Кайпа.

К а й п а (*хьалаглоттий*). Ма хаза ю-кха хIара вайн
беш, дада! Дуьненан ялсамане ю-кха хIара.

М и к а и л. Воккхавнийна а ца волу со кху бешах.

К а й п а. Самукъане ду-кх, хIара дуьне! (*Диттан га
схьа а лоций*). Суьйранна, Гуьйранна хIокху беша яьл-
чи: «Да вала, даима ваха», — олий хетало. (*Йоккхаер-
ца*). Вала а ца леш хилча, ма дика хир дара.

М и к а и л (*корта а талош*). Дара хьаха. ЧIогIа дика
хир дара.

Ший а арадолу.

Чубовлу С а I и д, Ш у м и й кхин а зударий. СаIнд Шумнина юххе
охьахуу, дуьхьал воьрзий.

С а I и д (*Шумега*). Баккхийчаьрга даллал хIума а
дацара хIара, Шуми, хьох эхь делахь а, цхьаьнга яхан-
за хьо ер яцара, нехан юьрта динарг маре дацара.
(*Хьоршам туху*). Вай вовший дезаш, девзаш долу дела,
цу сайн вешина Микаилна хьо йнга лаьара суна.

Ш у м и й. Ахьа дуьйцург-м хаьрцахьара дацара,
(*хиинчуьра хьала а глоттуш*), делахь а зудчунна тIаьхьа
кхоь-виъ доьзалхо хилча, кьийсалур дуь техьа аьлла
хета.

С а I и д (*кIужал таян санна, кугь хьокхуш, хьала-
глотту*). И тайпа хабар дийца а ца оьшу, Шумий. (*ХIобах
юьзначу нIаьно санна, шен дог тIе а доккий*). Хьуна
бохам байтна, хIара маьлхан дуьне дуур долуш вац
со.

Ш у м и й (*сатта а сетташ*). Иштта делахь-м, хаац
суна.

С а I и д (*куьг тосуш*). Микаилан юххехула зуда йо-
ций, хи чуьрчу чIерашна а хаьа. ХIара куй (*хьалаойу*)
лелор бац аса, хьуна цу тIехь цатам хилахь. Аса дуьйцу-
чух хьо теша мегар ду. ,

Ш у м и й (*хазахетарца*). Делахь со дуьхьала яц.

Сагнд (негарехъа волу). ХІа-хІа, шун Іодика йойла. (Араволу).

Массара а (хъала а гловттуш). Диканца гІойла (гІавхъабовлу).

ЧудогІу Кайпий, Микаиллий

Миканл (корта а лестош). Доккха гІалат дели соьгара, сайн вашас бохург дина, хьо доьшучуьра юкъах яккхарна. Цуьнан гІайгІанна наб ца кхета суна.

Кайпа (гІеллой). Ма чІогІа деша лаьара суна. Аса дика дешарна, хъехархошна дукхаезара со.

Миканл (гІийло чухула вола а луш). ХІинца хьо деша йохуьтур ю аса. ХІинца кхийти со. Со велча сан ваша а, шича а воглур вац шуна шай дохьуш. (Кайнега а хьожий). Шу гІийла нехан бІаьра хъежча, нахана Іовдал хетар ду. Цундела деша деза. Дешча шайн, нехан а гІуллакх далуш хир ду. Дешар ду коьртаниг, тоьлаш дерг. (Шен байттамаллина, бехха korta a lестош).

Дуьло, дІагІор вай, Іарх кІордор дац. Шун нана а яц цІахь.

ЧуьогІу Тоитий, Сацитий.

Тоита (чуьоллушехъ). Хъажахъ (муьшка Іутту). Сацита, Шумий боху къаьнзиг деьна-кх Сепидатана тІе.

Сацита (цІеххъана, цецйолий). ХІун? Мила? Хъанна тІе?

Тоита. Сепидата мисканна тІеььна, Шумий боху доьзаяриг.

Сацита (дІасахьовжуш). Ватта, ма хІума дуьйцу ахъа, Тоита. Дагадеьнарг дІааьлча тоьа моьтту хуна? (СоцунгІа). Миканл-м ма вац, забарена зуда хъахнийчи а мегаш. Бакъ хир дац хуна иза-м!

Тоита (Саците хьовжуш). Сайн доьзалан дика ма эцийла аса, иза харц делахъ. (Даггара). Цул суна новкъа деана хІума а делахъ!

Сацита (корта а лестош). Вай дела ма е цуьнан Іодика. Дала нис ма е иза. Дела лата цуьнан коьртахъ

сийна цIе! (Елхаран кѣурдаш беш). Кегий бераш (Гий-ло). Ма цIе летар ю Сепидатан кийра, ша цIа ягIахь.

То и та Стенга яхана иза? ЦIахь яц?

Са цита. Иза-м цIа яхнера, могащ йоцчу шен пене хьажа, соьга чу хьажалахь, аьлла. (Арайолу).

То и та. Собардехьа! (ТIаьххье арайолу).

ЧувогIу Михаил, Исий

Ис а. Вон болх бу ахьа бинарг. Хьо иштта ву моьт-туш вацара.

Михаил. КѣорIанна суна хууш, я аса лелийна а хIума ма дац, ша дуьненчохь хиларна со бехке вацахь.

Ис а. ХIинца Сепидатний, берашний ца хоуьйтуш дIа муха дерзор ду техьа иза.

Михаил. Царна-м хиъна иза.

Ис а (чухула дIасахьийзаш, корта лестабо). У-уй? Велла вала со дела! Ма хьашт доцург хили.

ЧувогIу То и та йоьлхуш.

То и та. (чуьоллушехь). Кхин охьа-м ца хни и коьр-ташка, хIара даллалц.

Са цита (мохь хьовкхуш чуэккхий). Минчакх ду и. ошаш, доссийна? Аса хIара гIаж (хьалаойу) йиттина, даьхьанан санна, корта отур бара цуьнан.

Михаил вєлало.

То и та. СаIид боху делан ун долчохь ю-кха.

Ис а. ХIара воьлучохь дац. Кхин нахала далале, чехка дIаяхийта еза иза.

Са цита. Со тIекхаччалц бен яц цуьнан хап (ГIаж ойий арайолу).

То и та. Нах кхардийча товр дара цо. (ТIаьххье ара-йолу).

Ис а. СаIида лазо мега уьш.

Михаил. Исий, араволу, чудогIу Кайпий, Зубайрий.

Кайпа (гIийло йола а луш, йоьлху). Дадас иза кха-бахь и да ца оьшу суна, я хIокху чохь Иийр яц со.

Зубайра. ХIокху чохь хьаха Иийр яц хьуна иза, со бен стаг вацахь.

Чуэжкха Сацита

Сацита. (бeраш гой). Оффай! (Егало). ДегIе зуз деа-кх суна. (Охъалахло маьнги йисте). Ла а доьгIна ойлайича, къемата де ду-кха хьо. (Гийло корта а ластош). Вай хIу да, зудчунна тIе маре дечу зударийн, уыш нислур мел бацахь!

Чуйолу Тонта

Тонта (Саците). Ванах, хьо лобхуш лела со.

Сацита. Со атта карор яцара. (Тоите хьожий). Тоха тIе ца кхачийти со. Амма хаам хни цунна ша динарг маре доцийла.

Кайпий, Зубайрий арадолу

Тонта. Иза-м уыш балочийн бехк дера бара!

Сацита. Дела дуьхъа бац! (чу а кхоссалуш). Церан хIун бехк бу? Шайга баьхкича балабо цара уыш. (Ла а дугIий). Хъан-сан бехк бу-кха, куьг ма ластти, бIаьргаш баьлча санна, и мареш дечу.

Тонта. Вай-й! Зудчун тIе маре ца деш, яла мегар дара.

Сацита (чухула йола а луш). Ахъа дуьйцург, ласттах даьIахк йобллынчу жIаьлин санна, сапаргIат даьлла хабар ду. Хъан меттиг нисъелла, цхъа нана ялале ви-парг карийна. Иштта ца хиллехь, хьо а яра тунтал цIа, хъенан керта бохуш, куьг мел тоьхначохь, халха а юьйлуш лелар.

Тонта (объIаз йовдий). Хьо лелча а, лелар яцара со-м иштта (Арайолу).

Сацита. Ой аса бохург-м со а, хьо а, нах а — вай дерриш а дай. (ТIаьххье арайолу).

Арахь мохь хьобкхуш чувогIу СаIид

СаIид (чуволлушехь, чIогIа). Ва дела наьIаьт хиларг! Ва Сацита аьлча а, ва дала сацаярг (ДIасахьожу). Стенга яха иза? (Вега а луш). Аса со ца хъаххочу йоккхур ю хъуна иза-м (Церга балда а лоций). Дуьне даа даарий иза ен ца йийначо! (Араволу).

ЧуйогIу Сацитий, Тонтий

Сацита (*чуйоллушехъ*). Аса аьлларг хIумма а доц-
пушехъ, туьха тесна пхьид санна, ирах лелхаш ма яра
хьо. Хьуьлла шун Саидера Розан, хан йиллина Iаш ма
ю. Иза-х пхийтталгIа шо долуш, беран тIорза ду.

Тоита (*хьаьжа юккѣ шад гулбеш, цецйолу*). И бо-
хург хIун ду? Тхан вешип йоIий? Ахьа иза днийцахъ а,
царна хууш-м хIумма а дац.

Сацита (*Ела а луш*). Шен дега а нене а олий йобду
нохчийн йоI маре. Цара доьшучуьра юкѣхъ яьккхина
хиллера иза, йоккха хилла аьлла, цундела царна хIуьт-
таренна сикха маре яха йоллу-кх.

Тоита. Делахъ иза-м аса сацайойтур ю.

Сацита (*Тоитина тIе а йобрзий*). Иза башха а йо-
цуш, кхин а бу уьш-м. Доллучул а хIун атта дуй, цу
синкѣерамашка а ца марзбеш, шен берашка дешийтар
ду. (*Ца енаш*). Товш даций иза-м, синкѣерамехъ, чь
ьззина берш, кѣанбелла жерой хилар. Цхьа хан дIа-
паяьллачу нехан, зударийн гIуллакх дац синкѣерам.
Кѣанбелла нах а Iа синкѣерамехъ, шен бера беран хе-
нара долчу зудаберашка са а кѣобруш, кегий нах ара а
бохий. Иза нийса дац!

Тоита. Дац хьаха, я оьзда а-м. (*Сацитега а хьоб-
жуш*). Цул оьшуш хета суна, жима йолуш дуьйна, кхиа-
йой, уггар цуьнан самукѣадоллучу хенахъ, цхьаболчу
пах а шайн йоI елха а еш, цавезачуьнга маре ялар.

Сацита. ХIинца-м кхета мегар дара уьш.

Тоита (*дIаса йолалуш*). Атта хIун ду? Цу йоIа
ша лехча ду шена безам. Иза ю цига ялалц яха йоб-
душ. Цуьнан ойла ян еза массара а.

Сацита (*ла а дугIий*). Дера хаац суна-м.

Юкѣайоккху Тоитас.

Тоита. Собар дехъа! Иза хIун ду?

Шиммо а цецйолий ладугIу.

Сацита. ХIун, хIун ду боху ахьа?

Тоита. (*ЦIеххъана*). Хьажал! (*Соцу*). Ялохьа
хIун ду хьажий вайша? (*Ший а сикха арайолу. Сцени*

тЕхъара аз хеза). «Ва-а-а нана яла, шун делаІ! Нана яларш. Ма хІара хир ду ца моѳттара суна!

ЧубогІу айина Сепидат ялош. Бераша гуо бо нанна.

Кайпа (йоха а юхий). Мама, ахъа хІун до?

Сепидат (берашка а хъоѳжуш). Нана яла, шун делаІ, сан кийрахъ-м це леттий!

Бераша (маѳхъарий хъокху). «Ва-а-а, мама-а-а!

Сепидат (бераш шена тІе а узуш). «Со баба яла шун делаІ! Аса хъаьнца дуьтур ду шу? (БІаьргех хиш довлуш). Шун дог эца мила хир ву, нана яларш?

Тонтат (Елха а йоьлхуш).

Сийна це лата цунах,
Шун дог дохийнчух,
ХІара мерза дуьне
Шуна къахъдинчух.

ЧубогІу Микаил, Зубайрий, Іисий, Сепидат меллаша ойий,
кІайчу метта йоккху.

Сепидат (дІа а талой, корта ластош). Горалера маьлхан дуьне яІ, диса доллу техъа хъо! (Берийн маѳхъарий довлу).

Іиса (тІе а вобдий, берашна коьртах куьг хъокхуш, хъосту). Делха ма делха, цунна-м хІинца гІоле хир яй!

Сепидат (шен жимах долу йоІ, кІант мара къовлуш).

Нана яла шун делаІ,
Ас хІун де шуна?
Шун кегийчу кортойх
Къахетий суна-м!

Зубайра дог кІадлой охъавужу.

Микаил (Сепидате). Йоха ма йоха, бераш холчу хІиттадо ахъа. ГІоле хир яй хъуна-м.

Сепидат (Микаиле).

Ас дехар до хъоьга,
Хъо вон цахилар.

ХЮкху кегийчу кЮрнийн
Ахьа дог эцар.

Бераш махьарий довлтий, нанна тедеттало.

К а й п а. Мама ахьа хЮн до?

Хьуна тхо ца го?

С е п и д а т Массарна обанаш олий, берашна тле бляьрг хЮттабой,
цаьрга хьожу.

І и с а сихха лор валош, чувогЮ. Сепидате хьожий, хьем ца беш
'больнице дІаюьгу. Чохь махьарий довлу

К и р х ь а

КХОЗЛАГІА ДАКЪА

Кайпа, Саїид, Микаил, Іиса, Шумий, Сацита, Рабу, Тоита; Зу-
байра, Юьртда. Кхоьлина де. Нагахь малх гуча а болуш, Іуьйре.
ДІасакхиссинчохь лаьтташ мотт-гІайба. Шина кора юккье хЮттий-
начу стоьла тле а тевжина, неІарехьа долчу коре хьожуш гІийла
эшар локхуш Кайпа.

К а й п а (*бляьргех хиш дубьлуш, шен цомгашчу нан-
на йоблху*).

Лазийнарг меже йоцуш,
ДегІана маьрша йолуш.
Ва и хьуна кхетта цамгар
Ас хЮн дина айа еза.
Буйсанна йнжар доцуш,
Іуьйранна гІаттар доцуш,
Аса кийрахь кьуьйлу бала
Хаац хьуна йнна нана.

ЧувогЮ З у б а й р а. Цуьнга а хьожий Кайпас дІалокху, шен нана
могуш йолуш, ша яьккхина хан карла а йолий.

Цкъа Іеха ца ели со,
Кхин дог дика ца хили-кха сан

Дуьненчуьра ян йоллу со,
Сайн дайна нрс дагаловчуш.

Кайпа йовлху. Зубайрина а бӀаьргех хиш довлу. Чуволу
Микаил. ХӀарашиь хьалагӀотту. Микаил стоьла юххе охьахуу.
Зубайрий, Кайний техкаш арадолу. Микаил гӀийла ойла еш Ӏаш,
корта а лестош, чуволу Саид.

Саид (*веларан басахь*). Ахьа хӀун до ва Микаил?
Ваша велча санна, ма дӀакхетта хьо. (*Микаилна юххе
охьа а лахлуш*). Семидат дӀаььлла стаг ю. Цунах, хӀин-
ца дала гӀертарх, кхиа хӀума дац. (*Хьала а гӀоттий,
куьг ластош*). Нагахь iza лахь а, бухадисина вай ма
лей? (*ДӀасахьавзий*). Дийна хин йолчух мукъане ма
довлий вай?

Микаил. Мила ю и дийнаниг?

Саид. Мила ю бохург хӀун ду, Шумий ю-кха.

Микаил (*сихха*). Шумий дера яра, шен нанас яле
еллехь дика.

Саид. (*Мохь хьовкхуш*). КъорӀанна яцара! (*Соцу*).
Яла езаргга-м яла йоллу. (*Чухула вола а луш*). Ша
зуда хиллехь, и сел пайда боцучу ер яцара, тӀе зуда
яллийна, аьлла (*Ца всшаш...*) Дог иккхина, яла йоллу
иза-м! (*Микаилна тӀе а вобрзий*). Наха дуьйцуш а ма
хаза ду и!

Микаил (*хьала а гӀоттий, корта ластабо*). Дог до-
гӀу хьан-м, Саид, и берийн хабарш дийца.

Саид (*тӀараш тухуш велало*). ХӀун де бах ахьа
соьга? Хьайн зуда йовжча, велха-м ца бах ахьа? (*Об-
гӀазвоьдий, бӀаьргаш къарзабой, чӀогӀо*). Цировда, сте-
ган хӀума цхьа а дац хьовца, я хеташ эхь дац, со воккха
вара аьлла а.

Микаил (*Саиде хьожий*). ХӀунда? Бакъдерг дий-
цича а эхь хила дезаш-м дац?

Саид (*Микаилна мер кӀел вогӀий*). Ой, дела вала
хьо велла, Ӏовдал! Зудий, бераш хьехадо шен воккхак
волчу веше.

Микаил. Уьш хьахадарх, хӀун эхь ду?

Са I и д (корта а лестош, гладваххана велало. Лаа дуглий). Мацах Шалажера цхъа стаг хилла, шен берана ага дохъуш вогуш. Шайн цIа кхоччушехъ, дагаваълла, дуьхьал кхеттачу стаге хаьттина цо: «Сайн берана, хIара ага аса дахьарх эхъ дуй?» — аьлла. «Дац хьаха, — элира боху, вела а велла, дуьхьал кхеттачо, — хьуна ца хетахь-м». «Э-э! Иштта делахь дита!» — аьлла шен ага а эчна дIавахана. Цунний дайна, хьайн зуда яла йоллуш, хьо вилхича а дац эхъ, хьуна ца хетахь.

Микаил (Салидана юххе вобдий). Са а кьерало хьан-м стеннах а. (Ла а дуглий). Хьо санна хилча, хих верстар вара со. Бери санна, дагадеьнарг дIадийцини, цунах дош хуьлу моьтту хьуна.

Са I и д (ца вешаш, батт а, белш саттош). Цюй цюл-лохIакбар, хьуна хилла бохам! (Вела а воьлуш, дах-деш). Хьо... санна... со... хилча... айса... сайна а... тоьхна... лийр вара со! (Чухула вола а луш). Дуьне даа а хIунда дуу, шен зуда йоьжча. (Соцу. БIаьргийн цIоцжамаш сеттош). «Буса арахъ висина шелвеллачу стага аьлла буьйсане: «Со-м лер хьуна, хьайна а хала дац хьуна хIоккхул шийла хилча». (Куьг тосуш). ХIан-хIа. Со-м IадIер хьуна. Иштта йоцу гIайгIанаш йича, хьайна цхъаь хиларна кхерам бу.

Микаил (куьг ластадой). КIордийна-кх суна хьан кицанаш. (Араволу. Салид неIарехьа волий, чухула дIа-схьахьаьвзий, стоьла юххе охьахуу).

Са I и д (ша-шега). Ой!... Хьажахъ? Ма лар тIехъ вац иза. Со дуйччохъ витина дIаваханца. ХIокхунах топ хир иц. (Араволу).

Ценен арахьа гIовгIанаш, дуйшург ца кьаьсташ. ЦIаьххьана чу-мекха Кайпа.

Кайпа (чуйоллушехъ). Зубайра, Зубайра, ва Зубайра!

Шура санна кIайлой, чуэжкха Зубайра.

Зубайра (воха а вухий). Ахьа... ахьа хIун бах?

К а й п а (*Зубайрина тле а кхетий*). Валолахь, СаIа ву хьуна вайн дадех лата гIерташ. (*Ший арадолу*).

Сцени арахьа хеза СаIидан, Микаилан хабар.

М и к а и л. Уй, веллавала со делаI, вита-м ца вуьту ахьа со, садаIа а, садолаI! (*Чубовлушехь*).

СаIид. КьорIанна вуьту аса-м! Вуьшта нахана гергахь хаза дац-кх. (*Ла а дуглий, Микаиле хьожий*), Хьуна ца хезна, Микаил, нехан вон халахета мегар дац бохуш.

М и к а и л (*чIогIо*). Аса хьобга и хала хета-м ма ца боху.

СаIид (*Сатта а сетташ*). Ваша вала цу белхан делаI. Ахьа хIунда олу соьга, нус йожарх халахета? (*Батт саттош*). Хийла лартIехь мел дерг хьобгара долу-кх, Микаил!

М и к а и л (*вола а луш*). Хьуна санна и чухулий, тIехулий даха ца хаьа суна.

СаIид (*талуш, шен дог тле а доккхуш*). ТIаккха ткьа. Лелачу кIентан ирс олуш ду. (*Микаиле хьожий*). Хьо санна, зудчунна хьалхара сискалан межарг хьекхош, чохь Iийнехь хезар дацара суна. (*ГIадвовдий велало*). Иза-м зуда бен яц, кертара хьайба делча а ду дика. Цу ден хан яхло бах.

М и к а и л (*ОьгIазвовдий*). Хьайбанан мехха бен яц зуда а?

СаIид (*вела а луш*). Муьлххачу Iовдална а хуур ма ду, хьайба делча доккха зен хуьлий, зуда елча боккха бала кочара болий!

М и к а и л (*тIехьавоьрзу. ЧIогIо*). Цхьабосса хила аьлла дац массо. Цхьаь хьекьал долуш, важа Iовдал хуьлу.

СаIид. Иштта ца боху аса. Аса дуйьцучух хьо ца кхета. (*Ла а дуглий*). Гой хьуна. Чуьра веза добзалхо цомгуш хилар хало ду. (*Кубг тосуш*). Амма нехан зуда кочара ялар гуттар дика ду. Иза бахьанехь, хьан хан

яхлур ю. (*Чухула вола а луш*). Сатоха деза. Хьан гIул-лакх чIогIа талуш доллу.

М и к а и л (*СаIиде хьобжуш*). Суна бохам хиллехь, хьуна-м воккхавер ма хилла и миска йожарх.

СаIид (*Микаилна тле а вовдий. Кубйгаца тадеш*). Хьажал хьо. Хьо а, со а веллехь дара вон. (*Кубг ластош*). Зуда-м ялийча хуьлуш яра.

М и к а и л. Ваьш ца делчхьана, нах баларх-м (*кьай-лах СаIидана тле пIелг хьажош*) вайна хIумма а хьаха ца хета. (*ДIанехьо волий, ла а дуглий, гIийло*). Сайн берийн бIаьра гIийла хьобжучул и миска а йIсна, со велча дуккха а гIоли яра суна.

СаIид (*цхьа вон тоха а луш*). Уй, остопираллахI! Уй, остопираллахI! (*Корта а лестош, техка, маттаца, «чIак-чIак» бохуш*). Хьо телхина. Хьуна жайна даккхийта деза. (*ХолчахIутту*).

М и к а и л Талхор хьавха, хьервоккхур ву ахьа-м.

СаIид (*бинчу буйнаца церга, балда а лоций*). Делан наьIалт хийла, цу хьан коьртах, хьо харц мел лехь! (*Буй тоха тIегIурту*). Хьажахь, хIинца, шен зуда яла йоллу аьлла, йоцу ойланаш йина, ша талхар сан бехк беш ца воллу, и Коца!

Чуэккха Iи с а, кхеран маьхьарий хезий.

Iи с а (*чуволлушехь*). Уй, аша хIун до. Базарахь хезар бу-кха хIокху чохь болу мохь.

СаIид (*Iисе*). ХIинца, Зилка Ахьъяда санна, пита-на ма тийсал юккье.

Iиса оьгIазвовду.

М и к а и л (*Iисе*). Радиол башха, иза сокур вац, вай-ша ара ца валахь. (*Араволу*).

СаIид (*тIаьхьа чIогIа мохь туху*). Хи чу яьлла буц, хьол пайда боцуш хир яц, моска! (*Чухула дIасахьав-вий, араволу*).

Сценел арахьа туфленийи тата хеза. Меллаша неI йоьллуш. Турра, цхьацца ког боккхуш, чуйолу Шумий. Чухула дIаса-

хъавъзний, качлой охъахуу. Куъзган чу а хъожий, белш, юхъ той, глийло йиш локху.

Ш у м и й.

«Со баттал а хаза яцахъ,
Со малхал а хаза яцахъ,
Хазчу йоґер кІант ца ваккахъ
Сан ехнийла ма нислойла.

Сцени арахъа йовхарш хеза. ОьґІазвоьдйй чувогІу Са І и д. Діа-схъахъавъзний, стоьла юххе охъахуу. Куьйга корта а лоций, ойлане волу.

Са І и д (*Шена дагавеъначуьн цІе йоккхуш*). Дела наьІалт хийла Бетарсолтин Джабраилна! ХІара лай, вон писс. Советан Іедал бахъана долуш, цхъа адмаш хилла дІахІитти и лейш.

Ш у м и й. Ватта, хІун ду иза кІант? Муьлш бу уьш?

Са І и д. Дера бу и шайн ворхІе дехъ дуйма нахана баьцна болу, ура хъалха и сан ваша Микаил тІехъ.

Ш у м и й (*батт саттош*). Иза-м тамашена гІуллакх ду.

Са І и д (*чухула волалой, доккха са а доккхуш*). И-м тамашена дацара, тамашена хъаха ду Микаилан дуйхъал вийлар хъо шен чу юьтур яц ша бохуш.

Ш у м и й (*цецІолий, корта а ластош*). Кешша го хъо маре а, хъо гІуллакх а! (*ЦІоцкъамаш саттадой*). Кхайкхаза веанарг, доттаза вахана, боххург хилла-кх суна а. (*Ла а дугІий*). Хелхавала ца хуучо, богІа ца беззачохъ бугІу боху бухъ, иза ду-кха аса динарг.

Са І и д (*куьг тосуш*). Иза-м хІумма а дацара.

Ш у м и й (*чІоггІа*). ХІумма а дац бохург хІун ду? Нахала яла юхъ ма яц сан! (*Дуткъо, чІоггІа, текхош*). Сан кийрахъ, дог дац моьтту хъуна!

Са І и д (*забарехъа*). Догга-м цахиларах хІума дацара, пах хилчхъана.

Ш у м и й (*кочуо*). Суна и забарш ма ел.

Са І и д (*Шумега а хъожуш*). Ой, и бохург хІун ду? Хъалхо хаа дезаш хиллера хъуна хъайн ворданан барам.

Шумий. Ахъа дийцинарг дош ду моьттуш, Іеха-
тели-кх.

СаІид. Ца алийтича хьо Іен ца йоллу: Мацах лу-
лахошкара морза дахъаш воґучо, иза шен дІасалестичи
аьлла: «ДІаса ма лестахъа, морза! Хьо ца делла аьлла
дІаІанийчхъана а волу со, вуьшта, чулетта юьхьІаьржо
ахъа а йийр яцара». Цунний дайна, хьо реза яцахъ, дІа-
ґохъа... Миканла айса бохург ца дина аьлчхъана а, во-
лий со-м, кхин суна дан хІума хъан а дац.

Шумий (*те а чевхаш*). И хІун ду ахъа дуьйцург?
Ахъа дийцарехъ, берриг бехк сан ма хилла!

СаІид (*кисана куьйгаш духкий, дІасахъаьвзаи*).
Ткъа хъуна сан бехк бу моттара? (*Шумега а хьожий*).

Кхуза дуьххъара еьна-м яц хьо? ХІара йолхалґа маре
дац ахъа динарг?

Шумий (*елха а йоблхуш*). Ахъа иза бакъ кьорІанна
дуьйцу! Сайн бІаьргаш биллина со леллехъ, хІумма а
хир дацара. (*Корта а лестош*). ХІинца тІаьхъа ду.
(*ХьалагІотту*).

СаІид. Цундела бохура аса-м. (*Ла а дугІий*). Де-
лахъ собар де, цхъаъ дийр ду вай цунах. (*Шумий,
бІаьргех долу хиш дІа а дохуш, арайолу*). (*Ша-шега*).
Шумий оьґІаз яхийта мегар дац. Хъаста еза аса иза.
ЧІогІа хаза заза ду цуьнан вешин йоІ Роза. Цунах вер-
ву со, оьґІаз йодахъ. ХІуьу а дина а берта яло еза аса
Шумий. (*ДІасахьожий, чехка араволу*).

Тап-олий дІатоь цхъаьна ханна. Чуьркан ґловґа хезар йолчу,
сцени арахула хеза ґийла мукъам, чІогІа ладоґа дог доуьйтуш,
йла йойтуш. Оцу мукъамца чуйолу Кайпа. Сцени юккъе йолий,
ґийла локху.

Доккха доьдуш хи хиларах,
Цу хе юьгуш со хиларах,
Йигийталахъ йинна нана
Ша ирс дайна йоІ ю алий.

Сиха неІ дІайобллий, чуйолу Са цита.

Сацита (*чуйоллушехъ*). Чохъ буй техъа хІорш?

Кайпа (*бІабргех долу хиш дІа а дохуш, хъалагІот-ту*). Дера ду-кха, дийна а, делла а доцуш, хан йок-кхуш-м.

Сацита (*Кайпина тІе а йобдий*). Дукха ойланаш еш, хъайн дагана бала ма бе. Хьо жима ю, уггар дуьне-нах сакъерало хан йолуш. Нанна а гІюлий хир ю. Иштта йобхна хьовза мегар дац.

Кайпа. Дера хаац, декъаза гІуллакх ду.

Сцени арахъа Саїдан гІовгІа хеза. Ший а хъала гІоттий араполу
Юда кхобссича санна, чуволу Саїид.

Саїид (*чуваьлча, дІа-схъа хьожий*). Стенга ваха техъа хІара?

Корах арахъаьжча, Михаил гой, стоьла юххе охъа а хуй, ойлане волу. Чуволу Михаил.

ЭхІ, ма дика ду, Михаил, хьо веана. Айса хьобга воп алахъ а, хьо сайн сил дукха веза суна. Айса динарг ний-са доцийла хинна суна. ЧІогІа дохко ваьлла со, хьобга а ца хоттуш и Шумий хьуна ялаярна

Михаил. Валлал, вон дина ахъ, Саїид, и гІуллакх.

Саїид (*Микаилна хъаста а лой*). Ишта-м ма дара иза, Михаил, делахъ а хъайна ца эшахъ, цкъачунна алий а, сан дуьхъа чуйитахъара ахъ и. (*Корта а лестош*). ЧІогІа питана хуьлуш доллу кху гІуллакхах. (*Ла а дугІий*). ТІехула тІе, махала волийла яц вайшинна. Аса доьху хьобга сан хьоме ваша, Михаил! (*Хъастало*).

Михаил (*ла а дугІий*). Иза чекхдаьлла, кхин дийца ца оьшу.

Саїид (*цо аьллагхуш ца кхеташ, дукха хазахетий, доьхка а тадеш*). Берашна а Іуналла дан стаг ма веза цкъачунна.

Михаил. Уьш-м нахе кхисина дуьтур дацара аса. Вуьшта, кху Шумин вежарий бу боху инзарбевлла. Хьо вуьйр ву шаьш бохуш, и шайн йиша бахъанехъ. Цара дийр долуш-м хІумма а дацара, делахъ а цхъа питана хиларна кхобруш веьнера со хьо волчу.

Сагид (казахеташ). Члогла бакъахъа веана.

Миканл. Делахъ со араволу. (Длавоьду Микаил).

Сагид (кура сетта а сетташ). Теха-м дика вира аса хъо Миканл. (Куьг тосуш). Ткъа иза ца динехъ, со Роза бохучу зазех волура. Хинца иза ялаяран глудлакх сихдан деза. (Араволу).

Чуьоглу Рабу — Салидан зуда.

Рабу (корах арахъаьжча, Микаилан бераш гой). Делла ма довла шу делаI, ма холчу хлуттур ю шун нана хIара хаахъ. Шуьга хъаьжча хуьлу дог тобар ду-кха.

Рабуна ца хууш чуьолу Шумий

Шумий (дуьйцург хезий). Суна хлуеттаренна дуй-цу-кх ахъа иза.

Рабу (цецйолий, цIеххъана хъалаэккха). Хъуна хIунда хуьлу хлуеттаре, суна цу берех къахетарх. Да вийнарг Iебар ма ву царех-м.

Шумий (батт саттош). Моьттар дац, цунна царех къахета. Хинццалц вовшийн чудоьлхуш ма ца хилла шу.

Рабу. Иза а, соьга церан чуьодахъ юьйр ю баьхначу хуьннан (Салидан) бежк бу-кха.

Чуволу Сагид, дуьйцу хабар хезий.

Сагид. И хIун шайтIанан мотт бу цо лебийриг? Даьргаз санна, ма дуьхъал йирзи хъо. Эхъ ца хета хъуна!

Шумий арайолу.

Рабу. Эхъ ца хета-м, соьгара хIун даьллера.

Сагид (цецволий). Хъуна муха хетар ду изъхъ, хъан хета юьхъ ца хилча, я хъан тайпаниа а хетта а ца хилча.

Рабу (члогла, Салидана тIе а йоьрзий). Сан нахана ла, хъенан хIун дара? ХIун къола дина, я нах Iехийна, таг вийна, Iедална ямарт хилла, адамашца вон хилла дара ахъа?

Сагид (бугIанан санна, ши бIаьрг хъе тIе болий). Эй, хъан ваша вац меташка а ялийна!

Р а б у. Ялийча хІун ду цо иза? Хьо санна, йолчу юуш, йоцчу Іудика еш лелаш-м ца го хьуна? (*Корта а ластош*). Шен хьанал болх беш, цхьанна а новкъа а воуш, лела иза. Иштта и хилчхана, цо жуьктий ялийча а хІумма а ца хета суна.

С а І н д (*цІарул цІийлой, церга балда а лоций, тоха хІума лоху*) ЭхІ, хІей, дела хила хьан хьайн цІенна наьІалт! (*ДІасахьожу*). И хІун гарнапон ю цо локхург.

Чуяьлла Ш у м и й, СаІид сацо хІутту.

Р а б у. Хуьлда хьаха, хьо оышуш, хьашт долуш, хьоь-ца гІуллакх долуш елахь, цуьнан дена а. ТІехула тІе хьоьгахь Іен елахь, я хьо адам хетахь а!

С а І н д (*вега а луш, неІарера чуйна гІуммагІ схьа а оьций*). Хьан тайпанна, тукхамна а, орамна а хийла хьан наьІалт, ва Наьргаз! (*ДІасахьавьзий*). Хьуна ца вевза, Дибаз ИсраиІан кІант СаІид! (*ГІуммагІ хьала а ойий, тІеластайо, корехь Іачу Рабуна. Амма иза кІелхьара дІа а эккхий, корах кхетий, кор арадохуйту. ТІаккха дІасхьахьожий стовл тІера урс схьа а оьций*). Аса, итт делахь, садоккхур ду хьан, ва лачкъаза дисина шайтІа. (*ТІехьоду*).

Шумийс карара урс Рабуна тІекхоччушехь, схьадоккху, мукъ болчуьра схьа а лоций.

Р а б у (*шек а йоцуш*). Со е-м мачаш яцара хьан. (*Арайолу, тІаьхьавовьду СаІид, Шумис сацаво*).

Ш у м и й (*СаІиде*). Битахьа и саьрмик. Цхьаь дайтта гІерташ лела иза. (*Доккха са а доккхий*). Цунна тІаьхьа а вадий хьайн сий ма дайахьа.

СаІид, дарлой, вусалой соцу.

С а І н д. Суна хІинца бен ца девзи и ешан! Хьалхо хігънехь, аса кешнашкара нах гойтур бара цунна.

Ш у м и й (*сатта а сеттий*). Хьо кховда ца веззачу кхевдина хилла, кІант.

С а І н д. Да волийла. (*Доккха са а доккхий*). Делахь,

хІинца цхьа хІума дагадеъна суна. Ца хилча йиш йо-
цуш.

Шумий. ХІун ду иза, кІант?

Сагид. Шун Темарсолтин Роза бохуш цхьа заза ду,
йол хилла а ца Іаш. Иза кхочуш ца дахь, йиш яц хІинца.

Шумий. Цуьнан-м вуьрхІийтталгІа шо а дара, мел
жима елахь а, аса йоуьтур ю хьобга. Хьо санна волчу
кьонахехь гергарниг хилар — доккха дозалла ду.

Сагид (вела а кѣжаши). Ша ханна жима елахь а,
чІогІа хаза ю Роза. Цундела суна дукха еза иза. И хьа-
хийча, цергех хиш довлу, дукха хьасарт воьдий. (*Хавн-
tle ши кувг хІоттадой*). Амма дош дац-кх хьуна, цуьнца
ца диъна хІара маьлхан дуьне. (*Навларехьа волу*). Со
цу Зазех біаьрг тоха воьду (*Салид куро араволу*).

Шумий (*Ша-шега*). Аса иза Розина ца хоуьйтуш,
Іехийна со йолчу а ялийна, ядаяйта еза. Хилла даьлла-
чул тІаьхьа, нах юккѣхьаьвзина, діадоьрзур ду. Іедало
суна дан хІума дац, сайн вешин йоІаца аса хІуъа а ле-
ладарх. Роза аса цуьнга яийтича, сан гІуллакх талур ду.
Нахана хаале, сихо ян еза. (*Арайолу*).

Сцени арахьа хеза: «Чуялахь, хІун до ахьа?» — бохуш хабарш
Чубовлу Сацитий, Тонтий. Неларехь совцу. Тонтас тІе
Тоттий, Сашите неларехь долчу цинигна ког тІе а буьлмуьйтуш,
ахь хьокхуьйту. Ший а юхаэккха. Вогуш Михаил гой, чубовлу.

Михаил а тІаьхье чуволу. ХІаршиъ гой, вистхуьлу

Михаил. Шуьшиъ еана схьанехьа.

Сацита. Хьо гур аьлла схьанехьа ма яьлла тхой-
иъ-м.

Михаил. Бакъахьа хир ду.

Тонга. Бакъдерг ца аьлча, со Іе ца ло, Михаил. И
Шумий чу хІунда йитина ахьа?

Михаил. Дера хаац суна-м сан пурбанца хилла
хІумма а дац: я аса чуйитина а яц.

Сацита. Дера хаьа суна-м, цо берашкахь даллон
дерг, нагахь ша жимма а, тІекІаяхь. Цкъа а диц ца дал-
лал ду Сепидатана хилларг.

Хинца кхеран нанна а Гюлий хилла, Хюкху денош-
кахь арайолучу цунна юха а бохам бан мегар дац, вуыш-
та а дог могуш доцчу.

То и т а. Чиркхаш санна хаза, цена бераш дог этлош
дойуш лаьтта цо, ша Хинций-Хинций схьайоглу бохуш.

Микаил. Цунах лаьцна кхара соьга олуш Хумма а
дац. Нагахь иштта и делахь, аса церачаьрга аьлла а,
сацайойтур ю иза.

Зубайра. Хьан дацара олуш: «Гьарч дойна вор-
дий, Гай кхетта малххий, дестей — цхьабосса ду». Изза
хир ду-кха тхьогхь а, нагахь и чуьгIахь.

Микаил. Шу цунах кхера оьшуш дац.

Бераш казахетий дийлало. Чуйолу Шумий

Шумий (*чуйоллушехь, ела а йоблуш Салиде*). Дер-
риг дицлур дара хьуна, тахана вайн уьйтIа баьхкинча-
ра аьлларг хьайна хаахьарий.

Микаил (*оьглазвовдий*). ХIун ду иза?

Шумий. ХIокху вайн йоле деша ян еза хьо боху-кх.
Уьш уьйтIа ма-баьхкин, газа санна араиккхи ХIара а.
(*Сагга а сетташ*). ТIаккха аса элир-кх: «Товр ма яра
иза, шинара санна, цу берашна юккьехь».

Микаил. И куйгIалла кхин ма делахь кхарна тIехь.
Кхана цIа кхочуш кхеран нана ю, цо дер кхеран Гунал-
ла. Кхин сан туьшахь хьайн лар ма гайталахь.

Шумий (*бIаьргаш кьаьрзий*). Йитахь, цIа а ГIур ю
со.

Микаил. ЙогIуш дуьйна а йитина ю хьо, я ас ХIу-
ма аьлла еана а яц.

Шумий (*тIе а чевхаш*). Суна урдонна йогIург охьа-
йилла ахьа, нагахь хьайна со ца иьшахь.

Микаил. Урдо а, айхьа дьенехь, хир ду хьан.

Шумий (*Ирахьэккха юлу*). Ахьа иза дийцарх-м,
сайна догIург Iедале яьлла а доккхур ду аса.

Микаил (*вела а луш*). Iедале ялахь-м решетки юк-

кьехула арахьобжур моьтту суна, вуышта тохура дуьй-
на а даккха дезаш хиллера.

Чохь тийналла яхьелча, иеларах пIелг туху хеза. Чохь берш дIа-
тов. ШолгIа иел тухий, чубовлу Салнд хьалха а волуш, юьртда,
милиционер. Чохь берш цецбовлу.

Юьртда. Шумий ХIокху чохь юй?

Шумий босбайна дIахIутту. Юьртдас прокурорера деана кехат схьа
а оьций, дIадоьшу.

«ВуьрхIитталгIа шо долуш, йолу 10-чу классан де-
шархо Темирсолтаева Роза Салнда ядаярна бежкенна,
прокуроро тIекхойкху Салидей, Шумигий».

Шумий, Салнд оьций арабовлу.

Чаккхе

Юьртара суртдиллархо

(Очерк)

Иза дара, цкьа а дуьненан истрехь дицлур доцчу,
967-чу шеран бIаьста. Кхийолу шахьарш санна, вайн
ьомен столица Москва а яра юбилейни шо лаздар дIа-
хьош.

Массанхьа гуш-хезаш дерг адамийн кхиамех лаьцна
дара. Муьлххачу кхиамо йоблуш ерг — адмийн даха-
ран тоьлла агIо. Цу ГIуллакхех цхьаь дара — Централь-
ни цIа чохь дIахьош болу сурташ дахкархойн гайтам.
Цу йоккхачу зала чохь, чот йина ца валлал, дукха бел-
хаш бара, ерриг вайн пачхьалкхера.

Цу хазачу, керлачу суьрташа цецбаьхначу хьавсар-
хойн ойла сецира лекхачу Кавказан лаьмнийн ша баш-
ха гайтинчу Галаме хьавьссинчохь.

Сов йоккхачу говзаллийца язбина «Кавказ тахана»
це йолчу цу акварельни балхана лакххьо жхозура

дайттан басаршца язбина «Сан бераллин доттага» це
йолу боккхачу барамера болх. Мел генарниг а безамца
тле а волий, суьртан исбаьхьаллех тамаша бан воллий,
сов сиханиг а соций вехха хьежа длахлуттура.

Стиглара нуьрен седа санна, цу инзаре дукхачу суьр-
ташлахь шашах кьестара ламазан йоблан, говза кхоьл-
лина, сибат.

Сурт кхин а куьце далаш, сийначу бацалахь лепачу
зезагаша кьарзийнчу, шерачу арахула, дереу доглу нана
Терк. Оцу хина йистехь, иза цхьана хлуманна бехке до-
луш санна, цунна букь тоьхна, шен горга жима корта
охьа а оллийла, ойлане яхана лаьттара йол.

Шурул клайчу бингалин габалин бос хуьйцуш, голел
охьайоллуш тиллина стигал басахь шипон.

Кочара дашон лаг-гайний, дергара якхийн хьалкха-
наш члогла йоплура цу Кавказан духарехь.

Цуьнан нохчийн кьомалла кхин а кларгийора аьтто
куьйга схьалаьцначу цестан кудалой, аьрро карарчу
йобзан чамийной. Оцара дагадоуьйтура:

Цеста кудал пхьаьрсах тесна,
Йобзан чами каралаьцна,
Сан нийсарой буьйлабелчи.
Цкьа елхалахь, йина нана —

боху халкъан дешнаш. Замано лехарехь кхоьллила
сурт, мел хьежарх клордор доцуш дара.

Цен-клайн бос богучу горгачу юьхь тлера схьаьовь-
жу сов лаьржа бляьргаш, цхьаь ала глерташ санна, севи-
ца дара. Дийна йолуш санна, шайга хьовьжучу йолах дла
ца далалуш, адам, дуккъа гонаха лаьттара. Массарна
лаьара йолах дерг ма-дарра хаа. Цундела, тийна хьовь-
жучу цунна хазийта санна:

«Мила ю техьа хлара? Хьан кхоьллила техьа сов ис-
баьхьа жовхлар? — бохуш, вовшашка хеттарш дора.

Схьахетарехь кхечарна а луур хир ду оццул нехан ти-
дам тлебахна и оьзда нохчо мила ю хаа а, шу тлехь
доггах болх бинарг вовза а.

Лалаш Ахмадович Габаров. — дика вевзаш суртдил-
лархо ву. Цунах лаьцна радиочохь а, газеташ тлехь а
дуйцу. Лалаш Ахмадовичах лаьцна кино-журнал а
даьккхина Нохч-Галгалайн телестудис.

Муха кхаьчна техьа и говзанча цу сийлалле?

Дерриг иза дладоладелира, кхечеран санна, хюкху
тлера.

Хлора йуьйранна Теркан йистехь ган тарлора ворх
шо кхаьчна цхьа жима клант. Цуьнан цхьаьна гуллакха-
на тлеяхана ойла, юкьа-юкьара, хуьйцура дласакхийса-
лучу тулгеша. Цара клентан таро йохайора. «Хинца
Терк ловза даьлла, иза члогла кхераме ду, чехка дла-
ваха веза». — сикхдира цо ша-шега. Амма безабеллачу
балхо кхин масех минот йовхура. Иштта хлара вол-
лушехь, дладолу сахьт, шнъ, кхин дла а. Ламанаш гучу-
йолу малх а. Терк, хьалха санна, длатоь, чехкачу хин
ен, кхин гловгла йоцуш. Кланта, сийначу бацалахь,
ларглат юьлду Теркан тогле.

Цуьнан ойла таян санна, хьокху эсала мох, баьштарчу
ацалара кьорза зезагаш а техкош. Сикхха дласадаьржа
уьйренан хю. Сов хазчу бляьстено длайовлду ерриг
ен исбаьхьалла.

Цунах самукьадолу клентан, ойла шена безабеллачу
балхана тлейовьрзу.

Мел члогла лаьа цунна и исбаьхьа жил-лалам шена
балхарчу кехат тлехь гайта. Иштта хлара воллуш, наг-
гахь цуьнан цхьалла йохайора, и санна жимачу йола
дулайс.

Йоблан болар клантана генахь дуййна а девзара.
Балха санна, меллаша юххе охьалахло.

Клант шолгачу классехь дика доьшуш вара, ткьа йол
кхькхинера цу ирсах. Цундела йола олура: «Ирс ял, де-
ла йиш-х юй хьан». Иштта гелелла и длахоьттича

кІанта хьостура: «Зулай, аса сурт дилла Іамадей хьуна?» ТІаккха йоІа чІогІа реза хуьлий, тидаме оьцура кІентан карара кьолам. Мел чІогІа лаьара йоІана и сурт ша дилла, делахь а кІантах хетаьу иэьхана и дан ца хІуттура. Амма йоІа олура шена хетарг: «Іалаш, хІара ледарло го, ткъа кхузахь сиз стоммо ду». Цунна резахуьлий, кІанта сихха нисдора шен гІалаташ. Сурт хІинца дика гора. Кхин а иза тодархьама, юххерачу зезагийн мутт хьокхура тІе. Иштта болх бина баьлча, доккхадеш цІехьа доьрзура ший а.

И дара, ткъе итт шо сов хьалха. Іалаш Ахмадовичар тогІехь Іачу хенахь. Иза дІаяхана ширалла елахь а, цунна дика дагайогу и хан, хІунда аьлча, иза цуьнан жималла хиларна.

— Мел къахета суна цунах, — доккха садаьккхира Габаровс.

— Хьанах? — динчу хаттарна, сихха.

— Зулайх хезира суна.

— ХІунда — со шега хьаьжча:

— Теркачохь ялар хилира цуьнан, — тІетуьйхира. Цу дешнаша цецваьккхинчу ас дийхира, ма-дарра дерриг схьадийцар. ТІаккха Габаровс сихха дІадолийра.

Зулайс данма а доьхура соьга шен сурт диллар. Цуьнан дехар кхочушдархьама, аса дукха хан яйира. Амма сан хІумма а нис ца лора. Цуьнан ду олий аса диллинчух, хала дара адаман сурт ду ала. Цундела аса иза цуьнга ца гойтура, и чІогІа ледар хиларна, цунна хетарехь со дика суртдиллархо а хиларна.

Амма йоІана хала ца хетийта, аса тешайора иза: «Жимачохь адаман сурт диллар чІогІа кьилахь ду, ткъа вайша доккха хилча, хьо хьуо а цец йоккхуш дерг дуьллур ду».

Цул тІаьхьа, дикка хан яьлла, тхо даккхий хилира. Зулай а чІогІа хаза йоІ хилла дІахІоьттира. Иза массарна а езаелира. Ткъа аса иза лорура, сайн пиша санна, дика лулахо санна, генарчу бераллин доттагІа санна.

Муьлххачу хепахъ а, бешахъ со сурт дуьллуш шена хаавелча, тӀе а йогӀий: «Виц-м ца велла хьо, айхьа аьл-лачунна?» — хоттура. «Мичара», — доцца хададора аса.

Иштта самукъане дӀайовдура хан. Цкъа, цхьана дийнахъ, керта юххе а еана, дӀахӀовттира Зулай. ГӀийло иза гича, со чӀогӀа цецвелира, хӀунда аьлча даимна а соьца иза самукъане хуьлуш хиларна.

Сан хаттарна: — Хьуна хӀун хилла?

— Дера хаац суна-м, цхьа бала бу-кх даг тӀехь, — доцца жоп делира цо.

Схьахетарехъ иза шен кийрара бала балхон еанера амма нанас тоьхначу махьарна, дӀаяха дийзира. Сайн болх а битина, цуьнан дог-ойла хаа со гӀортарх, цу дийнахъ суна иза кхин ца гира.

Сов Гуьрре яьллачу гӀовгӀано, со сикха самаваьккхи-ра. Набарх валале араиккхинчу суна хезира: «Ва-а-а, Зулай! Нана яла хьан делаӀ, хӀун хили техьа хьан жимчу коьртахъ» — бохуш, арахула дӀасауьдучу ненан аз.

ТӀаккха, сайн ког ма-боллу, чехка, со вахара тхаьш бераллехъ листинчу метте, дукха хьийзинчу майдане, хийла вовшийн дагара дийцинчу гӀайри тӀе, хиндол-чуьнга сатийсинчу ара.

Суна моьттура, со тешара. тохура жимчохъ санна, сайга хьобжуш, иза хир ю. Амма суна хетарг дерриг хийзира, хаза хьарчийна охьаехкинчу хӀуманаша... Вониг даго хьехахъ а, ойлано иза тӀе ца дуьтура.

Делахъ а, оцу бедаршна тӀехула Гуьллучу кехато йил-лира ерриг къайле. Беран куьйго санна, Гаьржачу къо-ламца дехкина и даккхий элпаш, шера къаьстара цу кӀайчу кехат тӀехь. «ХӀара де ма дицделахъ, сан хьоме нана!» — айса дешча, цхьа дегӀе зуз деана, цӀий сеци-ра. Ойлане ваьлла, гонах дӀасахьаьжира со. Керлачу когийн лар, шера къаьстара тӀедачу гӀамар тӀехь. Цу стора юххехула дӀаоххура, хӀинца шена чохъ и хьулийна долу тийна хи.

Зулайс йолуш тӀеэцна ца хиллера и шишла йожалла.

Шен безамах а йоккхуш, воккхачу стаге ша дIало аьлча, пиккхина хиллера иза Терка чу.

ДIасхьахьаьжча, гобаккхина сийна аре, бес-бесар зезагаш, гIийлачу хинан гIар. И Iалам хIинца самукъане дацара, хIунда аьлча Зулай цигахь цахиларна. Иза хIинца цу хинан кIоргенехь хьулъеллера. И шена ца хууш санна, Терк а дара шек доцуш дIаохуш.

ТIаьхьо Зулай кариьра. Дийна йолуш санна, хьожура цуьнан Iаьржа бIаьргаш; набарна йижча санна, кьегара кIайн беснеш.

«Стенга дахана техьа сов мерза са, оццул исбаьхьа и дегI а дитина?» — дагчу тесира суна, — олуш сан динцархо ойлане велира. Тхан тийналла яхъяла йоблча:

— Цуьнан сурт дуьллийла хилирий хьан? — динчу хаттарна:

— Хилира, — корта а тIаьхь, — тIе-туьйхира цо.

1967-чу шарахь Москвахь хиллачу суртдиллархойн гайтамехь цу Зулайн суьрто хьалхарчу даржан диплом деара суртдиллархочунна.

Зулайн сурт дилла лаарна тIеяхийтинчу ойлане карьерзийра Iалаш Ахмадовична адаман суртдилларан говзалла. ХIинца дика Iемина цунна и болх.

Гобаров Толстой-Юьртарчу школахь хьехархочун болх беш ву. Ала деза цуьнан предмет школахь берашна дукхаезаш хиларх лавцна. Суьрташ дика дохжуш бу Вахабов Ахмед, Салангирнев Абек кхиберш а.

Дика бевзаш суртдиллархой хилла дIахIиттина цуьнан дешархой. Армехь полкан суртдиллархо вара Хасиев Ваха. Москвахь заочно исбаьхьаллин университе-техь доьшуш ву Имнеев Мовлди а.

Шена хуучух кхачам бица Iаш вац Габаров. Иза хIинца Москвара заочни университет яьккхина вайлла.

ХIинцале а дукха белхаш яздина Iалаша Ахмадовича. Церан тематика тайп-тайпанара ю. Къаьсттина тидам тIебохуйтуш бу «Буйьсанан охана» цIе йолу аква-

рельни болх. Суьрта тїехъ вайна го, шиїлачу мохан
Іаьржа быйса. Иза біаьстенан юьхъ — дуьххьара ялта
дїадуьй хан. Тракторан чиркхаш ца хиларна, цунна
хьалха фонараца йюьду йоккхо стаг. Иза кьайле яц,
хїунда аьлча, массо агїор а зударшкара гїо оьшуш, тїе-
ман хан и хиларна.

Нагахъ, цхьанакхьа, геннахъ, мостагїашца кьуьйсун,
наб яїна божарий беллахъ, царна оьшучунна гїевттина,
дїйнахъ-буса а кьахьобьгуш зударий а бара.

Оцу суьртан теш — автор ша ву, хїунда аьлча, Казах-
станехъ цо вовшахтоьхначу зударийн бригадир и хилла
хиларна.

Кїезиг хан ца йойьу Габаровс Ленинан васт керлачу
теманащкахъ делла лаарна тїехъ а. Цо масех иштта
белхаш язбина. Іалаш Ахмадович гуш дерг тадархо
хилла ца Іаш, керланиг кхоллархо а ву. Царех лара де-
за «Ленина Кавказах ен ойла».

Лекха лаьмнаш сендина юькьачу хьаннаша. Дахар го
ма-дарра. Тїе ойла йохуьйтуш бу, цу тїера таханлерачу
нохчийн дахарехъ болу хийцамаш. Ленин ойлане хьоб-
жу кху замане, генарчу шерашкара. Ленинна ган лаь-
ра таханлера денош Кавказан лаьмнашкахъ, цундела цо
хиндолчуьнан ойлайо. Суьртан тоьлла агїо — генара
дїадахнарг, таханлерачуьнца дуста хаар ю.

Шен кьоман дог-ойла гойтуш ду Х. Нурадиловн,
граждански тїеман турпалхочун А. Сайхановн портре-
таш.

Уьш а, кхин а шайна тїе ойла йохуьйтуш долу белхаш
ган тарло Москварачу Н. К. Крупски цїарах йолчу хал-
кьан кхоллараллин искусствон университете вай хьаьв-
сича. Цигахъ щуьнан белхийн лажкхара мах хадабо. Иза
Іорадоккху Москвахъ дїабаханчу гайтамехъ. Іалаш
Ахмадовичан хьехархочо А. Н. Губаревс боху: «Тхуна
елла меттит кїезиг хилла хиларна, гоьбевллачу дешар-
хойн белхаш гайта йиш ца хили. Аїмма хьан ши болх
хїоттийна оха гайтаме (выставке). Иза боккха кхиам

бу. Декъал во оха хьо». Цигахь а Галаш Ахмадовичан белхаша, хьалха савна, тоьлла меттиг яьккхира. Оцу балхах цхьаь бу 1971-чу шарахь, Ленинградо «Кхоллараллин некъахь» цле йолчу книги тIехь «Станица Червленная» аьлла балийнарг. Ша цигахь трактористан болх беш волчу хенахь, шена хазахеттачу меттиган сурт хIоттадора Габаровс киснарчу блокнота тIехь. И санна дIадоладеллачух долу иза, дика сурт хилла дIахIотти-ра, дуккха а къахьегча.

Суьрта тIехь гуш ю республикехь ГIараяьлла йолу Червленски чаГIаран завод. Вайн мехкан хьашташ кхо-чушдеш иза хилар билгалдоккху, цуьнан продукци дIа-яхьа тIететтинчу цистернаша. Шен болх заводу дика дIахIоттор Iорадоккху хьалхахьа лопаш йолчу кар-кара лучу цIечу байракхо.

Сехьарачу сийначу аренгахь дешаш ду Теркал дехьа-ра моше-даьхний. Лакхахула хьеда ГIамаршкахь жаIуь-нийн хьашташ кхочушдешдолу кема а. Шена цигара дахар дика довзаре терра, боккха чулацам болуш бу и болх. Цундела, тоьлашха болчу профессионаьлни суьр-ташдакхархошца цхьаьна йоккхуш ю Галаш Ахмадо-вичан цле а цу книги тIехь. Иза боккха кхиам лара ме-гар ду Габаровн кхоллараллехь.

Шен тематика цхьатера яцахь а, тема карор атта хуь-луш дац суртдиллархочунна. Амма мел и ша лежна тема дика елахь а, таханлерачу дийнахь хIун пайда бохьу цуо махкана, хIун керлаинг доьллу исторехь, муха гойтур дара техьа и диканиг адмийн дахарехь, боху хеттарш ду цуьнца даима а. Амма оцу хеттаршна жоп карадо биб-лиотекашкахь книгаш ешарца. Иштта шира газеташ, журналаш листарехь карьера хIара чIогIа пайдехьа дерг а. Иза дара 1939-чу шеран 3-чу июнехь, Москвахь. Дезде хилла дIахIоттира, исторехь цкъа а дицлур до-цу хIара гуллакх. Цига орденаш, медалаш схьаьца кхай-кхина, ерриг пачхьалкхера 4331 хьехархочуьнца, Нохч-ГIалгIайчуьра 27-х, цхьаь похчийн йоI а йолуш. Церан

Кремль чохь М. И. Калининца цхьаьна даьхна суьрташ делахь а, цу гуллакхан керла васт хIоттош кхоьллина ду «Нохчийн зуда-хьехархочунна дуьххьарлера сов-гIат» цIе йолу сурт. Сесанарчу Тимиргираева Мовлсатана, М. И. Калинина «Знак Почета» орден цIалуш гайтира авторо. Дуьххьарлера зуда-ламанхо шен халкъан духарца, гIиллакхца гайтинехь а, иза къехкаш яц керлачу сирлачу некъан тоьллачу агIонах. Цундела цо майрра дуьйцу шен халачу, безачу балхах берриг мехкан векалшка.

Белхан тоьлла агIо — советски адмийн интернационални доттагIалла... Цхьатерачу Кавказан духарх къастахь а, дахаран Iалашо цхьаь йолуш, вежараллийн доттагIалла чIагIлуш гулбелла уьш хьомечу столице. Иза чIогIа безабелла болх хилла дIахIоттина вайн республикан гайтамехь а.

Суртдиллархо профессионально жхнар тIечIагIдо хIинца Габаровс дIаболийначу белхийн сервис. Иза, 1851—54 шерашкахь Л. Н. Толстойс тхан юьртахошца тесна доттагIалла чIагIдеш, Iалаш Ахмадовича схьа-йиллина керла историн агIо ю. ХIинцалц Девкара-эвлах лаьцна сийлахь-воккхачу оьрсийн яздархочо дий-циннарг цуьнан дневник хилла лаьтташ хиллехь, хIинца иза вайна гур ду Кавказан исбаьхьачу Iаламехь, керлачу хьелашкахь. Дуьйцийла яц, иза гIарадаьлла гуллакх хилла, дуьнено а шена тIе тидам бохуьйтуш хирг хилар. Амма белхийн сери йоккха хиларна, дуккха а шерашкахь къахьега дезар ду. Ша дуьххьара тхан эвла веача, цуьнан исбаьхьчу меттигех цецвуьйлуш, цу шерийн дневник тIехь, Толстойс дуьйцу: «Кхузахь тамашена меттигаш ю: чхарнийн йоккха рагI, довхачу хинан хьостанаш долуш. ... дукха довха хиларна, чу тесна хIоа а кхаа минотель жхекка. Хи охьадогIучу боьра чухула кхоь хьер ю. Уьш кхузахь ша кепара, чолхе йоцуш, атта йохку. Дийнахь сарралц хи чохь хIумнаш юьтту зударша. Ала деза, цара уьш когашца йиттар. Зударий, ду-

кхах берш, хаза а; куьцехъ а бу. Малхбалехъара церан духар, къегаш дацахъ а, товш ду. Исбаъхъа зударий, акхачу меттиган хазаллий — адам цецдожкхуш, сурт ду. Цундела аса сих-сиха марзо оьцу цунахъ.

(Л. Н. Толстой. Т. А. Ергольске кехат тIера).

И исбаъхъалла хIинцалерачу хъелашкахъ гайтар атта гIуллакх дацара... Маса шира книгаш, журналаш кегон дийзира. Маса музейрачу хъалхалерачу суьрташка сих-сиха хъежа дийзира. Иштта хала, и дерриг гулдина, юьртарчу баккхийчара дийцинчуьнца иза дуьстича, эскиз кхоллаелира. Амма дийнахъ а, буса а саццанза бинчу белхаша кхочушйира кхуьнан Iалашо.

Суьрта тIехъ го маьрша даьлла маьлхан де. Юьрта юккъехула доглу хи, дикка охьадаьлча а, йовхонан Iаь хIюьттина ду. И Iаь дажкарх къасторхъама, автора хи тIехъ бен ца гойту кхолар. Дийнан самукъане алсам яккхархъама, хица доьзна гойту юьртахойн дахар. Хъавсархойн тидам совбожкхуш, хи тIе баьхкина зударий бес-бесар гайтина. Церан массеран а Iалашо, шавш сана хIуманаш йиттина, цIанъяр хиллехъ а, сурта тIехъ вайна го: истанг дуьттучунна юххехъ, хIумнаш Iовдуш бохкурш а. Хинан исбаъхъалла тоеш къега сийначу байн йистош. Баьцарчу коьллаш тIехъ леста дакъон оьллина духар. Леррина церан тидам оьцуш, хьерана лакхахъуо лаьтта Толстой, шен доттагIчуьнца, Садую Мисирбиевца.

Иштта шен юьртан дахар гайта лааро, досту цуьнан шира куц «Юьртара ловзар» шIе йолчу балхо. Суьрта тIехъ гайтинарг, басаришца тадан хаар — тоьлла агIо ю цуьнан. Малх дIабузуш, цуьнца къегина ерриг юьрт куьцехъа ялайо эвлан лакхахъа бIаьдаьлчачу ловзаро. Хууш ду: ишттачу меттиге адам гулдадар — самукъанеина хилла ца Iаш, керла хъаша-да вовзар, цуьнан хъашт гIуллакх кхочушдар хилар. Иза дика хуучу Лев Николаевичана лаьара нохчийн ловзаргахъ, белхехъ.

синкъерамехъ хила. Цундела тамашийна дац, цуо Садуо хелхаволуш кхуьссу тапча... Дерриг шайн забарийн дучаршица хыйза жухаргаш. Ловзар дѣдахъа дезачу хьелан низам чѣгѣдеш, хиттийначу стоьлашна гонаха — инарлаш, церан кад-хлума тѣхьош тѣхъаьлла кѣнтій. Дерриг догѣуш ду нохчийн ыздачу гѣллакхехъ. Иза Толстойх йолчу тематикехъ керла болх хилла ца Іаш, нохчийн ширачу исторех а дуьххьарленраниг хилла дѣхлуттур бу.

Толстойца долу доттагѣлла чѣгѣдеш, кхайкхина Садуос иза шен хлусаме. Чувеанчунна беш болу там бинчул тѣахъа, шайн хьопшалла чѣгѣдеш, цу заманахълера тоьлуш долу совгѣат: кхелинчу гѣирсаца кечбина динло. Оцу динан урх дѣакховдайо Толстойга, вайн Іадатехъ догѣуш ма-хиллара, Садуон дас. Цкъа гинчунна дицлур доцуш ду цу тѣхъ Іорадаьккхинарг. И белхаш тоьлла лерина, вайн республикехъ хьалхарчу даржан диплом доккхуш, ткъе кхоъ туьма ахчанца совгѣат дина Габаровна.

Цу белхийн кѣорггера мах хадош, уьш Москва дахьийтина. Хаа деза, иштта дѣахьош долчу белхаша, вайн къоман дѣадаханчу дахаран хьал гайтина ца Іаш, нохчийн, ырсийн геннара схьадогѣу доттагѣала чѣгѣдийриг хилар.

Юьртара дуьххьарлера хьехархо

(Очерк)

Нагахъ хьайн болх доггах безаш хилча, воккха хилча а и дѣатаса атта дац. Ишттачех лара веза тхан Толстой-Юьртан дуьххьарлера хьехархо — Хангереев Махьмуд Хангереевич а. Иза юьртахъ дика вевзаш а, везаш а вара.

«Муха кхаьчна техьа иза цу оийлалле?» — бохучу хаттарна жоп карор ду, нагахь вай цуьнан оьздачу дахаре хьавсича.

Замано дегІан ницкъ лагІбинехь а, коьртан хьекъал, деган йовхо а пІелїйна яц. Цунна, тѳхура жимачохь санна, дагадогІура хьалха дІаихнарш.

— Дийцахьа хьайн дахарх лаций? — аьлла шега динчу хаттарна: — Иза дукха деха хир ду, — аьлла, вела а велла, дІадолийра: «Сан дахаран мур халачу хьелашкахь дІаболабеллехь а, сан ирсан дакъа ца дайра... Диь шо кхачале, да-нана а делла, ненан деца висира. Бобе-рахь висарна, дахаро хІумма а кхоа ца вира. Цундела бе-рахь дуьйна а суна ма-ярра евзира дахаран халонаш. Уьш эшон боккха ницкъ а, шортта хьекъал а дийзира. И дер-дерриг суна карийра дешарца. Жимачохь дуьйна де-шарна тІе безам бахана волчу сан ницкъ кхечира, ткъа-ра ваьлча йоза-дешар Іамон. ТІаьхьо делахь а, со вок-кхавийна а ца велира цунах. ХІетахь дІатасабелира сан ирсан орам, — паргІат садаьккхира, шен ирсах воккха-вечу цо, — Книгаша суна дІадаханарг карладаккхарал совнаха, керлачун нийса некъ а гайтира. Цундела со декхарийлахь вара цу ирсан неІ сайна дІайиллинчу Со-ветан Іедална дерриг сайн дахар, ца кхоош, дІада-лан», — ойлане велира. Цуьнан кІаргъеллачу ойлане хьаьжча, суна хийтира: оцу минотехь цуьнан бІаьр-гашна дуьхьал хІуьттуш ерг буьрса дІаяхна ширалла ю, аьлла. Амма мел кьона жималла иза хиллехь а, схьага-рехь, Махьмуд ца хьогура цунах, хІунда аьлча, иза мехкан халачу хьелашкахь дІаяхна хиларна. Цундела, цу шираллехь вуха а волуш санна, доккха садаьккхира.

Цуьнан дешарх хилларг хаа лийнчу аса хьаттира: — Ткъа ахьа кхин деша а ца дийшира?

— ХІунда? Дийшира цера, — тІечІагІдира. Цуьнан цхьа дІадолон юьхьиг лобхуш санна, сецира иза. Дик-ка оїла а йина, дІадолийра: «Гуьйре, 1926 шо. Кхечу ярташкара санна, вайн Девкара-эвлара а хьавсийра

комсомольски некъакехаташца Лаха-Невре деша. Дешаран глорсал совнаха, туьманаш ахчанаш а делира тхуна новкъана. Тхан коьрта декхар — ницкъ ма кхоччу сикха Iама глортар дара, хIунда аьлчи, цу хенахь Iедална чIогIа оьшура йоза-дешар хууш берш. Оьрсийн элпаш хьалха суна Iамийна хиларна, латинскичух а сикха кхийтира. Тхан, хIинца санна доцуш, дийнахь сарралц Iамон дезара. Хьехаран Методика чIогIа ледара йолуш и курсаш хиллехь а, кхетаран сикхо хилира тхан, хIунда аьлча, хIораннан ойла доггах тIеяхнера цу гIуллакхана. Кхаа баттахь дика деша а, яздан а Iамийна, юьрта юхавеара со. Со воккхавийна а ца волура сайна хуучух. Сох массара а тамаша бора. ЧIогIа цецбовлура нах, аса схьаоьций, халла текхаш газет деша долиьча. Дукхах болчара, суна юххе таьлий, йоккхачу марзонца схьалоцура хIора могIа, хIора дош. Мел чIогIа тидам тIебахийтора цара, йозанехь шашах къаьсташ долчу хIора элпана! Уьш шайна ца довзахь а, сан накъосташа хIора элпана цIе кхуллура шайггара. Оцунах цкъачуна кхачам хуьлий, дегнаш ловза долларна, баккхийберан синош дохура.

Амма цхьаболчара, газето дуйьцучух ца тешаш: «Царна муха хуур дара масийтта дийнан новкъа генахь йолчу Мисарахь (Египет) я Шемахь (Сирия) стомара хилларг» олий литтарш йора. «Цхьана дийна-новкъа гена бен йоцчу Несарехь дерг хаа а деза кхоь-диь де-м» — тIетухура кхечо. Ишттачара йоккха новкъарлояхь а, дукхах болчара доггах тIеоьцура аса дуйьцург.

Цкъа, цхьана дийнахь, аса хаьттира: Суна санна деша Iама луур дарий шуна? Массара цхьана озах:

— Дара! — элира.

— Ткъа мила дIаязве аса? — динчу хаттарна, хIора вовшашка а хьаьжна, дIатийра. Сайн хаттарх уьш ца кхетийла хуучу ас: Хьавсал шу, вайн дешар дIадоладалале, суна хаа деза, шух муьлха со волчу вогIур вувац. — Хьо волчу я кхечанхьа? — юкъаиккхира цхьаь.

— Вай довшур ду дло лавттаху цла чохь, — гайтира аса, гена йоццуш, эрз тле а тоьхна лавтта глшшло.

— Комсомол-момсомал вала эр даций ахьа деша веанчуьнга? — вистхилира, вуткьачу деглахь волу цхьа лаьржа клант. Цунна сихха жоп муха дур ца хиина, цлехьана:

— Хлан-хла, — делира сан бапара.

— Ахь хинца хлуьу дийцахь а, кхана луьйранна тхо цига ма даьхки, «дела вац», ала бохуш. тхо хьийза-м дийра ду, — тлечлагидира чупаро юьхь кьарзийначо, хьалхалерачун хаттар.

— Хлан-хла, хлан-хла. Бакь дац иза. Шуна школехь деша а, яздан а ламор ду, — тлетгла сихдира аса сайн дешнаш.

— Иштта делахь, длаязве со, — хьалха таьтира шийтта-кхойтта шо хир долу клант. «Со а... Со а...», буьйлабелира вуьш а. Иссех аса длаязвича, кхин цхьаннан лаам ца хаалора. Тлаккха со шайга хьаьжча, охьа а таьлна, хьалагийтта буьйлабелира уьш. Сих-сиха юха а хьоьжуш, длаоьху уьш, схьагарехь реза бацара, цу шаьш лелочунна. Царна а лаьара, вукхарна санна, деша а, лама а, делахь а лаамал боккхачу ницкьо буьгура уьш хинца кхузара дла, хлунда аьлча уьш бераш дара, церан кхетам хинца а жима бара. Цундела, царех члогла кьахеттаху аса, ехха йира хлораннан ойла. Мало ца еш, хлораннан кетла хлуьттуш, аса дийхира бераш школе дахкийтар. Цхьаболчара аса дуьйцуьнга ладоглахь а, дукхах болчара тергал а ца вора. Иштта со леллашехь, тлебеара 1927-чу шеран сентябрь бутт. Кхин хууш методика а йоцуш, хьеха ваха дийзира сан. Дагавала-хатта стаг а вацара юххехь. Суна сайна а деша а, яздан а бен ца хаьара, ткьа оьрсийн маттах халла кхетара. Сан коьрта лалашо— бераш сайх озадалийтар яра. Со чуволуш: «Махьмуд вогу! Махьмуд вогу! — девлла синкьераме аьзнаш, — «Совцае шайн баганаш! — аьлла, аса хьаькхначу ма-

хъаро дIатедира. Церан къегина беснеш кхоълира. Юха урок дIайолаялале, берашна кхерам тийсарца къамел а дина, зудаберашка коьртара хIуманаш дIаяхийтира, уьш йиъ-пхиъ бен яцахь а. ТIаккха сох безам барал совнаха, шайи дешарна тIеяхана ойла юхаелира церан. Урок дIайолаелла жимма хан яълчи, тIехъа волу ши-кхо кIант хабаре велира. Амма чIогIа вист а ца хуьлуш, сан буьрса хъажаро, сихха дIатебира уьш а. Цул тIаьхъа классехь таппа-аьлла дара. ЦаIа а соьга нийса схъахъажа ца ваьхъара. Аса къайлах уьш тергал бича, наггахь соьга ларамаза схъахъаьжнaрг а, со дIа ма хъаьжжи, кхералой охъатаьIара. Иза суна боккха толам хийтира. Амма оцу дийнахь дуьйна школах хербала боьлла уьш, кIиьра чекхдалале нийсса ах бен ца бисинера. Цул совнаха, боглуш болучарна а, хууш я Iемаш хIума дацара. Цу гуллакхо со тIеттIа дарвора.

Цхъана дийнахь, заняти дIаяьлча а, дIа ца бохуьйтуш, хетта вуьйлира со. Амма аса мел чIогIа дийцарх, бахарх, мохь хъекхарх цхъанне а хIума ца хиира. Уратталла аса шайга дIааьлларг, нийсса схъала а ца хаьара. Кхин дан хIума доцуш, сан чIогIа таро юьйхира. ТIаккха, хуььжарехь сайна динарг дага а деана, аса гергара волу шиъ-кхоъ вегийра:

— Iамор ду аш я дац? — бохуш, мохь а хуьькхуш. Амма сох къаьхкина, дIакхоссавеллачу цхъаннан мара коран сонах кхетта, чIогIа ций а долалуш, мохь белира. Цхъа вон и кхетарна, цуьнан юьхь йила со аравелира. Ши-кхо минот ялале, со чу веача, класс яьсса яра, цIенкъа юккъехь Iохку къорзачу басмех дина, бес-бесара тIоьрмигаш бен кхин гуш хIума доцуш. Бераш со араваьллачу минотана, тIехъарачу корах ара а лилхина, дIадаханера. Мел холчу хIоьттира со — ойланашка велира. Ткъа цул тIаьхъа хилларг сихха хаа линичу аса: Кхин юха ца даьхкира и бераш школе? — хаьттира. — Даьхкира дера, дукха чIогIа хала-м. Амма уьш суна юха хьалха ца хIитгал чIогIа галваьлла хил-

лера со х'етахь. Х'инца а иза дагадеъча, сайх эхь хета суна. Бер кхеро мегар дащ» — корта ластийра. — Ткъа и кеп ялайора шуна хьуьжарехь? — динчу хаттарна:

— Дера еттар-кх, Iамийча а, ца Iамийча а шина а агIор-м — соцуьнгIа хилира.

— Цхьа масала дагадогIур дарий хьуна? — шега хаьттича.

— ДогIур дара дерриш-м, — тIечIагIдира. Юха со шепа вист хилале, соьга хьаьжна, вела а велла: «Iаьр-бийн элпаш суна Iамийнчул тIаьхьа, уьш чухули, тIеху-ли даха Iамон долиьра. Юьххьехь горга а йолуш, пхьаьрссал гIаж кара а эцна: «Бе си лавцна жIел бис!» — ала, аьлла мохь хьаькхира суна хьоьхучо. Аса иза нийсса аьлча а: «ЧIогIа хIунда ца элира ахьа иза?» — коьртах гIаж кхнийтира. «Лам кьовла, лам хьала оьзна леминтI ла!» — шолгIа цо аьлча, сайн ма хуьллу нийса ала гIерташ, со воллушехь, юха а йогIий оцу гIоьжо тохарчул чIогIа тата доккхура коьрта тIехь. TIаккха, бехк боцуш цо сайна еттарна, дукха дог де-тий: «Бе се жIел лавц бис, лам кьевлича, лам хьала узь ломана тIе», — олий аса иза харцахьара цаккхарна. суна корта батIо санна хIума кхетара. Кхин дан хIума а ца хилла: «Да нелца воллийла, сайн коьрта тIехь-м нйзабойтур белыхь, оцу кепара и лам хьалий-охий», — аьлла, гуттаренна а цIа веара со цигара», — соцуьнгIа хилира. — И хьан бераш а севцира иштта цIахь? — дин-чу хаттарна.

— ХIан-хIа, — аьлла, корта а ластийна. — Со дика ца хьаьвзинехь, изза хуьлуш-м лавттара, — тIетуьйхи-ра. Амма царах хилларг суна хаа лавий а хиньна, дIадо-лийра: «ХIуьу дичи а, уьш кхин школе ца догIуш, цхьа кIира делира. Кхин дан хIума а ца хилла, юьртда а, инспектор а эцна, хIорангахула волавелира. Юкьа-кара хезара: «Аса вохуьйтур вац сайн кIант школе, хIара Iадавайта. Аса моллас етта дела, цIахь сацийна иза хьуьжарера а, сайн хIара цхьаь бен воцудела». Наггахь

цунна тлехетара хлара саннарг а: «Сайн йол итт шо а кхаьчна йоккха хилла дела, бусалба дешарх а юкъях-яккхина аса, нагахь цуьнга моллин безам бодахь а аьлла. Ткъя, кху лам-жерстано коьртара хлума дла а яккхина. «Дела вац» — боху дешар ца ламадарх, со йелуш ю». Иштта тлетла хезачу дешнаша со члогла бларзвора. Иза сайгара даьлла ца хилийта, велла а хуьлуьитур воллучу хьола тле даьккхинера сан са. Делахь а меттигерачу йедало лавцначу глоьной, дай-наношца динчу кьамелой, берашка аса биийдинчу хазачу маттой, юхаберзийра дешархой школе. Цул тлаьхьа дуьйна аса члагло йира: кхин бер кхера ца дан а, я члогла мохь ца хьакха а. Иза суна даимна а пайдехьа карийра» — аьлла, шен кьамел чекхдалийта Хангериев вольчи.

— Цул тлаьхьа и дешархой кхетар муха хилира хьан? — хаттар дира аса.

— Дера хилира вуно атта, — аьлла тле а члаглдина. — Нагахь хлора денна школе а воглуш, дика доьшучу дешархочунна, аса беттан юккьехь книга лора. Ткъя деша а глерташ. денна школе воглушунна баркалла кхайкхадора. Цу балхо члогла пуллакх айира сан. Бераш, вовшашца кьийсаме а дуьйлуш, тлетаьтира дешарна. Дукха хан ялале дерригенах кхетта, дика хууш длаяхара орриг класс». аьлла воккхавийра Махьмуд Хангереевич. Иза ширачунна тлехь хилла жерла толам, дика кхиам, боккха юьхь-клам бара. Цул тлаьхьа, де-дийне мел дели, толуш дладахара Хангерееви пуллакхаш. Шо чекхдолуш цуьнан белхан бинчу талламо гайтира: бераш дерриш школе оьхуш, уьш дешарх дика кхеташ хилар. Цундела цуьнан болх районехь тоьллачех а лерина, ахчанца доккха совлат дира. Цул тлаьхьа иза шен дешаран говзалла лакхаяккха Горячеводски станице хьажийра.

Кхузахь цунна карийра балха тлехь шена йиттаделлачу халачу хаттаршна жьопаш. Уьш Хангереевс ша лара маллу сиха длаяздира. Оцу конспектийн тетрадаш

дикка Таыира. Шен балхана тле безам бахана волчу Махьмуда Хангереевича, цу шина шеран программа, цхьана шарахь эхашарахь чекхъяккхира. Тлаккха, 1930-чу шеран мартехь Хангереевс дийхира ша халачу метте балха вахийтар. Иза Шуйта районера цхьана нацкъарчу юрта, Геза-эвла хьажийра. Кхузахь жхин а сов яра халонаш. «Нехан юртахь, шен юртахь чул хала делахь а, сайн юртахой санна, уьш кхетон дийзира сан», — бохучу дешнашца Дадолийра Махьмуда шен цигарчу балхах лаьцна. Цхьа а вевзалш а воцуш, цу юрто хьаша вина тлеэцначу кхуьнан, дукха хан ялале: «Шайн зударий деша бакхийта», — баха дийзира. Иза члогла хала гуллакх дара цу хенахь ламанан хьелашкахь. Цундела, дукхах берш и ца дезаделла, кхунах хербелира. Цул совнаха, напгахь хезара: «Иза вайна юккьера изхь-има Дадаккха вайитина агент жу», — олуш а, хунда аьлча, кхо дуьйцург церан дайшкахь дуьйна схьахначу Дадатана нийсса дуьхьал дара. Хангереевна хиира: Юртаца шега цхьанга жьийсалур доцийла. Амма уьш керлачу, пайдехьачу дикане кхачо сов члогла лаарна, кхунна го оьшура, дагавала нах а бийзира.

Цхьана дийнахь пхьобханахь Тачу нахана тле а вахна, кхо Даханийтира ша 30 стаганий, 28 зудчунний йозадешар Тамон веана хилар. Ткьа баккий нах, вовшашка а хьавьсина, реза хилира цу дехарна. Де-дийне мел дели, шайна Тамочух баккий беш, кхаа баттахохь — 60-ина деша а, яздан а Тамийра Хангереевс. Иза боккха кхиам бара цу халачу хьелашкахь.

Миччанхьа ша хьажаварх, муьлххачу меттехь болх барх Махьмуд Хангереевича ципа дахьара керланиг. диканиг, пайдехьниг. Уьш дара Ленинан дуьххьарлера весеташ, хара санна болчийн ницкъашца кхочуш хуьлуш. Дукха хан ялале, иза шен юрта юха охьавеара.

1933-чу шарахь «Дадаккха йозадешар цахаар» — аьлла бинчу кхайкхамца, Махьмуд Хангереевича вов-

шахтуьйхира шен юьртарчу хьехархойн коллектив. Цу мехалчу гIуллакхан доккха дакъа лецира хIинца а хьехархой болчу Алиев Мовлада а, хIинца пенсе ваханчу Джабраилов Якъуба а, Добхаджиев Хасмохьмада Добхаджиевича а. Дийнахь а, буса а саццанза цара бинчу балхо дукха нахана йоза-дешар Iамийра. Буса баккхийчарна иштта тидам тIебахийтарх, дийнахь кегийнаш а бацара малбан йиш йолуш. Клас-сехь бечу балхал совнаха, дешархочо цIахь беш болу болх а толлура Хангереевс. ХIора дешархочун цIахь «Дешаран маъиг» аьлла, меттиг яра шена билгалъяьккхина. Цу маъигерачу стоьла тIехь дешархочун берриг гIирс хуьлура. Цу гIуллакхо гIо дора, бер деша даха арадолуш, шена оьшу книга тетрадь сикха йиц а ца еш, схьаэца. Цундела дешархой шаьш массо атIор толлуш буй а хуй, дешарна чIогIа тIебоьрзура. Дуккха а дийцира Хангереевс дешархоша аренан белхаш тIехь лаьцначу гIоьнах.

Къаьсттина билгалдаьккхира цо хIара: «ХIинца кеманашца молха тосуш, дуьй ялташна тIера сагалмат. Амма хьалха иза чIогIа дукха а, зенехь а адара. Моссузза Iаьржа чхьаьвриг йина бераша ялташна тIера Долчул а хала дара цIоз летча. Цо ерриг аре дIалоцура. ТIаккха оха аьчкан пIутакахаш чу югийн тIулгаш а духкий, цуьнан гIовгIанца эькхадора и цIоз. Оцу балхо дукха ялта кIелхьарадаьккхира дарах», — аьлла саццира цо шен къамел... «Атта яьккхина-м ца хилла ахь и «Знак Почета» цIе йолу орден», — дагадаера суна.

1939-чу шарахь и орден схьаэца Махьмуд Хангереевич Москва кхайкхира. Нохч-ГIалгIайчуьра уьш 27 вара. 3-чу июнехь Кремлехь, шен кабинета чохь, М. И. Канина дIаделира царна и совIаташ. Цу чохь Калининца цхьаьна даккхийтина сурт а ду Хангереевн. Цу тIехь Махьмуд Хангереевич аьрро агIора шолгIаниг ву, хьалхарчу могларера.

ЧIогIа тамашийна ю оцу суьртан истори. Сурт дак-

кхале Хангереев Калининна юххе охьахиина. Ткѡа цаѡрца йолу нохчийн зуда юѡстаха ирахь лаѡтташ хилла. Иза гина, Калинин хѡалагѡаѡттина и зуда шен метта охьахайтархѡама. Тѡаккха дезна Махьмуд Хангереевичан цу зудчунна шен меттиг бала...

Цул тѡахѡа дуккха а хан яларна, дикка хѡуманаш хийцаделла, амма чѡгѡа самукѡане хуѡлурѡ цо дешарх лаѡцна Алиевца деш долу кѡамелаш.

— Хѡалха адам жерлачух тешо хала дара, Мовлад, — дѡдолтийра Хангереевс шен кѡамел. — Дуѡххѡара вайна телефонаш юкѡаевллачу хенахь, сельсовета чохь телефон етташ со воллуш, чувѡара цхѡа воккха стаг. Сан лерехь ерг хѡун ю ца хууш, иза чѡгѡа хѡѡжурѡ соѡга. Аса тѡе а кхайкхина, трубка шен лере яхьча, цхѡа вон со дѡа а тоттуш: «Субхѡналлахь, ма кѡалети сох!!! Тахана дуѡххѡара хези-кх суна иблисан аз» — аѡлла, вагийча санина, араиккхира.

— Оцу телефонехь дерг бакѡ ца хеташ-м, хѡинца, тѡахѡ-тѡахѡа а баккхийн кѡийсамаш хилира, иза цхѡа шайтѡанан болх бу бохуш, — тѡетуѡйхира Мовлад Алиевича.

— Цундела, цу хенахь адам жхето хала дара. Гуш долчух а ца тешаш, лаа ца дугѡлурѡ ахь дуѡйцучуьнга, уѡш кѡилахь хабарш ду бохуш. Иза хала зама яра. Мовлад. Дийцина ца валлал боданехь дара адам, — со-цунгѡа хилира.

— Хѡинца гѡй хѡуна, Махьмуд. Батта тѡе бахана аѡлча, тешарал совнаха, баккхий а бе; ткѡа цу заманахь иза хѡахийча, телхина ву эр дара.

— Хѡинца бераш а ду чѡгѡа кхетаме. Кинохь шайна саѡрмак пича, дукха хаза хетий дийлало, ткѡа со, воккха хиллачул тѡахѡа, туѡйранашкахь иза буѡйцуш хезча, чѡгѡа кхералора. Илмано ерриг кѡайле дѡаелларна, адам хѡинца кхетта, — воккхавийра Махьмуд Хангереевич. Иштта дагабовларш хуѡлурѡ церан кест-кеста. Хангереев школе вогтий. Юха Хангереевс шѡахь деш

дерг хаа лиъна, иза волчу вахара со. Салам делла, со чуваълча, ша йовшург охъа а ииллина, куыг схъа-делира.

— ХIара хIун ю? Схъахетарехъ цхъа пайдехъаниг карийна воллу хъо, — далийначу дешнашна:

— Хъажыхъ. Медина-шахъарара Шемилан каш дохадитина хилла-кх Саудовски Аравин паччахъо Ибн Сауда! — цецвелира. Иза тамашийна хетта, со а хъажира цу книги тIе. Иза дара 94-чу агIон тIехъ. «Датестан исторехъ а, хъадисехъ а»¹ цIе йолчу книги тIехъ, Булач Гаджиевс язйина йолчу. Цу тIехъ дика дуьйцу Шемалан дахарах, цуьнан тIахъенах, Хаджи-муратах, кхечарех а лавцна...

Ощу стоьла тIехъ, дIайиллина лавтташ 48-гIа агIо а йолуш, нохчийн меттан «ДоттагIалла» журналан № 1 а дара 1958-чу шарахъ арадаьлла. ЧIонIа самукъане дара цу тIера И. Арсхановс яздына долу «Махъмуд шозза велхор» цIе йолу дийцар. Къаьсттина беламе ю цу тIера жовжахатеш. Цул совнаха, дIанехъо Iохкуш, хIетта гызеташ тIера схъаьхна, керла материалаш а яра.

«Хъо мукъа ца хилла», — аса шега аьлча. «Муха Иий-ра ву хиъна», — велавелира и.

«Хъан дахарехъ уггаре самукъанениг хIун ду»? — динчу хаттарна:

— Калининца цхъаьнакхетар дара. — Сихха жоп делира. — Цигахъ вайн пачхъалкхера 4331 хъехархо вара. Иза дагадеъча, ерриг сайн къоналла карлайолу, — соцунгIа хилира. Дукха дийцира цо шен накъостех лавцна. Уьш бу 3-чу июнехъ 1939-чу шарахъ Кремлехъ Iорденаш, медалаш елла: Шелара Томов Iабдулла Пусавич, БелIатой-Эвлара Умаров Ахъмад Умарович, БухIан-юьртара Тагиров Магомед Тагирович, Сесанара Тимирпириева Мовласат Тимирпириевна, Лаха-Неврера Хамзаев Туган Хамзаевич, Шуйтара Хажмагомадов Шайман Хажмагомадович, кхиберш а.

¹Хъадис — легенда.

АНХТОБАЙ ДУШИЕВ

Бала

(Дийцар)

Шовзткъа шо хьалха молланех чIогIа тешара дешар-на а, кхетамна а тIаьхьадисина адамаш. Цунах боккха пайда а оьцуш, тайп-тайпана мекарлонаш лелайора Iаьрбийн дешар дешначу наха. Оцу новкъа велира Iаьрбийн дешар дешна волу ламанхо — Хьелам. ТIех дешар дешна воккха молла-м вацара иза, делахь а цу заманхьлера дешар дика хууш волу мутаIелам лорура иза ламанан юртахь. Цхьацца бозбуанчаллаш лелор бахьанехь, мутаIелам хилла а ца Iаш шейх тарвеллера иза цхьаболчу нахана

KIайчу гIовталца, Iаьржа бухаройн холхазан куй а тиллина, шен юткъа гIодаюкъ датон меттанаш долчу доьхкарца кьовллуш тIе а озийна волавелча, бустамаш дехкинчу пезагаша а, буьххьехь жайнан сурт доккхуш бинчу Iаьржачу тIаьрсиган кIархаша а сов безамехь стаг хетаволуьйгура Хьелам. Кьоначу хенахь дуьйна наханчул а шайна дуккха деза моьттуш даха хиьнера Мухтаррий, Iабадаттий оцу, Хьелам вехачу юртахь.

Цхьана дийнахь дагон дечиг дан хьуьнах вахара Мухтар. Хьуьнхахь цунна карийра цхьа боккха бакъабелла поп. Поп уггаре а дикачех дечиг лорура ламанхоша. Цунна дагатесира, и поп охьа а тоьхна, цунах ма-

сийтта ворда дечиг а даьккхина. тIаккха иза цIа а кхоьхуш Iабадатана хьалха вазвелла лела. ДаьргIахь дина ира диг дара Мухтарехь. Цу полах воккхавеш, кIадвалар хIун ду ца хууш хадийра цо иза.

Къеначу попо, ша охьакхетташехь, гаьннашца кIел хьарчийра Мухтар. Орцах бовла уллохь пакъостий бацара цигахь. ХIинццалц, дечиг а дахьаш, делкъале цIа кхочура иза. Мухтара тIаьххьара хадийна хиллера и поп. Де суьйренгахьа лестира, малхо шен йовхо, дIабуза гергахьачначу хенахь, дийнахьчул а тIех луш санна, стигланаш цIийийнера. ЦIеххьана сагатделира хьуьнах ваханчу Мухтарна. Ша мел чIогIа сагатделла хьийзахь а шайн жимачу йоIана и далха-м ца дира цо. Малх чубуза герга мел баха, Iабадатан дог карзахдолура, даго цунна хьохуш дерг «Лаа Iай-техьа» бохург дара, мел сатедан гIоьртича а, бIаьргаш кест-кеста хьуьнахара богIучу новкъа хьожура.

Малх шек а боцуш, чубуьзира. МаьркIажа бода а буьйлира, амма Мухтар вогIуш вацара.

ХIинца, тIаьхьа делахь а, орцадаьккхира Iабадата.

Бихкина лаьттачу шица старний, хIоттийна лаьттачу ворданний тIекхечира орца. Мухтар-м карош вацара. Гондахьа дIасахьаьвсича охьатоьхна боккха поп а, кIел Iуьллун Мухтар а карийра орцанна. Мухтар дийна вацара. И кхаь эцна Iабадатана дуьхьал бахаза ца бевлира юьртахой. Массеран дегнаш а бохамо гIайгIане динера, бIаьргаш кхолийнера.

Ворда дIа а йовжна, цу тIехь Мухтар а вахьаш, цIа кхаьчча а, Iабадат и бохам даго тIелоцуш яцара. Маларра дийшича, дог теша туьгур дарий хаац? ШолгIачу дийнахь, дагахь а доцуш, тезет хIоьттира Мухтаран кертахь.

Юьртан моллас, Мухтар дIавоьल्लीна дукха хан яла-ле ша цIа веача Iабадате дIахьедира.

— Хьо хIинца а жима, къона, хаза ю... ТIехь цIийнда а воцуш, нах хьийсар а хьарам ду, цхьанга ерза еза хьо

аьлла. И шег аьлча, Мухтар валар а дицдеш, шолгIа кьахьо Iавьшира Iабадатан даго. Нах шайн-шайн цIа бахара, тезет дIадирзира. Iабадат, шен йоI а кхобуш, Iаш йолу шо сов зама яьллера. Хьелам чIогIа чуьра-ваьлла, вол-волуш бегаш бан а велира. Амма Iабадатана маре яхар дагахь а дацара, шег бегаш бар чIогIа нов-кьахетара. Цунна мел новкьа хетча а, Хьелам вухаволуш вацара, мелхо а хьераваьлча санна, еза шена бохуш, тешо гIертара. Велла шен цIийнда дIавоьल्लीна а валале, кьоначу моллас шег аьлларг карладуьйлура Iабадатана. Цабезам гIоттура мутаIеламе. «Дика нах ду шаьш а бохуш... дика нах-м муххале а бацара хIорш, цхьа сутара акхарой ю-кх», бохуш, оIлайора цо. Хьелам жим-жимма волуш, Iабадатаца эвхьаза ваьллера, моллас шен метта хьалха а тоттуш, лерамен вара Хьелам. Шайхаллин дакьа ду, боху цIе яра цуьнан нахана юкьахь.

Дохк долуш, дерз а догIуш суьйре яра тIейогIуш. Цу дийнахь юьртан баккхийнаш а гулбина Хьелама нахе дIакхайкхийра:

ЛадогIалаш нах! Тховсалерачу кхааран буса, хIокху догIаница-дерзаца цхьаьна, вайна тIебуссар болуш 7 эзар бала бу. И бала бухатоха цхьа а хIума дац, мерзачу кхачанийн хьожа йоцург. Жима а, воккха а зуда а, а бераш а маьркIажал тIаьхьа арадовла мегар дац. Нагахь, араваьлларг валарна а, лен цамгар кхетарна а кхерам болуш хир ву. Шайха-Хьелама кхайкхийнарг кьобал дира воккхачу моллас а. TIаккха шайн-шайн цIа дIабахара берриге а юьртара нах. Цу юьртахь вара дукха аьрха жима стаг, Мовсар. И кьамел шена ма-хез-зинехь Мовсара чIагIо йира «Сайн дала мукьалахь, Хьелама кхайкхийнарг наха кхочушдеш хилча, цу Хьелама ша хIун до хьожур ма ву со» — аьлла. МаьркIажан бода кьовлабелира. Юьртахь тийна дара. Арадолуш дегI дацара. Меллаша, тебина, Хьеламан коре а

вахана, чухъаѣжѣра Мовсар. Сѣхвелла, чохъ кечлуш Хъелама а гѣна, цо хѣун до хъаѣжѣра Мовсар. Шен уггаре а тоѣлла барзакх тѣе а дуѣйхѣна, божалѣй чуѣра кхел ара ѣѣккхѣна, цунна нуѣйр тѣлліра Хъелама. Тѣаккха шен зудче эліра:

— Зуда Тховса тѣебогѣучу балех нах ларбан, юѣрта-на исс гуо баккха дезаш ву со. Нагахъ со хоттуш стаг хѣлахъ а, мѣча вахана ма дѣйца. Ахъ дѣйцахъ, ас лелош дѣрг кѣобал ца хѣларна кхерам бу.

— Стаг! дала аѣтто болда хъан, — эліра зудчо. Арахъ ладоѣгѣуш волчу Мовсарна и дерріге а хѣзіра. Сѣхха ара а ваѣлла, кхела тѣе а хѣйна, вахара Хъелама. Цунна тѣаѣхъара вер волуш Мовсар а вацара. Арадолуш а, меттахъхъовш а адам дуѣ хъожуш, Іабадатан керта вахара. Говрара охъавоѣссѣна, и чу ма вахханехъ, ара хъ утармех дѣатѣсначу кхелана тѣе а хѣйна, хаѣхкѣна ца вахара Мовсар. Нахана цхъанна а гуча ца йѣолуѣйтуш, кхел шен божали чу а йѣѣлліна, и кхѣбуш Іаш вара Мовсар. Ца веача, шен зудче кхѣн хѣун эр ду а ца хѣйна, и кхел бала бухатоха сагѣйѣна елла ша аѣллера Хъелама. Дукха ца Іаш кхело бекѣа йѣѣнера. И бекѣа тѣаѣхъа а хѣѣтѣйѣна, Хъеламаѣн керта уллохула цу кхѣлаца дѣаса лѣла ваѣллера Мовсар. Цхъана дѣйѣнахъ Мовсарна дуѣхъал а ваѣлла лерріна хаѣтѣѣна Хъелама:

— Дѣйцахъа бакѣдѣрг! Мѣчара ѣѣлла хъуна и кхел? Мовсара ма-дарра дѣйцѣра.

— Цхъана кхаарѣн сара хъ бала беара вайна. И бала тѣе а хаѣйѣна вайн юѣртана гуо баѣккхѣра хѣѣкху кхело. Тѣаѣхъара вайн юѣрта хъ йѣсѣна Іаш йѣлчу Іабадатан керта боѣссѣра ѣза. И бала цуѣнан ца чу бахара. Хѣара кхел ас тѣе а хѣйна ца ѣѣлліра! Тѣаккха дѣхар дан хѣѣѣтѣѣра Хъелама:

— Хъѣ кхѣѣлліѣнчу делан дуѣхъа, ма ваккха со нахала. Хѣара кхел-м муххале а хъѣхѣр ѣцара ас хъѣѣга, вал лалц ахъ бохург деш лѣлар ву со. — бохуш. Валлалц дѣкхарѣра ца ваѣллера молла.

Райсобес

(Дийцар)

Іаьнан тІаьххъара денош хІумма а довха ца хеталора, амма докъарш жимделла хиларо сингаттам Іайчул дуккха а совбаьккхинера нахана. Цхъа етт а кхобуш, цуьнан шуьрица хІора шарна а хене йолура йоккха стаг Малика. БардалІаьза олуш йолу тІаьххъара шело иккхинера Іаьнан чакхенехъ. Маликас боккха бала хыйгира шен етт цу шелонах ларбан гІерташ. Шело дІа а яьлла даьхний баца тІе дахара. Іай дуьйна цомгуш болу цуьнан етт, соьналлех ма-кхиттинехъ охъа а кхетта белира. Юьртан советан секретара цомгуш а хилла етт белча, пачхъалкхо ахча лур ду бохуш дийцинарг дага-м оьхура Маликина, амма ша дан дезарг ца хаьара. Хьехархочун болх а беш, цуьнан лулахъ вехаш вара Хьадид. Етт а белла йисинчу йоккхачу стагах къахетта, Хьадида, Маликина, дийшира, юьртан совете хайита а деза, лъоре акт яздайтина иза Совете дахъа а деза, тІаккха иза райгосстрахе дахьийтича цара ахча лур ду бохуш. Доцу гІора, дайна бІаьрса, халла букар таьІна, гІожан гІоьнца ирх а, охъа а болчу новкъа текхна юьртан Совете яхара Малика. Шена билггал хууш а доцуш, тера хеттачу цІенош хьалхха а яхана Маликас хаьттира:

— Сельсовет хІара юй? — аьлла, цІеношна хьалха лаьттачу адамашка.

— Ю! ЧугІо хьо, йоккха стаг! — Жоп делира цхъатерра шина-кхаа стага. «ТІах-тІах» аьлла тата а оьккхуьйтуш шен жерахъ йолу гІаж уьйтІарчу бІогІамах а тоьхна, букар тІинчуьра жимма хьала а айелла дІаса а хьаьжна чухара Малика.

— Дика мелдерш, — элира цо чуйоллушехъ, тІаккха чохьболчаьрга хьаьжна, — суна вевзаш цхъа а вац хІокху чохъ. — аьлла тІе а тухуш.

— Диканца ехийла, шортта ахча дахъаш ягййла, яла герпа кхаъчча, сагIа даккха дагадогййла!

— Хьуна мила веза? Хаьттира юьртан советан председателя Зуламхъажас.

— Суна лор везара, кху чохь вуй-м хаац суна. — элира Маликас.

— Лоьрах хIун до ахь йоккха стаг, цомгаш-х ца хиллий хьо? — хаьттира Зуламхъажас.

— Со-м елча а ма дацара хIумма а, етт дийна бисси-нехъара, етт ца хилча елла лара еза со а. Беллачу аттана акт яздан везара суна и лор! — элира Маликас.

— Акт яздича денлурболуш-х баций хьан етт? — олуш велар иккхира Зуламхъаьжин.

— Соьгахь йоблу хьал дац, сан кIант, дог догIуш ца хилча пайда бац!

— Хийла етт ма белла вайн эвлахь, со велха а ца воьлхуш. Етт белча, хьо йоблхуш елахь, соьга сецалуряц! — олуш цхьа дастам ваьлла вуха а и велавелира.

— Дала йийр ю кхел! Делан кера дели ас и гIуллакх! Соьга сов дера а ца дуьйцуш, кху чохь лор велахь, суна акт яздан дезара аш, вацахь со ле а ца еш, дIаяхийта, — бохуш, кьарлуш-м Малика а яцара.

— Дера йоккха стаг, кху чохь лор ма вац, оха акт хьо елча яздийр ду-кх, вала а валале стагана акт яздан гIуллакх дац тхан, дIагIуо хьо! Хьо елча цхьаь воьлурву! — аьлла цхьа осал жоп хазийра Зуламхъажас, халла бен шен дегI а ца лелалуш йолчу йоккхачу стагана. Етт а белла доьхна дог жхин а эшна, араьяьлла ла цIаяхара Малика. Кхузахь бисинчаралахь оьзда а, кьинхетамен а, харцо ца езаш а советски закон дика довзаш а воьлу Iусман эккха воллур дог деIана. Iе а ца велла цо Зуламхъаьжиги элира:

— Ахь жура хабарш дийцарх, хьан вуьзна хилар тIех даларх, йоккха стаг гIийла ю. Цуьнан етт цхьаь бен бацара, иза а белла!.. Цига лор а вахийтина акт яздайта деза, тIаккха оцу беллачу аттана пачхьалкхо лунйолу

шай-кай ялийта глайга бе ахь госстрахехула, тле п хьан коурта декхар ду!

— Хьо суна хьехар дала вайитина молла-м вац? Ахь ма дохуш дуйцу и законаш, хьуна хууш дерг суна диц-деллачу хенахь! — элира цо шен сийна ши блярг лусманна тле а буглуш.

— Со хинца кьеда вацахь а, нагахь ахь хьайга до-гьург ца дахь, цхьанхьа схьа-м кьедар ву со...! — элира лусмана.

— Делдахь ма онда стаг хилла хьо! Хьо схьа кьадале цу коре цхьа кьожа горгам талоза ер яц! — олуш ца ва-шарха Зуламхьаьжа велакежира. Чохь берш тап-аьл-ла тийна лара. Зуламхьаьжин куравалар цхьанна а де-заш-м дацара, делахь а шай-шай вониг ца хила, цхьа а вист-м ца хуьлура.

— Со онда ву советски стаг хиларна, кегийра буржу-аш ата а ницкъ бу соьгахь вайн нахана юкьахь, вайн махкахь хила хьакъ бац халкьаца а боцурш, нагахь сан-на, хьо халкьан гьуллакх дан реза вацахь, халкьо шайн векал кхин хоржур! — олуш цо шен кьамел сацийтира. Вистхуьлуш стаг вацара, цхьанге а ур-аттала йовхарш а ца йогьура цу чохь, массо а мерах са доьлуш сецнера, хьалха доьлуш долу бляргаш а кхоларшка лестинера. Амма бляргаш кьайллах вовшашна текхочуш хаалора. Меллаша хьала а гьайттина лусман длавахара. Бухахь бисоинарш берриге а Зуламхьаьжина бийлабелира, длаваханчу лусманна текхалша дешнаш кхуьссуш. Так-кха Зуламхьажас шен кура кьамел духа а доллийра:

— Шу хьовсалаш цо со хинца гьуллакхера длавок-кхуьйтуш! — аьлла цавашарха велавелира иза. Лусман длаваханчул тлаьхьа дукха юкь ца юлуш телефонан звонок йийкира. Аппарата уллохьа а ца хуьлуш, сетти-на-а пенара куьг кховдийна трубка кера лецира Зулам-хьаьжас.

— Да! Да-да! — аьлла чу хьуп баха хьюттира иза. Дуккха а керахь латтийначул тлаьхьа, — кху чохь хе-

заш-м хlумма а дац, шайн дена неlалт хуылда соьга кхин ла ца дегlийтичахь-м, — олуш трубка охьайиллира Зуламхьаьжас. Чохь болчарех цхьаммо элира:

— Дlавахнарг-х вацый техьа, Зуламхьаьжа, хьобга телефон егташ? — биссиннарш бийлабелира.

— Цо-м со милици кхайкнийта дукха юкъ яц шуна, накъостий, шу дийла а ма дийла! — бохуш цавашар дагахь долчу Зуламхьаьжас, цхьанге шен бlаьрг а таlийна балдаш цlубдора. Иштта хlорш lаш, юха а телефонан звонок иийкира. Зуламхьаьжас трубка ссхьа а эцна:

— Ало! Алов!.. Алуь!.. Да! Да-а! Да-да-да! Со ву! Зуламхьаьжа (эла вуй хьо бохуш хезаш дара трубки чухула) Ва-те, ву! Эла ву! Схьаднийчал ахь! Хlун акт! Суна лор бlаьрга а ца вайна тахана! Лoьран акт сайна тlе деача яздийр ду-кх! Суна-м хаац маца белла! Дика евза... цхьа а йo! а я во! а вац цуьна-м, ша цхьа дегl ду-кх! Дика ду! И хилла ду-кх со дийна висахь. Ам-ма со лахь цо а, аша а шайна гlайгlа бер-кха. Да-да! Юдика йолда! — олуш Зуламхьаьжас труба охьайиллира. — Валлахl-биллахl ка а-м долу хlокху нехан! Сан десар цхьа цаторуш гlуллакх иза хиллехьара дlа а вахана дlавуьжур ма вара иза а. Гой шуна шегга яллучул цхьа замечани ян гlерташ воллу иза а. Шен ворхlдена неlалт хуылда-кх, воккха-м ца вен велахь, — олуш шен балдаш тlекъевлира, Зуламхьаьжас. Чохь болчара Зуламхьаьжас лелочуьнга а хьуьйсунш вовшашка хичаш ян йолийра. Ахь забар яхь а lусмана-м эххар милице кхой-кхуьйтур ву хьо. Хlишцале а гlехь меттахъваьккхина хьо, цо! — элира царна юккъехь цхьаммо, тlаккха совберш бийлабелира.

— Валлахь-биллахl иза а харц ма дац! Хьадал lийса схьакхайкхал и далан ца кхеташ дисина шайтlа. Лор-м отпускехь ву, цуьнан метта ву боху и Мовлади, иза а схьакхайкха, — олуш lийса дlахьажийра Зуламхьаьжас. Хьалха цига а еана дlаяхана йолу Малика,

шен детІанчу дагна Зуламхъаѣжас туьха а тесна, дог эшна йоьжна Іуьллуш яра.

— Йоккха стаг, хьоьга йолу боху-кх юьртдас! — элира Іийсас.

— Сан кІант, хІинцца ма кхаьчна со цигара, хІун до техъа сох цо? Со юха ян гІора а ма дац соьгахь-м!

— Етт хъан беллий, районера телефон а етташ, етт бар-кха цу чохь хьехош, — элира Іийсас.

— Етт-м белла сан, районехь сан-м вац телефон етта гергара стаг, районе мичахь хиъна селхана сан етт беллийла?

— Иза суна хаац, Іедалан стаг волчух тера дара иза, райисполкомера председатель вара а хаац суна-м

— Райисполкомехь а ма вац сан цхъа а гергара стаг! — жоп делира Маликас.

— Йоккха стаг, гергара ца хилчи а вайн Советан заманчохь муьлххачу а жуьйгалхочо гІайгІа бо, хьо санна, гІийлачу нехан. — бохуш кхетайора иза Іийсас.

— Хъажахь, ас вайн юьртдега хаитинера сайн етт беллийла, цо гІайгІабина хила мега и телефон еттар а! Цундела лелош хилла иза хІокху Іедало. Суна цо со тергал ца йича, сайн гІайгІа бан а ца бина моьттура. ХІинцца сайн чуьйраш ара текхахь а янза ер яц со, амма йогІу хьал дацара соьгахь! — олий хъалаайяла тохало Малика.

— ВаллахІ-биллахІ гІора ма дац, сан кІант! — олий юха а охъаюжу. Иза охъайоьжначохь йитина Іийса дІа-вахара.

— И йоккха стаг кхуза яре хъежахь, хъедала мега вай. иза-м яц ира хІотталуш а! — элира Іийсас.

— Ой, дала хІаллак йойла иза, хІинцца ма дара иза кхузара дІайоьдуш, ма сиха охъайоьжна иза, сан цунна яхийта такси яц! ХІета, Мовлади, вайша цига ваханза вер вац. Говрашна нуьйраш тохккушехь, чу гІой хІума кхалла вайшимма, — аьлла дІаваха-

ра и шиъ. Дукха хан ялале Малика йолчу кхечи-
ра и шиъ.

Ма сѣха кѣлѣйсѣна хѣо, ѥоккѣа стаг! Ас тѣ кѣайкѣи-
ча ян могуш ца хили хѣо. Хѣалѣа-м тѣема яълча сѣнна
лѣлаш яра хѣо! — олуш нѣларал чѣхѣавѣлира Зулам-
хѣаѣжа, ткѣа Мѣвлѣди арахѣ сѣцира.

— Схъачувола, кху чохь хьо жӀаьло лацарна ца кхерахь! — аьлла юханехьа мохь а тухуш, чохьхавелира Зуламхьаьжа.

— Мила ву и сан кјант, хайца верг а валош чу дуый-
ла шу! олуш шен доцчу гјоранца жимма хъала айелира
Малика, гјаккха хъаѣжте куыйгаш а дохкуш леррана
хъаѣжира иза.

— Гаддагеллахь, йоккха стаг, хьала ца гIаьттича а дац хIумма а, и хьан белла етт денбан даьхкина тхо, хIара лор а валаш! Мицахь бу иза? — хьаттира Зуламхьажас. ХIокхо дуйцучу курачу хабарх кхеташ йоцчу Маликас яккхий лубцанаш кхуйлура царна.

— Дела реза хуьлда хьуна, сан кIант! Дала гIюза лела-долда ахь и гIуллакх, лаан лелош ца хилла хьо дукха хенахь дуьйна юьртда! Дала хьайн доьзалца воккхаве волда хьо! Со санна кьеначуьнга ладоьгIча, гIийлачуьнга хьабжча зен вовр вац хьо! — бохуш саца туьгуш яцара Малика. ТIаккха белла Гьуллучу аттана тIе а ва-хана Зуламхьабжассий. Мовлдиссий акт хIоттийра: «ЦIога деха ду, Малаш ира ю, цIен-кьорзун бу, болчар-на оьшуш а хилла» иза Малике дIа а делла, — Хьайна лаахь почтехула, ца лаахь айхьа а госстрахе кхетаде, ТIаккха ахма далар герпахь ду, — аьлла, дIавахара и шиь. Шена цунах дIа ма кхеччинохь ахча лур ду моьт-таш, шолгIачу дийнахь гIаж буйна а лаьцна, са бага а кхаьчна, пхийтта километр гена гIаш районе яхара Ма-лика. Цхьаццанга хоьттуш. новкьа йохуьйтуш районе-рачу госстрахе кхечира иза.

— Бабушка, откуда? Что принесла? — элира госстра-хан бухгалтера шайн оьрсийн маттахь.

— Паруска, незнай-м, бабушка къена ю! — олуш шен ши белш таййна, керара, тишачу газетан ах тлехъарчийна долу акт длагайтира Маликас. Дерриге а доьшуш ца лаш:

— Пойдем бабушка, там сидит инспектор, к нему! — олуш йоккхачу стеган сеттинчу букъ тле дайн куьг хьаькхна, дехъачу ян дезийла хоуьйтуш ша хьалхаелира оврсийн йол. И акт инспектор волчу Мухьиде дла а делла, Малика цу чохъ а йитина, сихха шен белхан метте а еана, яздан охъахира бухгалтер. Мухьид, хьала а таьйна вист ца хуьлуш, шен гюжах а тевжина, дужкха а лаьттира Малика. Ишттачу кабинеташка хиттина йоцу и халла шега цо охъахаа аьлча а муьлхачу гланта тлехиъча блегийла хир ду а ца хууш, дуьххьар вайначу стаге хатта а ца тарлуш, ирахъ лаьттара. Малика охъахиъна парглат ялале, Мухьид акт дешна велира, тлаккха хьала а таьтира:

— Йоккха стаг, хюкху актица оха ахча лур дац хьуна, тхан дала бакьо яц!

— Ткъа ас хлун дан деза, хьан лур ду суна ахча?

— Хаац! Райсобесо дала а мега!

— Райсанбеш мичахъ ю, сан клант?

— Иштта дла, оцу урамехула длаяхча, кех ара ялале хатта ахъ, наха дуьйцуш цу хьуна! — олий, и акт юха дла а лой, Малика райсобесе хьажайо Мухьида. Ткъа ша цунах воблуш, охъахоу. Пулгех а, гюрзалгех а тийсалуш еана Малика ке тле кхечира. Дуьхьал воьлчу цхьана жимчу стаге Маликас хьаттира:

— Райсанбеш мичахъ ю кхузахъ, сан клант? — аьлла.

— Кхузахъ райсанбеш я-м ма яц, нана! — жоп делира оцу кланта.

— Дера хюкху кетлахъ ю аьлла со схьа-м хьажийна, аса-м и цхьа ахча луш йолу меттиг бохий! — тодира Маликас.

— Цу чу гю, йоккха стаг, со волий хьовца? — олуш жимчу стага пелг хьажийра райсобес чохъ йолчу ценош-

на тле. Малика, шен глаж а луыйзуш, райсобеса чу яхара. Дуьххьал ца чохь хийна, цхьацца кехаташ а хоьрцуш, ший нохчо Iара. Царна уллехь, шен гуллакх да хьаш веана, кхин цхьа нохчо а вара хийна Iаш. Вистхуьлуш стаг воцуш, цу чохь тийна дара. Йоккха стаг чу еьча, цуьнан сийдарха, жимма шаш хевшинчуьра хьалаайбелира уьш. Цуьнан керахь газета юккьехь цхьа кехат дуйла хиира царна, делахь а хаттар ца деш хIокхара а, я шен гуллакх дIа ца олуш Маликас а дикка зама яхийтира.

— Хьуна хIун оьшу йоккха стаг? — хьяттира Ташовс.

— Суна шун коьрта хьаькам оьшу! — жоп делира Маликас.

— Делахь иза цу чохь ву хьуна, — аьлла, пIелг а хьажийна дехьачу яхийтира Ташовс Малика. Тасаелла шен глаж хьалха а луыйзуш IоддуллахIи волчу чуяхара иза. Йоккха стаг чу ма еллинехь хьала а пIаьттина, дуьхьал а веана, хьал-де а, мичара ю а хьаттина, стоьла хьалхарчу дивана тIе охьахайра IоддуллахIис, Малика. Сихха ойлане елира Малика, гIиллакхий, оьздангаллий йолуш нах дукха бу, бохуш, шен дага а льцуш, амма йоцуш а ца оьшу наггахь, аьлла сацийра цо шен дагца.

— Схьагайтал и хIун кехат ду хьоггара, йоккха стаг? — аьлла вуха а тIе а вахана Маликера кехат схьа а эцна дийшира IоддуллахIис. «Госстрах СССР» карийра коьртте яздина.

— Харцахьа нисьелла хьо, йоккха стаг, хIара кехат а эцна, иштта охьа боьдачу урамехула, госстрахе яха еза хьо! — бохуш дийцира цо Маликина.

— Со цигара кхуза ма яийтина, аш ахча лур ду аьлла! — элира Маликас.

— Бакьдерг дийцахь! Билгал яийтиний хьо? — бохуш хьяттира IоддуллахIис.

— Вайн везачу делор яийтина-кх! Цхьа ког коша а биллина со харц муха луьйр ю! — элира Маликас. Телефонан трубка схьа а эцна госстрахе телефон туьйхира

ЮддуллахІс: «Алло! Мухьид, хьовуй иза? ХІара йоккха стаг суна тІе хІунда яийтина ахь? Эхь ца хета хьуна, хІара-х хьан ненапана а хуьлу хан йолуш йоккха стаг ю! ХІокхуьнан гІуллакхе а хьаьжна дІа яхитинехь оьзда ма дара хьуна! — бохуш ЮддуллахІс шег а юьхь йохуш кьамел дан долиьча телефонехь латта юьхь а ца хилла Мухьид а трубка охьайиллира. Дикка ойла а йина ЮддуллахІс, Малика и кхат а эцна прокурорана тІе яхийтира. Нагахь санна, прокуроро хаттахь райсобо хьажийна алалахь, аьлла, Маликина хьехардира ЮдуллахІс.

ХІинци-хІинци Малика Госстрахан актаца ша волчу хІунда хьажийна хотту-кх шег а прокуроро бохуш ладогІуш Іаш вара ЮддуллахІи. Зен-м ца делира Маликина райсобо хьажийтарх. Иза кхаба стаг воцуш йисина кьена зуда хилар шена хиьчехь, ЮддуллахІс ша гІай-гІа а бина пенси диллийтира Маликина. Прокурора Мухьид кхайкина схьа а валийна Малика тІаьхьа а хІоттийна дІахьажийра. Прокурорана хезехь оцу актаца ахча лур цац а ца элира Мухьид. Дукха хан ялале госстрахера ахча дайитина хиларан хьокьехь хаам кхечира Маликина. Йоккхаеш и цо схьа а ийцира. Цунна тІаьхье кхин цхьаь хаам кхечира цуьнга, и хиллера пенси дайитина хиларан хьокьехь. Бюрократаш шайн гІанташ а, стоьлаш а ларьеш, шайна тІе, Малика санна, цхьацца гІуллакхаш Юттаделла оьхуш болу нах вовшашна тІе а хийсабеш, Іаш хиллехь а халкьан контролераша ма-барра Юра а бохуш, прокуратурехь жопе ийзон болийнера.

ЧУЛАЦАМ

Жоппалле а, хала а некъ	3
Дугин Гаьрби	
Маьлхо ловзадо вай. <i>Дийцар</i>	9
Дундал. <i>Дийцар</i>	26
Гура гIегрIа. <i>Дийцар</i>	29
Етт. <i>Хабар</i>	32
Декхаза ца дитира. <i>Хабар</i>	39
Хатуев Iабдул-Хьамид	
ГIарагIулийн илли. <i>Новелла</i>	45
Яхъяев Хьасанби	
Ватталхьан. <i>Дийцар</i>	52
Цхъавежарий. <i>Очерк</i>	70
Лакхе яьккхинарш. <i>Очерк</i>	84
Исмаилов Абү	
Шийла нур. <i>Дийцар</i>	93
Ахмадов Муса	
Сарахь. <i>Дийцар</i>	107
Ши сом. <i>Дийцар</i>	111
Хьаннийн ирзошкахь. <i>Дийцар</i>	117
ХIаъ, хIинца тIаьхьа ду... <i>Дийцар</i>	126
Дашо ор. <i>Дийцар</i>	138
Яндарбиев Зелимха	
Газета <i>Дийцар</i>	152

Цергахъ. Дийцар

Макалов Шамсудди

Вайга бегаш ца бойту. Забарен дийцар

Со мама лъхуш ю. Дийцар

Непистан цигаьрка. Забарен дийцар

Керла шо больницехъ. Забар

Юсупов Газиз

Къовсам. (Кхаа декъехъ пьеса)

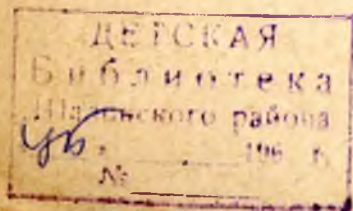
Юьртара суртдиллархо. Очерк.

Юьртара дуьхъарлера хъехархо. Очерк

Душиев Акхтобай

Бала. Дийцар

Райсобес. Дийцар

155

164

169

173

175

180

211

221

232

236

Группа авторов

ВЕСЕННИЕ ВОДЫ

Рассказы и очерки

Редактор **В. Б. Итаев**

Художник **В. А. Ерошенко**

Художественный редактор **Ю. А. Шевченко**

Технический редактор **С. П. Липатова**

Корректор **З. А.-М. Яндарбиев**

Сдано в набор 8. IIV. 1977 г. Подписано к печати 30. X. 1977 г
Формат 70x108 1/32. Бумага типографская № 2
Объем 80 (11,2) п л. Уч.-из д л. 10,99
Тираж 2000 СФ02439

Чечено-Ингушское книжное издательство
Управления по делам издательств, полиграфии
и книжной торговли Совета Министров
Чечено-Ингушской АССР,
364021, Грозный, улица Ленина, 14.

Заказ № 1049
Типография имени И. Н. Заболотного
Управления по делам издательств, полиграфии
и книжной торговли Совета Министров
Чечено-Ингушской АССР,
364021, Грозный, улица Интернациональная, 12/33
Цена 65 коп.

Мах 65 кеп.

ВЕСЕННИЕ ВОДЫ
(на чеченском языке)